

ЛЮДИ 1931 ПІДПІЛЛЯ



ЛОМДОН
1959
7

Ломдон — 23-а і 1-а вул.

Читальня української молоді
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
ім. Митр. А. Мелетинського
Філадельфія — 23-а і Браун вул.

ЛЮДИ ПІДШЛЯ

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Читальня української молоді
"МОЛОДА ПРОСВЕТА"
Ім. Мигр. А. Ш...
Філадельфія — 23-а і Брави вул.

ЛЮДИ ПІДПІЛЛЯ

(ЗБІРКА НАРИСІВ, ОПОВІДАНЬ І СПОГАДІВ)

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
ЛОНДОН

1958

ПЕРЕДМОВА

»ЛЮДИ ПІДПІЛЛЯ« — це заголовок збірки мініатюр підпільної авторки Марти Гай, що вийшли окремою брошурою в Україні 1950 р. Цю назву даємо й оцій збірці нарисів, мініатюр, оповідань, легенд і спогадів, що були надруковані спершу окремими випусками або на сторінках пресових органів українського революційного підпілля (напр., »На зміну«, журнал для молоді, ч. 8, липень 1950 р., »Чорний Ліс«, неперіодичне видання УПА, ч. 1-10, липень 1949 р.), потім частинно передруковані в часописах і журналах на еміграції, а оце вперше появляються збірним виданням.

Велика цінність цієї збірки полягає насамперед у тому, що вона є важливим документом часу і достовірним свідком визвольно-революційної боротьби українського народу за свою самостійну соборну державу, а далі — в значній літературно-мистецькій вартості переважної частини вміщених у ній творів. Простірно збірка »Люди підпілля« охоплює територію всієї України, а хронологічно — період другої світової війни і повоєнних років, себто період боротьби українського революційного підпілля проти німецько-гітлерівської і поновної московсько-більшевицької окупації.

З друкарні Української Видавничої Спільки

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers, Ltd.,
237 Liverpool Road, London, N. 1.

Книга «Люди підпілля» обіймає твори різних авторів, твори різних жанрів і стилів — від майстерно-тонко цизельованих мініатюр, через нариси й оповідання та легенди, аж до спогадів, що мають форму майже стислих військових звітів. Самозрозуміло, що їхня мистецька обробка і літературна вартість не всіх однакова. Проте всі вони в сумі складають дуже барвисту коштовну мозаїку, кожний камінчик якої дорожчий для сучасних і майбутніх поколінь.

Автори цих творів — самі активні учасники підпілля, члени ОУН і вояки УПА — змальовують незвичайно плястично, правдиво, глибоко і зворушливо різні перипетії революційної боротьби — її світла й тіні, моменти підйому і упадку, перемоги і поразки, свята й будні. Вони показують, як українським підпільникам-революціонерам активно допомагає весь нарід — у боротьбі беруть участь хлопці й дівчата, чоловіки й жінки, старі і підлітки, а навіть діти. Ці люди підпілля — це не вифантазовані і не виідеалізовані герої-манекени, а справжні, з крові й кости, живі люди — з їхніми прагненнями, радощами, смутками і терпіннями, люди такі звичайні — а одночасно небуденні, насажені сильною вірою і незламним завзяттям та неугасним запалом до твердої боротьби за велику Ідею, за справедливу Справу, опромінені ореолом чинного жертвовного патріотизму, лицарськості і героїзму.

Хоч твори вміщені в збірці «Люди підпілля» мають белетристичну форму, то їх головною

характеристичною ознакою є автентичність змальовуваних обставин, подій і людей — інакше кажучи, життєва правда, — не зважаючи на те, що герої в цих творах виступають здебільшого під прибраними прізвищами. Персонажі в цих творах — це уродженці різних земель України, походять з різних суспільних верств і професій, місце подій — села, міста, поля, ліси й гори, положені в різних частинах нашої великої Батьківщини, — все це дає в сумі широкую картину визвольної-революційної боротьби українського народу і підкреслює соборницький, всеукраїнський, її характер.

Всі твори цієї збірки мають виразну політичну окресленість і чітку ідейну спрямованість. Вони не лише фіксують основну мету і конкретні прояви визвольної боротьби українського народу, не лише змальовують силуети і переживання учасників цієї боротьби, але й вирощують, запалюють і мобілізують нових борців, що мають продовжувати велике діло своїх героїських попередників і завершити його світлою перемогою. Величній приклад живих і поляглих героїв, гаряча кров пролита за Україну — мають будити приспані сумління, тривожити душі й запалювати серця сучасників і нащадків до нових боїв, жертв і подвигів.

Відвічний наш ворог Москва і всі її вислужники — в цьому числі й наші рідні яничари, як теж усі інші недруги України — постійно намагаються заперечити визвольну боротьбу українського народу, а коли це не можливо — то її

оклеветати і спалюжити. В цьому аспекті книга «Люди підпілля» є однією з тих, що рішуче заперечує і опрокидує всі негідні брехні й наклепи наших ворогів. Вона показує український народ, а зокрема українських революціонерів-самостійників у правдивому світлі — як полум'яних патріотів, невстрашних і жертвних борців за волю, державність і щастя рідного народу. Гаряча любов до Батьківщини, всеціла відданість їй, перетворює звичайних людей — отих простих селян, робітників, інтелігентів, ніжних дівчат і підлітків — у лицарів і героїв, що відважно йдуть у бій за Україну, що їх не можуть злякати ні торттури, ні смерть.

«Люди підпілля» — це збірка творів, що написані кров'ю, проте вона не є книгою розпачу чи зневіри, а навпаки — це книга мужности, завзяття, посвяти і непохитної віри. Вона — як джерело чистої гірської води — заспокоює нашу спрагу за високим і героїчним. І з цього джерела завжди жадібно питимуть усі ті, в чиїх грудях горить огонь святої любови до Батьківщини, всі ті, що готові жертвувати для неї всі свої сили, а коли треба — то й власне життя.

Могили багатьох тисяч знаних і незнаних героїв української визвольної революції зрівняні з землею і заросли травою, на них немає ні хрестів, ні пам'ятників, — але книга «Люди підпілля» є одним із пам'ятників на оті могили, є пам'ятником тривалим, що його не зможе знищити ні лютий ворог, ні невмолимий зуб часу.

Л. Польовий

МАРТА ГАЙ

ЛЮДИ ПІДПІЛЛЯ

(Мініатюри)

Д О Л І

Я бачу: ти стоїш передо мною. На тлі майбутніх моїх днів повільно коливається твоя тінь. А життя тече, мов нестримний потік, пульсує кров'ю в моїх жилах, вливається у груди з кожним дишком повітря, хвилює мільйонними ударами серця.

Ти присудила мені прийти на світ у найважчі дні історії моєї батьківщини. На ній, широкій, не має де притулитися хоча б одній справедливій людині. Велика трагедія неволі нависла темною зморою над її золотонивими просторами, налягла кривавим туманом на кожне людське серце.

Тобі здавалося, що ти поглузувала з мене. Адже мільйони людей в Україні прийшли на світ у прекрасній добі, що сяла славою княжої держави древнього Києва, чи тоді, коли козацька воля перетикала рідну соняшну блакить веселими піснями; адже незліченні мільйони народяться у майбутньому знову на вільній землі. Тільки я народився в жорстоку добу неволі, в добу, що її поети назвали лютою, мов вовчиця.

Я знаю, будуть такі, яким ти дозволиш провести молодість у розсміяному гурті, у ясных коридорах університетів. Я знаю, будуть такі, яким ти розкриєш глибинні таємниці науки. Бу-

дуть такі, що знатимуть і шумні забави молодости, і чар солов'їної пісні, яка заструнить по квітучих скверах, коли місяць полоскатиме щедрим світляним дощем густе листя дерев.

Тільки я пройду молодість свою дикими лісами, де рідко ступала людська нога, під бичем слот, під поклики оленів, з душею, яка ніколи не забуде вільних злетів, що доступні іншим, але належаться і їй...

Але я не докоряю тобі, доле.

* * *

Дуже швидко прийшлося мені пізнати тебе. Я відчув, що ти значиш, коли ти вперше забігала мені дорогу. Це було ще в дуже ранній молодості. Вже тоді я мусів вибирати: або покаятися перед ворогом і примиритися з його чоботом на нашій землі, на наших широких шляхах, або відректися навіть тих скупих людських прав, залишених ще займанцем, найелементарніших і зрозумілих прав.

Ти гляділа тоді злорадісно на мене, немов ждала, щоб я скорився...

Але я не скорився. (Я не скорився так, як не скорився весь мій народ. Бо нинішня доба, люта доба неволі, це тільки важка перешкода, що її він переборює в своєму райдужному поході життя).

Я став до боротьби і, по довгих літах, я, врешті, остаточно перейшов у підпілля.

Коли перемірював поночах уздовж і впоперек терен мого району, мене наздоганяли вітри, що несли крик моєї матері, яку емведисти кинули

на автомашину і в куряві повезли від воріт рідної хати... Мені назустріч вибігало зідхання мого брата — малого післанця підпілля: облавники його закололи штиками.

Так зараз напочатку ти забрала мені всіх, кого я найбільше любив. Ти знищила безжалісно тих, для кого в інший час я з радістю віддавав би своє власне життя. Тепер я віддав їх сам на страту ім'ям усього народу.

Після того ще більше хвилювали мене успіхи мого терену — вони одні приносили мені радість. Але ти вивела мене в життя не генієм і не титаном. а простою, сірою людиною, і наказала двигнути завдання, важче понад міру. Я двигнув його і через невдачі, якими ти всіяла мій шлях, іду вперед, все вперед, то падаючи, то підіймаючись. Ніщо мені не приходить легко. Ані здібностей, ані знання в мене немає — ти ж інших обділила ними так щедро! У мене тільки вперте і непереборне бажання: наперекір тобі — перемагати...

Нелегкі ці перемоги. Вони — снага душі і болісне зусилля тіла. За них мені не ждати ані слави, ані нагороди. Я, сіра людина, загублюся в буряному танку сьогоднішніх днів. Тільки діло моє залишиться. Воно — початок нової доби і житиме вічно у щасті майбутніх поколінь.

* * *

Так я іду темрявою похідних ночей, а ти блискаєш на мене своїми вогняними очима. Я повертаю голову і гляджу прямо в них...

Я добре знаю: ти ще не скінчила змагатися зі мною, ти чигаєш, щоб завдати мені ще не один важкий удар. Чую близько твій погрозливий поклик...

Що ж, підходь, я жду тебе. Хто з нас переможе, не знаю, але знаю, що тобі не скорюся.

Моя ж ти доле! На обличчі в мене бликає усміх: я не легковажу тебе; але чомусь хочеться до тебе усміхнутися. Ти — мій друг і приятель, бо ти — подарувала мені відвагу.



РОЗВІДУВАЛЬНИЦЯ

Я прийшла до вас, друзі, після того, як довго, довго, з наказу провідника, жила в опанованих ворогом містах серед людей, що розуміли життя, як ви; серед ворогів, що на завойованій землі не бачили горя мільйонів і визнавали тільки насильство та жаждобу власної наживи; серед господарів цієї землі, що лякалися своєї тіні, що втратили віру в перемогу швидше, ніж зважились по неї посягнути; між тими, врешті, що навчилися торгувати честю, і проте насмілювались глядіти іншим у вічі. Мало було там сильних та нескорених, і вони губилися серед юрби ворогів і слабодухих людей. Я прийшла до вас з рідних, але чужих нам міст, залитих чужою московською мовою, сповнених гомоном поліцейських кроків...

В тому натовпі, серед чужинців і зневірених своїх, я була така самотня!

В довгі дні і ночі мучила мене туга за життям підпілля, де не треба було підступно всміхатися до ворога і мовчки зносити удари в лице зустрічного п'яного офіцера.

Ця туга зростала, як пристрасть, як непереборне бажання, коли в ресторанах треба було засідати біля столиків з нашими катами і ввічливо простягати до них руку. Тоді я відчувала з роз-

пачем, як дуже хотілося мені засісти біля наших вогнищ, друзі, як дуже хотілося послухати вашої розмови, ваших слів, простих і одвертих слів. Я так давно не чула їх! І хотілося піти з вами в підпільні рейди, щоб чути, як скрикують смертельно ранені вашою зброєю окупанти-злочинці...

Я підносила очі і — бачила тих же злочинців напроти себе. Вони сиділи вільно і попивали вино. В моїх очах спалахувала ненависть. Я гляділа на їхні руки — і мені ввижались на них сліди вашої крові. Я зустрічалася з їхніми очима — і з них вичитувала жахливі картини нелюдських учинків: дими пожарів, валки обідраних, голодних кістяків селян, труп яснокучерявої дитини...

Як сильно я відчувала бездонне провалля, що відгороджувало наші душі! Ніщо на світі — ні нині, ані в прийдешньому не в силі було його засипати.

І з тією нестерпною свідомістю я мусіла сміятися разом з ними, хоч гнів заливав моє серце, стискав кліщами горло і давив прокльоном уста. В такі хвилини я навіть не думала про смерть, що чигала на мене, ані про тортури в підвалах МВД. Мені здавалося — смерть була б легша.

Так зближався зв'язок до вас, зближалася наша зустріч, і в ті дні щораз частіше приходила мені думка, щоб просити провідника іншого призначення, або хоча б короткої перерви в роботі. Я знала, що він не відмовить мені, бо така праця в мене тягнулася вже літами і вона могла б вичерпати навіть найсильнішу людину.

Я повернулася до вас. Повернулася з ворожого кубла, і ночі підпілля проковтнули мене, як свою дрібну, складову частинку.

У вашому таборі спалахнула вечірня ватра і, під тихий бойовий спів ваш, друзі, я збоку звітувала провідникові...

Мої осяги вдоволили його. Він, вислухавши звіту, довго мовчав. Я знала, про що він думав. Ідучи за його думками, я, здавалося, бачила, як ви розтягаєте підпільну мережу в просліджених мною містах, як вона починає діяти і валить наміри ворога там, де він найменше цього сподівається. Я бачила, як падають поцілені кулею атентатника ті самі злочинці, з якими я ще так недавно ввічливо розмовляла. Чи сподіваються вони, що цю печать смерти наклала на них моя власна рука?

Я бачила ваші удачі, друзі, яким я промостила шлях. І, здавалося, я чула, як після кожної вашої удачі зідхають з полегшею мільйонові груди нашого змученого народу. З усіх усюдів нашої широкої землі линуло до мене це зідхання, як нагорода. І тоді я зрозуміла, що ніколи не зможу сказати провідникові про мою втому, про мої сподівання.

А він усе ще мовчав. Я відчула: ще хвилинка, ще одна хвилинка — і він, може, накаже мені ще цієї ночі вирушати знову...

Із-за гір налітав вітер, будив сонні смереки, наповняв провалля клекотом і шумом, ловив мене за полу витертого старого плаща і тягнув кудись у незнану буряну темряву. Тихими нет-

рями лісу пробігала дрозж неспокою... В мене була дуже втомлена душа.

Ви давно вже скінчили співати, друзі, а я далі стояла мовчки, з затисненими устами — з них не злетіло ні одне слово.

Врешті, провідник почав говорити. Він говорив мені про новий пункт, який треба було прослідити, про мій контакт з большевицьким партійним комітетом в облцентрі »Х«. Я слухала уважно його слів, хоч у мене здригалася від них душа, хоч скигліло протестом недобите право людини на відпочинок, на відпочинок хоч раз у житті.

А коли провідник звернувся з запитанням, чи відійду сьогодні, чи, може, схочу залишитись у вас ще декілька днів, я відповіла твердо:

— Я відійду сьогодні.

* * *

Крутими стежками сходила я з гір туди, де тягнулися чорні залізничні рейки, щораз далі від вас, від вашого вогнища, біля якого я думала відпочити.

Передо мною били в небо заграви електричних вогнів далеких міст. Я, малий сірий розвідник підпілля, спішно верталася до цих заграв...



ІШЛА ЗИМА

Ішла зима... Листя тихо шелестіло, осувалося з високих дерев та клалося довкола нашого табору, одне побіч одного. Була осінь. Морозні ночі зустрічали нас в колибі біля засвіченої лямпи; похилені над звідомленнями, ми виготовляли новий плян праці.

Праця. Вона була для нас усім. Вона була винагородою за передчасні зморщки на чолі, вона була благословенням втраченої матері і ласкавим усміхом ніколи незнаной дружини. В обличчі смерти вона була нашим безсмертям. З кожною годиною вона наближала день волі нашої країни, і тому давала нам стільки щастя.

Коли, після довгої безсонної ночі, думки відмовляли послуху і голова безсило хилилася на груди, ми, наче торкнені невидною силою, зривалися, протирали очі і питали себе:

»Що ще? Що ще нині зробити?«

Адже спочити не можна, коли весь народ зиває безсловним, але незмірно болісним, криком »рятунку!«

Ішла зима і з нею йшло нове життя. Життя! Це було, може, безглуздо, — адже і в лісі наше життя так само безперервно гасло, як короткі спалахи метеорів. Але це і не було так безглуздо. Літом, коли сніги зникли з наших піль, а неспокійні вітри переганялися в незнану далеч,

підпільна організація шуміла буйно, як звільнені з льодових оковів гірські потоки. Тоді нам було ніколи думати про смерть, а, значить, і про життя. Але зима заносила снігами всі дороги і багато з нас гуртувалося тоді разом на спільне зимування. Нам бажалося бути тоді з найближчими товаришами і зверхниками, щоб не трапилось часом пережити їх.

Так виникало в нас на зиму питання життя. Чи за те осудите нас ви, ті, що колись читатимете сторінки нашої історії?

І мені хотілось цієї зими бути з вами, друзі, з тобою, командире. . .

Одного дня, коли сиві мряки розтягнулися між деревами і зависли там, німі та нерухомі, ти покликав мене, командире, і сказав, що на зиму мені треба від вас відійти у зв'язку з моїм останнім завданням.

А коли я мовчав, ти підніс на мене свої уважні очі і сказав:

— Там також буде вам безпечніше. Я сподіваюся, що на цей пункт може наскочити ворог.

О, чому ти сказав мені це, командире? . .

В моїх грудях невидна струна натягнулась до крайности і — урвалася. Вона зойкнула, як смертельно ранена людина.

Я знаю, ти думав про те, що я хворий, що в мене немає однієї половини легенів, що нирки мої знищила німецька тюрма, що останніми місяцями покидали мене зовсім сили, — але це все було таке маловажне!

А ви всі? А ти, командире?!

І хотілося крикнути:

— Я не хочу відходити, щоб зберегти себе! Я хочу залишитися з вами, і, коли вже сил у мене не стане, загинути на ваших слідах, на слідах, якими ви відступили!

Але я стримався. Усвідомив собі, що це не про мене самого йде. Тут йде про завдання і, щоб його виконати, треба мені мати інші умови. Я вже давно не належав до себе. Тоді я глянув тобі, командире, в очі і сказав тихо, але з притиском, щоб задушити те суперечне, що ворушилось у грудях:

— Ви вирішили.

Ти мовчав і твої очі гляділи довго в далеч. В них, я бачив, спалахували такі турботливі, такі теплі блиски.

Мряка піднеслася вгору і ліси стали буротемні. Може, від того так потемніли наші обличчя?

* * *

Я відходив у соняшний блакитний день. З наших грудей злітала молодість і біла крилами попід ці блакиті, все вище і вище. Вона була сповнена силою, і на неї, навіть, не відважились наступати вітри.

Ми поглянули собі в вічі і замовкли. Я ждав: може, ти мені ще щось скажеш, хоч і знав, що ти вже не маєш що мені сказати. Ти передав завчасу весь інструктаж, а іншої мови наші уста не знали.

Ех, командире! Чому воякові не вільно заплакати? Ні, не заплакати, тільки так, опустити

одну, садинок слезину? Це смішно, правда, але це було б легше. Бо вона, пакосна, скапує в серце і росте там, розливається, як гіркі, глибокi хвилі моря.

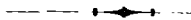
Ялицями колихали темні віття, і горою тихо, але виразно ріс шум. Мені видалося: це так шумить Україна... В шумі цім, у його далекому гомоні, мені знову причулося розпачливе:

— Рятунку!

Тоді я спішно зголосив свій відхід і обернувся. Разом з двома повстанцями я сходив з гори, крок за кроком, щораз швидше...

Ти все ще стояв позаду і глядів за нами.

Чи зустрінемося ще? — Я не знав. Але знав, що до кінця своїх днів я і ти спішитимемо на цей рятунок.



ХРЕСТ ЗАСЛУГИ

Коли йому подали черговий «Випуск Бюро Інформації УГВР», в якому було повідомлення про його нагородження, — він розгубився. Глядів по черзі на всіх, немов хотів сказати, що такі жарти не годяться. Це ж, мабуть, мова про когось іншого, з таким самим псевдонімом, як у нього.

А проте, це була правда. Писали, власне, про нього — говорили про це поставлений номер його терену та примітка про його теперішню функцію. Від цієї свідомості йому видалося, немов би в одній хвилині розвіявся німб чогось дуже недосяжного і дуже гарного. Цей Хрест такий далекий, що про нього навіть ніколи не думалося, а згадувано хіба тільки тоді, коли вшановувано нагороджених ним друзів, — цей Золотий Хрест несподівано утратив для нього весь свій чарівний блиск. Як же так? Хрестом Заслуги нагородили такого, як він, звичайного, незнаного бійця революції, якого, здавалося, і годі помістити серед тисячів інших.

Та в душі одночасно прокинулося якесь тепле зворушення: відзначення прийшло від тих, хто для нього завжди був і найвищим законом, і батьківським піклуванням. І хоч, на його думку, неслухне воно, то все таки було від тих, про яких він невпинно думав. Це його незвичайно хвилювало...

* * *

В ніч морозну сніжними полями йшли на зв'язок. Під ногами хрустів і мінився сніг, як розсипані тендітні кришталі. І тому здавалося, що він тепер так у житті ступає по безцінних кришталах чийогось довір'я і уваги. Як же йому від нині йти в життя? Як берегтися треба, щоб їх не потоптати!

А в думках питав себе сотий раз: за що це? Хіба ж він відзначився за весь час одним небуденним бойовим подвигом? Хіба довершив щонебудь трудне — трудніше, як інші?

... Минали літа, не знати й коли вони минали. Не знати й коли скроні припорошилились сивиною. Минули з ними і такі людські, такі звичайні надії на родинне життя, на відпочинок... Тільки день за ніччю і ніч за днем тягнулись, неодмінно подібні до себе, сповнені турботами про загрожений терен, сповнені зусиллям, щоб його вдержати, щоб полум'я визвольної боротьби поширити все далі і далі. Що ж він такого зробив? Скільки літ у невпинній мандрівці, все з одного терену в другий, все туди, де найважче, де найбільше втрат.

Пригадував:

Прикордонна смуга, в теренах кипить від районових і прикордонних емведистів, села тягнуться попід дроти вузькою пасмою... Щойно загинула тут попередня підпільна група... Треба було відбудувати сітку знову... Тяжко було, не знав з-поміж населення нікого. Але люди йому повірили, самі селяни допомогли, і стали

спільно на ноги. Через кордон знову пішов зв'язок, знову вночі спалахували ворожі станиці...

Потім під містом. Воно горіло вночі світлами і — не давало йому спокою. В темряві все, ніби, йшло добре, але його манило ще й місто. Там більше було роботи, ніж на це вистачали кинені туди підпільям сили. Його тягнуло докласти там ще й своїх рук, хоч місто до нього не належало. Як пішло тоді діло! Йому радісно і тепер стало на саму згадку.

Незабаром потім наладану мережу передав другим, а його кинули знов куди інде. В лісі, у вогкій криївці, на сухім хлібі, без води, почалась тяжка праця над архівами. Правда, казали ждати, аж налагодиться постачання, але він не чекав. Скінчив швидше, щоб далі відійти до іншої праці, бо і ворог не ждав, не давав перемишки, не дарував ані дня, ані години.

Серед такої праці, в найбільшій таємниці, щоб навіть ніхто не догадався (бо навіть це!), мріяв про велику хемічну лабораторію. Цю далеку, ніколи нездійснену мрію він бачив, похилений над інформаційними звідомленнями, бачив серед маршів і зустрічів, бачив, розмовляючи з сивими дідами, фабричними робітниками, студентами... І він колись почав був студіювати, але покинув, не скінчивши, покинув, коли на терезах опинилось життя народу. Коли для волі треба було гарячої живої крові, не вистачала наука... Минали літа, але візія лабораторії не миналась, вона, інколи, мучила гірше за ціло-

денні облави, хвилювала, коли оглядав випадком роздобутий підручник хемії, науковий журнал.

Мінилися сніги мільярдами кристалів. Зв'язкові западали в них по коліна і важко дихали. Ясна ніч рисувала чітко їхні силуети, зраджувала. В недалекому селі лютували собаки — там, зовсім певно, була емведівська банда. Срібно мережалось небо зорями над рідними оселями. В них спочивали тепер люди після важко пропрацьованого дня, люди для майбутнього щастя яких він усе своє життя трудиться...



О. ЛИНЬКА

3 РОКІВ 1950-ИХ

ВИБІР

— ... Потрібне нам для цієї праці добре приміщення. І ми до вас із проханням: не згодні б ви, щоб ми його влаштували у вас? — закінчив Данило несподіваним для Михайла запитанням.

Воно його заскочило, ніби з синяви неба грім... Зніяковіло закліпавши повіками, він ще довго глядів на Данила, потім його очі оббігли хату: торкнулись інших, що не зводили з нього зору: жінки, розчервонілої чи то зі зворушення, чи від печі, і Василька малого, що, заморожений невиданими гістьми, крадькома, легенько час-до-часу гладив рукою сяючого повстанського автомата... Врешті спочили на рожевоцоких малих, що смачно спали, розкидавшись від гарячі на ліжку.

Він мов би питав поради в них усіх...

Мовчанка, що залягла хату, ставала незручною. Михайло сам, як господар, відчув це найбільше. Але на жодне слово він здобутися не міг.

... Він же так зрадів несподіваним, дорогим гостям, які чомусь то досі, протягом довгих років, до нього не навідались. Він знав, що заходять там, і там, і до його сусіда, і прикро було, що до нього — ні. Хіба він гірший за інших, не гідний довір'я, не такий українець, як вони? ..

Сусідові Миколі він раз якось натякнув на це, а той тільки посміхнувся і запитав: а хочеш?

І ось вони сьогодні вперше зайшли до нього — Данило і два чужі. Багато розповідали про боротьбу свою, про життя і прагнення. І кожне слово їхнє впадало в його свідомість, ніби відміряні краплі цілющого ліку... Здавалось йому, що слова ці вже були в нім, він знав про них, як про заховані скарби, яких сам не міг видобути... Тепер же їх відгребали й показали йому...

Все було просте, ясне, зрозуміле й щире.

Кілька годин минуло як момент. Спати не хотілося, накопичена днем втома відлетіла й він отак слухав би їх до ранку...

Але ж бо несподіване це питання... Як же відповісти на нього, коли він ніяк не збере ще думок? Знову глянув на Данила, й обидва вони враз цілком несподівано, ніби змовлено, посміхнулися: Михайло заклопотано, Данило — виро-зуміло-поблажливо...

— Ну, то як, дядьку, буде щось з того, чи ні?.. запитав він.

— Ех, знаєш, як воно є... Дай подумати... — відповів ніяково.

— Та що там думати, дядьку! Так, або ні, й по всьому! — заохочуюче кинув Данило.

— Добре тобі говорити...

— Певно, що так — вмівшався до розмови старший, блідий з обличчя. — Ця справа поважна, вимагає надуми, й ми розуміємо, що ви так зразу відповісти нам не можете. От подумайте

завтра, добре поміркуйте, а ми за два-три дні навідаємось по відповідь. Але запевняємо вас: про ту справу ми теж думали немало, обміркували її з усіх боків і вирішили, що краще місце важко знайти. Знайте, що життя наше й робота дорогі нам теж. Тож про безпеку будьте спокійні. Таємниця з нашого боку буде задержана в сто відсотках, і цього самого вимагаємо від вас. Щодо харчів та іншого, що буде потрібне — постараємось самі. Чи можемо зайти до вас?

— Хати я вам ніколи не відмовлю, приходіть... А щодо криївки, знаєте, щось страшно... — признався щиро. — За себе ні, а от за тих... — вказав на дітей.

— Розумію. Часом важко погодити загальні справи з особистими. А треба. Бачите, всі ми були певні, що свої родини віддаємо на поталу ворогові, проте з обраного шляху не відступили. Стара це правда, що »де дрова рубають, там тріски летять«... Ви ж ризикуєте, але певности, що станеться щось погане — не маєте... Сподіваюся, що все буде добре. А ясно, без ризику немає нічого...

Вони ще довго говорили, поки осіння ніч прийняла їх трьох у розхристані вітром обійми.

* * *

— ... Такі добрі, веселі, неба б чоловік прихилив їм... І якби в нас не було дітей, я сама казала б: копайте хоч нині... а так, Михайле, чи ж я знаю?

Дотепер Михайло, хоч йому вже доходило сорок, не зазнавав душевної внутрішньої боротьби. Не знав навіть, що така боротьба існує в почуттях і думках людей. Все його життя досі було просте, нескладне, все укладалося в нього якимось саме собою. І раптом, мов на роздоріжжі, встромлено перед ним дороговказ: одна стрілка вказувала напис: батьківщина, друга — діти, родина. За якою іти, котру вибрати?..

Обов'язок патріота боровся з обов'язком батька..

Котрий з них перемаже?..

— І я не знаю, Катерино, не знаю... Але, батчись, інші роками помагають їм, а до нас звернулися з першим проханням, як же відмовити? Честь і сумління не дозволяють... Чи ж для себе зносять вони оте мучене життя? Хіба не для нас вони віддають його, не за те, щоб оці наші діти жили краще, ніж ми?.. Вони кажуть, у нас добре місце, — видно вже подумали... Ану ж десь в іншому — голови положать; не гризло б нас сумління? На мою думку, хай копають... — і Михайло черкнув сірника, щоб закурити ще раз. При його червоनावім відблиску спостеріг, що Катерина лежить півбоком, оперта на лікті, і над дітьми її білі рукави, мов ангельські опікунчі крила нависли..

Щось занило в нього коло серця і знову засмоктав п'явкою сумнів: а що, як криївку підгляне хтось, дослідить, або знайдуть під час облави?.. Хай би ще він сам за те зігнув у

тюрмі, — він чоловік, старший — все витримає... Але як візьмуть і оцю добру матір від її солодких малят? Хто їх пригорне, заопікується, що вдіють вони?.. Як повиростають? Хай би ще вивіз — Сибір, там теж люди живуть... Все ж таки, за що вони, невинні, мають терпіти?.. Ні, ні, він не має права і сили жертвувати їх... Хай вони шукають іншого місця..

Злісний порив вітру шарпнув вікном, застогнав бездомним... Дощ мокрою мітлою задріботів по шибках.

— І де то вони пішли в таку негоду, бідні?.. І так щоночі, щоночі — такі довгі роки, тож то сили треба... — зідхнула важко Катерина, прислухаючись до того, що діялось надворі; там було чорно, мов у комині. — Чому ж уже нині в нас не залишилися?

— Я просив, казали, що мусять іти. В них нема, — дощ, не дощ, треба — йдуть! — повчаче відповів Михайло.

Мовчанка.

— То як, Михайле, що? Дивись, тож дотепер вони так само десь між людьми проживали? Якимось не чути вже таких випадків, пильнують-ся, певно, добре... Може, нехай би були, га? Зажевріла цигарка збільшеним вогником.

— Не маєш страху? — запитав по хвилині. — А коли б так щось сталось, що тоді? Не кажу з нами вже, але діти... Ти ж мати...

І знову довга, гнітуча наступила мовчанка. Тільки глибокі, мов зойки, зідхання Катерини зрушували її легітно. Та, видно, сьогодні Ми-

хайла все завзялося дивувати своєю нежданістю... Бо ось говорила Катерина:

— А хіба вони не мали матерів, Михайле? І от пішли, залишили їх... І ті мами так само знають, що кожної хвилини смерть їх жде, знають, які труди вони переборюють. Як то їм переживати, як то їм здається?.. Що б то мені в серці діялось, коли б я знала, що моя дитина йде в таку негоду і, може, на кулі ворожі?.. А от дивись, Прокопиха, Меланія... Одна чотирьох як дубів дала, друга двох...

Заніміла в роздумах тривожних... Аж несподівано сів Михайло на лаві, що була йому ліжком.

— Твоя правда, — озвався твердо. — Що наші люди тепер доказали, того жаден нарід у світі ще не доказав... Не застановлялись над родиною, майном, життям. Треба — значить, треба; й усе вони посвячували... Скільки то з них знали певно, що на смерть, на муки йдуть... А від нас небагато вимагають, і то нам страшно. Нема що більше думати — хай копають... Бог добрий, і ми вважати будемо — обережемось від злого... Ну, а хоч би якийсь випадок?.. Не ми перші, не ми останні...

Катерина, ні то з пільгою, ні то з болем, зідхнула. Не було більше що казати. По тоні чоловікового голосу пізнала, що рішення прийняте — тверде, непохитне. Вона знала: раз він щось постановив, від того не відступить.

Т І Н Ї

Хмари, ніби густим ситом, сіяли над містом дрібненькою мжичкою. Було задимлено, мрячно, непривітно. Густішали передвечірні сутінки. В таку погоду хочеться щодуж у привітний затишок хати.

Святослав і Осип стояли біля трамваєвої зупинки, з байдужими, на вигляд, знудженими виразами облич.

Раптом перед першим з них виросла висока постать чоловіка в елегантному чорному пальті. Цілком безсоромно він влип вицвілими очима в Святославове обличчя... Менш холоднокровному цей погляд зморозив би кров у жилах, — такий він був пронизливий, вигрібущий, глумливо-холодний... І — довгий...

Але Святослав видержав його, не кліпнувши.

Тільки як входили вони до вагона, потиснув Осипові лікоть і шепнув: Бачив? Тип...

— Бачив.

Але серед різношерстої юрби, що рухалася весь час уперед, він зник їм з очей і на кілька хвилин вони навіть забули про нього.

І тільки коли через передню площадку протовпилось до виходу багато пасажирів, на мить мигнули безбарвні очі на видовженому обличчі й чорне пальто їх власника. Вони ж обидва присіли на звільненій лавці.

— Знаєш, люблю отак приглядатися людям, зокрема в трамваї. Відчитувати з облич думки, почуття, переживання. Може, це й не належить до доброго тону, але подумай: адже в кожній людині вони інші, в кожній свій окремий світ, і він певною мірою відбивається назовні... — говорив півголосом Осип і водив очима по пасажирах, що сиділи напроти. Був здивований, що Святослав тим разом не підтримав цікавої, з психологічного боку, теми.

А тому не до розмови було. Щось муляло в душі невидне, мов у темноті комар кусав: чуєш його, але не бачиш і тим більш він докучливий.

Аж сам себе запитав урешті: чи аж так цей погляд збентежив його?

Мабуть... Хоч якесь недобре прочуття налягло на груди вже від ранку, мов перед бурею душею повітря.

Може, й без бурі на цей раз не обійдеться...

Вони вийшли з трамваєм в середмісті.

По-недільному згущена юрба пірвала їх з собою і понесла, мов хвиля човники.

Відрухово, наче не він сам, а хтось інший повернув ним, Осип оглянувся.

— Ти знаєш, той у чорному, і той, що сидів цілий час біля тебе, йдуть за нами... — сказав до друга, але в його голосі не чулось іще неспокою.

— Направду?! В такому разі — швидше... — Святослав приспішив крок. І зараз у душі висміяв нерви, що сіпнулись — це ж, може, ціл-

ком випадково... Опанував себе, тільки рука в кишені сильніше стиснула пістоля.

Та вже, мов на сигнал, чув біля себе друге повідомлення Осипа, й цим разом слова були приспішені:

— Ог-го! Чорний прямо через вулицю побіг до автоматичного телефону, другий — іде... Чи не вкараськаємось ми нині... Швидше!..

Вони скрутили за вугол і далі мало що не побігли. Зате на самотній вулиці, на якій опинились незабаром, — на далеку віддаль за собою не бачили нікого.

Пішли нормально. І обидвом соромно стало, що трохи спанікувались. Це ж, може, й нічого... Напав нестримний сміх, коли згадали, як розірвали в поспіху сплетені руки кількох жінок.

— Але, — словажнів Святослав, — іди й почекай мене біля »Дніпра«. Все таки я сконтролюю...

Осип простояв біля вітрини з фотами з десяти хвилин. Кидав за той час на боки і в наговп очима, та підозрілого не було нічого.

І враз біля нього Святослав.

— Ідемо, все в порядку...

Обернулись і... віч-на-віч стояли з »чорним«.

Спокійно проминули його, скрутили в безлюдну вулицю. Посередині зупинилися, ніби, щоб прикурити... Глянули боком — »чорний« ішов позаду... Стояли далі. Він обминув їх і звернув у третю за ними браму. Став у порозі, плечима до вулиці, голову відвернув і глядів на них...

Мов на команду, завернули й подались назад. Знову злились з юрбою. Все тривало секунди й думали, що зникнуть.

Та коли Осип незабаром оглянувся, побачив: над морем людських голів пливла за ними й голова агента...

* * *

Так воно вже залишається й надалі: скільки Осип не оглянеться, »чорне пальто« посувається за ними, мов тінь...

Найгустіше збитий натовп, ні перехрестя, ані роги вулиць, на яких скручують несподівано й скоро — не можуть відв'язати їх від нього...

Іде, як тінь, як сама смерть, перед якою не втечеш...

Смерть? Невже смерть тут найстрашніша? Смішне! Для людей підпілля вона завжди надто сподівана, а тому досить буденна... Напруженим струмом, що не знаходить виладування, своєї мізку одна обпалює думка: в цій, переважно ворожій юрбі один рух, кілька слів агента попровадять за ними озброєних чи інших, які одним ривком можуть схопити за плечі ззаду... Тоді пістоль залишиться тільки холодним, мовчазним предметом і трофеєм у руках ворога...

Не послужить вірним другом в останньому моменті...

І тому, всупереч впоєним засадам конспірації, — Осип весь час, постійно оглядається. Святослав цього не може, просто не має сили перебороти звичку втовченої засади, що — слідкувати за тим, що тебе слідкує, можна тільки у

шибках вистав, коли переходиш на другий бік вулиці, поправляєш щось в одязі, й тільки в кончності й рідко — оглядаючись... Цього він з якоюсь дивною сумлінністю придержується, хоч комедію грати в цьому випадку цілком зайво: адже що вони про нього впевнені, агент знає від моменту, коли він біля кіна виріс перед ними потворною з'явою... І все ж, Святослав безпосередньо оглянутись просто не має сили, залишаючи цю кончність Осипові.

Розпалена до білого думка щоразу викидає спаленими нагло устами нетерплячі слова:

— Нам швидше треба з натовпу на безлюдну вулицю... Тільки там зможемо від нього відчепитись. — У який спосіб, це обидвом ясно...

— Я десь тут знаю перехідну браму, може, в ній нам удасться відв'язатись... Поволіше, Святославе, поволіше...

Але ще перед нею Осип оглядається й бачить, як »чорний« говорить на розі з міліціонером...

І здається їм, що в брамі вони зникли неспостережно, вони пробігають її, скільки стало сил, і все ж, коли опиняються на рівнобіжній вулиці, »чорне пальто« йде за ними...

— Іде, чортів син, — стверджує, як завжди, з лютим спокоем Осип.

І раптом у них до нього спалахує таке несамовайте почуття огиди й ненависти, що їм важко стриматись, щоб не витягнути пістоля й зупинити його хід назавжди...

Воля переборює бажання, як звичайно.

Тут — ще не час.

Атмосфера відпружується, коли вони нарешті не чують коло себе людського потоку і вступають в алею парку. »Чорний« тримається тепер у прозірливій віддалі.

А підпільників огортає несподівано веселість: ех, ти, емгебівська потворо, перестаєш бути паном ситуації...

За той час (який довгий був він!) настав вечір, такий у місті малопомітний. Безліч моргаючих світел різнокольорових заступили сутінки парку...

Ех, поля благословенні, ліси, села! Як добре було б зараз відчувати вашу безмежну широчінь, вільний простір і свою самотність!

Лябіринтами вулиць і вуличок пробираються далі. Ні одна з них, покищо, не підходить до розв'язки.

Почувають уже докучливий біль у ногах, зокрема Святослав. Він забуває, що їх »супутник« не сидів місяць, не виходячи нікуди, як він, і думає:

— Невже йому не надокучило ще? Мабуть, скоро так буде, і тоді...

Кілька слів стрічному мільціонерові чи емгебітові, і — кінець...

— Треба кінчати, Осипе... Веди ж нарешті в догідне місце. Адже ми вже більше двох годин граємось у ці піжмурки.

— Зараз, зараз, ось уже починаються окраїни. Ще трохи...

»Чорний« рівнобіжно посувається тепер другим тротуаром. Рука весь час спочиває в кишені пальта.

— Все таки, знаєш, він відважний.

— Бо хоче нас запровадити до хати...

А на найближчому розі Осипа покидає спокій, і він децю схвильовано каже:

— Ціла юрба за нами! Що робимо?

На цей раз уже й Святослав оглядається, бо значить — кінець...

Але гурток людей зникає, розмовляючи, за рогом вулиці. Віддихають — це ж якісь робітники.

А »чорний« за ними й далі.

Скручують у вуличку, що стрімко пнеться вгору. На ній темно й пусто. Посередині крутий поворот. Крайшого місця не треба. Зупиняються при дротяній огорожі. З віддалі могло видатись, що вони ввійшли в браму.

Агент підходить поволі й обережно...

Але зате Осип викидає руку блискавкою:

— Бах! Бах! — одиноко й самотно прозвучали стріли в глухій вуличці.

Чорна тінь простягнулась на камені бруку.

А підпільників прийняла в обійми ніч-мати, й незабаром — чорні, широкі поля...

В НЕПЕВНОСТІ

До вікна штовхнув їх гуркіт; не так тут часто вже появляються машини. І ось одна... — здригнулись від несподіванки нерви — повна озброєних, сині шапки, накидки, — емведисти... За нею друга, третя... Всіх п'ять.

З усвідомленням своєї сили, страху, який виликають у селах — промигують зненавиджені обличчя.

Проїхали.

Нерви, немов пружини натягнені, відходять. Усе ж бо: тут не зупинились, не за ними... Мотори затихають на лівім повороті дороги.

Дві пари очей схрепуються й питають німо: куди? Невже до Лісок?..

Схвильована, входить господиня.

— Ой, Господи, як же я налякалася! Перу на подвір'ї, раптом дивлюсь — їдуть... Уже думала, що до нас. Ноги підо мною вгнулися. Але, хвала Богу, минули... — вона ще не зовсім впокоєна, але радісна.

Та, глянувши на повстанців, гасить радість, мов свічку. Вони похмурі... Чому ж?

— Куди вони могли туди проїздити? — питає Степан, хоч і сам знає, куди.

— Певне, до Лісок... — і враз в очах трикратно блимає неспокій. — А там... може бути хтось з наших? — питає з острахом.

— Не знаю. Можуть і бути... — відповідає невиразно, хоч знає добре, що там приміщення друзів.

— Ой, Боже, щоб хоч щось злого не було... Отак, серед полудня вони надармо не їдуть... — з боєм говорить жінка. І з надією додає: — А може, то не ті, може, то на які вправи?

В її очах, завислих на устах Степана, таке велике бажання, щоб підтвердити останнє, що він, всупереч переконанню, відповідає мрячно:

— Може бути... Але щось не виглядає на це, — а самому так дуже хочеться, щоб припущення жінки було вірне. Не дивиться на Романа, бо знає, в його очах вичитає невмолиму, мов смерть, безоглядну правду...

— Петруньо є? Ні? Шкода... Розвідав би, чи вони на правду туди поїхали. — Степан підходить до вікна, а господиня до дверей.

— Скільки часу треба їхати до Лісок? — питає Роман, коли вони в кімнаті вже самі. Той, прикушуючи губи, натягає на ногу чобіт.

— Двадцять хвилин найбільше...

Степан глядить на годинника. Вже є з десять хвилин.

І коли минає півгодини, вони обидва напружено вслухуються в наповнене тихим гомоном повітря села. Стріли з Лісок було б чути, — це ж близько, три кілометри. До хати, може, ні, а на подвір'я напевно.

Мовчанка важка, мов у чаді віддих. Гнітить, прибиває. І безмежно продовжує час.

— Вони могли вже піти кудись... — обзивається, врешті, Роман. Це безглузда потіха, і Степан сердито споглядає на нього:

— Куди без нас? Стріча за три дні.

Роман мовкне знову і, щоб забити якимось час, натирає хусткою й так блискучого автомата.

Чи ж може щось більше пригноблювати, як безсилля перед присудом смерті, чи є щось більш томливе від дождання його?..

Однаково чи для себе, чи для найближчих друзів...

Степан зближається до другого вікна, що виходить на подвір'я. Коло криниці, у великому цебрі, господиня пере білизну.

Він знає, коли вона підведеться й стане до чогось прислуховуватись — це буде все... Довершиться. Невблаганний присуд долі буде виконаний. І коли вона скорим кроком прийде до хати, — питати він не мусітиме, сам її прихід і очі скажуть усе.

Стріли в Лісках — це значить смерть Григора й Славка. З оточеного приміщення такої людини, — старшої, хворовитій, вирватись неможливо.

Не побачить їх більше ніколи...

Вже не мусітиме завтра з Романом поспішати до Лісок... І за три дні не підуть вони всі разом на зустріч — першу, весняну — де так очікуватимуть їх друзі. Радість зустрічі громом убіє боляча вістка.

Але жити треба буде і, як перед тим, сумлінно виконувати свої обов'язки. Хоч того, хто так добре керував ними, не буде...

А може... Може, емведисти поїхали кудись далі, може, зрештою, це не »всипа«, не знайдуть... може...

Минає година.

Господиня вже скінчила прати, розвішує на плоті білизну. А Степан далі стоїть, мов прикутий, коло вікна й водить по подвір'ї замряченим поглядом. І якимось особливо ясно спостерігає все.

... Під кущиком бозу, що вже напучнявив ледве помітними рожевастими бруньками, виклювались гострі листочки нарцизів, там далі зазеленілась трава, вистригнула під плотом жаллиста кропива й інший бур'ян. Те, що непотрібне і що виполюють, завжди виростає найскоріше і всюди... Чорний пес біля буди сидить і, слідкуючи за курми, що порпаються в гною, раз-у-раз гавкає з нудьги задрісно й протяжно. Він теж хоче волі, руху... Одна курка сварливо дзьобас другу, що забрала з-перед неї смачний кусочок... Поміж ними підскакують, цвірінькаючи, горобці, раді б і собі щось скористати.

Маленька Леся присіла біля калюжі й бовтає по ній прутиком. Вона підсвідомо наслідує матір, яка ось щойно скінчила хлюпатись у воді... Але ось побачила метелика, кинула прутика і подріботіла за ним... дитячі наївні мрії, — хіба так легко спіймати метелика, коли у нього легкі крильця?..

Воскресає природа до життя, кожна істота ним радіє, а там, можливо, — воно гасне...

Паркан щораз більше біліє від розвішуваної на ньому білизни. Леся вже стоїть коло матері й щось там жебонить до неї. Мати з доброю усмішкою відповідає їй, не відриваючись від роботи.

Нараз рука її застигає з розпростертим рушником, вона рвучко повертається на схід і тривожно слухає...

Опісля зломаним рухом недбало кидає полотно на пліт й повертається в напрямі хати. Обличчя в неї біле, як оте випране полотно, очі заокруглені.

Темніе сонцем залите подвір'я; чи лиш в очах Степана?.. Мла заволікає все довкола...

Гострим штиком пробиває мізок думка:
— Все. Довершилося...



ОБЛАВА

Я прокинулась від якогось нового звуку, підвела голову й наслухувала.

Не було сумніву, — затовкали землею вічко...

Скочила з верхньої прічі й кинулась до входу. Над ним дудоніло ще.

— Грицьку, Грицьку! Що є?! — крикнула я чужим для себе самої голосом.

Дудоніло далі, але не відізвався ніхто.

Я вернулась до криївки, черкнула сірника, завіттила лямпу й глянула на годинника.

Півдесятої.

Відрухово натягнула чоботи, поправила волосся. В грудях тривожно колотилось серце... — Що там таке? Ну, большевики, це ясно, але скільки, де, облава, чи опергрупа?!...

Люди в цьому селі, здається, навіть не пам'ятали облави, гарнізон був рідкістю, відколи ми тут — ані одного алярму.

І раптом... Ох, щоб тільки знати, що...

Як щоранку, я попрятала, позамітала, протерла очі, заплела коси.

Лямпа почала притухати. Я підкрутила гніт — полум'я замигало. Бракує, значить, повітря. Що ж це таке? Звичайно, а ще коли я сама, його було подостатком, не раз продув затикала, бо заохолодно було. Чи аж стільки повітря проходило через вічко? Неможливо.

Пробую читати книжку. Спочатку не йде, по кілька разів прочитую один абзац, врешті скупчую всю увагу, починаю дещо розуміти...

Дзвенить тиша. Наверху вона теж непорушна. Ніхто не приходить до стайні, нічого не чути через продув у хаті, ніби раптом опустіло в ній і на подвір'ї... Навіть корова, і та сьогодні не реве, як звичайно.

Раз-по-раз підводжу голову, щоб поглянути на годинника. Хвилини повзуть...

Чому якраз щось там є тоді, коли я сама? Це так важко... А друзі відійшли щойно вчора.

Коли проминає дві години, я вже певна: там щось недобре... В іншому випадку, хоч повідомили б.

Витягаю всі важливіші речі — останню записку від провідника, його надписи чи заваги на літературі, ще якісь нотатки. Записку й нотатки спалюю, надписи — замажую. Інші важливі матеріяли відкладаю, — в разі чогось, їх треба знищити теж. Але, як вони горітимуть, коли лампа блимає щораз слабше?

Зі стіни знімаю автомата, відбезпечую, відтягаю і кладу на столі. На часок мене навіть залишає гнітучий неспокій, а його місце заступає якась героїчно-пригодницька атмосфера...

Але опісля знову все лізе в голову: і щось з десяток кілограмів цукру, що є в хаті (це підозріло), і багато пачок кави, і моя білизна, і хтозна чи добре розібраний дротяний кістяк старого вічка й інші докучливі думки.

А там — «нагорі» — далі спокій.

Аж коли минає дванадцята, на подвір'ї чую якісь голоси. Йду до виходу: так, цілком виразно московська мова, можна навіть розрізнити поодинокі слова. Між ними голос господині — голосний, переконуючий.

Напружую слух до крайнього. Чого вона, власне, кричить, що говорить господиня?

Як узагалі поводять себе домашні, не дуже звичні до большевиків, чи опановані, чи самі себе не зрадять невідповідною поведінкою, чи не дадуться «набрати» на якусь провокацію?.. Цілком виразно стають у пам'яті подібні випадки, про які колись від когось чула.

Блідість обличчя, зляканий погляд, зайвий рух, чи невідповідне слово, — можуть сьогодні бути для мене присудом смерти... як мало до цього треба!

Ось зараз, за хвилинку, большевики прийдуть до стайні, мене від них ділитиме заледве метр простору, виповненого землею...

Що буде — життя, чи смерть?

Ось-ось це вирішиться...

Але голоси на подвір'ї втихають. Зате у хаті — що там діється?

Гуркіт, гупання, дзенькіт, стук...

І це, немов на голові мені, — у мені, — у вухах шум, у голові паморочиться... Лампа пригасає і вже не помагає їй покладений зверху на скло кусень бляшки. Знімаю скло і коминок — хай світить так.

Минає півтори години (чи ціла вічність?), доходить друга. І затихає в хаті... Невже пішли? Не хочеться вірити...

Ще година. Лямпа згасла.

Нараз — відчиняються двері від стайні, голосна московська мова й тиха Ольги. З відбезпеченим пістолем скачу до виходу. Від згущеного тут повітря і зі зворушення — серце вистукує молотом.

Що вони говорять, не можу зрозуміти, а ось Ольга питає:

— Надвір викинути, чи тут? — і голос її такий дивний...

Все! Відповіді не чую, хоч не перестають галайкати. Чую, як глухо десь там падає кинений навіз.

Скільки ще життя залишилось мені?

Хвилина, п'ять, чи... більше?

І зараз над самою головою в мене оглушуючий гуркіт, ніби все валиться, повітря у вході аж дзвенить...

Чи то — вже?.. Стискаю щосили пістоля, готова зараз почути тріумфальний московський крик... — О, Мати Божа! — самі шепочуть уста, хоч я про ніщо вже не думаю, і так страшно дивно... Страх це не є.

— Шу-ш, шу, шш-шш — прошиває зловіщим шепотом землю «шпон», чи це вже, може, подих смерті? По вічку далі хтось ходить, я вже знаю, що то від цього такий гуркіт...

Нарешті, видно, шпигають в іншому місці. Голоси чути далі й між ними, час-до-часу, Олин теж. Та й її голос мені незрозумілий.

Ще гамір, ще — скільки він триває? І, нарешті, виходять зі стайні...

Невже по всім і я — жива?

Уста засохлі, мов шкаралупа, перед очима в темряві кружляють якісь червоні зірочки. При самій долівці черкаю сірника, і заки він згас, поспіваю глянути на годинника — півчетвертої. Провірка в стайні тривала десять хвилин, я присягнула б, що годину...

За кілька хвилин чую виразний стукіт і голоси в щіпці, куди виходить продув. Копають там... Ще раз нерви натягаються струнами, ще одне напруження і, врешті, стихає все.

Опісля тиша, тиша, тиша...

Мені дихати щораз важче. Лягаю спочатку на нижню прічу, потім — на долівку й намагаюсь майже не віддихати...

Чи прийде, врешті, хтось до стайні?

Час-до-часу свічу сірника, що зараз гасне, але від нього запалюється підложена заздалегідь бібулка, й при її світлі я дивлюся на годинника. Він тут сьогодні мій одинокий приятель, а рівночасно — ворог... Як же поволі посуваються його стрілки.

Минають чотири години майже у напівсвідомості. За той час всі мої думки, нерви, слух скупчуються на одному: чи не скрипнуть двері? Я повинна радіти, бо живу, однак. Чому ж ніхто не приходить хоч би до коров? Чи ж, як

минула смерть від кулі, не мине від удущення?..

Нарешті! Дзенькнуло ведерко, і: »стій, Лиса, но!«.

Я вже у виході. З усієї сили гримаю кілька разів у вічко. Не відповідає ніхто. Повторюю ще раз і ще раз. Тихо. Вкінці скрип дверей — господиня пішла...

Зрезигновано, з тупим відчаєм лежу знову на долівці. Перед очима кружальця — чорні, червоні, чорні... Раптом несподівано щось летить через продув, паде... Що це? Шукаю рукою. Жмутик ниток, у ньому записка. Вона для мене те саме, що для сліпої. Як можу прочитати її? Що ж буде?

Але несподівано через продув долітає притишений голос Грицька. Не можу зрозуміти слів, тому кричу голосно у продув:

— Відчиніть вічко! Бракує повітря, душуся!

Незабаром поспішно хтось відгребує землю з вічка, потім підносить його. Грицько.

Розмова гарячкова, поспішна. Большевики не виїхали, ще й не думають виїздити, прошукали тільки один кут села. Є кілька соток, застави що-п'ятдесят метрів, у них шукали дуже докладно щось двадцять... Кажуть, що це за тиждень будуть. Що треба? Продув він пробив уже, цілком був затканий. Сірників! — Прощу! Може щось їсти? Відмовляюся рішуче. Як же — в хаті большевики...

Закривається отвір. Грицько знову дбайливо маскує — на вічку дудонить...

Сірник і лампа засвічуються ще не зараз. Та коли, врешті, стає ясно, в мене стає відрадіше на душі, я нормально віддыхаю вже...

А за якийсь час знову починає заїдати неспокій. Тим разом за друзів, що мають прийти сьогодні-завтра і, не знаючи нічого, можуть наткнутися на застави...

Самотність стає важка понад міру.

Все ж я мушу витримати її, може, навіть тиждень.



З У С Т Р І Ч

В житті кожної людини є виїняткові небуденні дні, яких жде вона зі сподіванням, з надією на щось краще; це не трапляється щодня. Це святкові, дні урочистостей, річниць та інші їм подібні.

У людей підпілля ці очікувані дні — дні організаційних зустрічів.

... Колись, тому вісім, шість, ще навіть тому два роки зустрічів у мене було багато, часом кілька в тиждень і не раз, признаюся, в'їдалися вони мені, зокрема (якщо можна так сказати) в ноги... Бо ж ноги відчували це найбільше, коли однієї ночі зробили яких тридцять кілометрів, і зараз другої ждала їх така сама, часом коротша, а часом ще довша дорога.

Я зустрічався з друзями, часто похапцем, хоч докладно полагоджував справи, й, тільки розійшовсь з ними, я вже думками був біля інших, у них, уже говорив з ними, узгоднював працю, снував пляни... Зустрічі забулювалися одна з одною, мов у машині колісця, й викликали постійний рух уперед і вгору, безперервну муравлину працю нашого підпільного життя.

Бо зустрічі в підпіллі — це визначення роботи, її контролю, її початок і кінець...

Так воно є і тепер.

Хоч зрідли, скошені ворогом наші лави, хоч залишився я тільки з небагатьма друзями на великому відтинку невидимого нашого фронту...

Зменшилась впарі з тим і кількість зустрічів.

Послабли, набагато послабли мої сили фізичні, сточили дні трудів і невогд мое здоров'я, як черв'яки дерево... Далекі маршрути коштують мені багато зусиль, по кожному з них я довго не можу відпочити. Болять струджені ноги, кожний м'яз щемить і ние...

Проте...

Проте зустрічів я жду, як дитина повороту матері з міста, як дівчина милого, як на чужині листів із Рідного Краю, як...

Багато можна б навести ще порівнянь.

Чи приносять мені зустрічі радість?

Навпаки. Часто тільки біль. Біль з вісткою про безповоротну втрату друзів, не раз і незнайомих, проте друзів ідеї, боротьби. І смерть їх — це відірваний кусник живого серця... І ще довідаюсь часто про посилення ворожих репресій, про нові методи й засоби поліції, з якими важче боротися, ніж іти в атаку на полі бою.

Однак...

Однак зустрічів я жду, бо вони спіюють у ціле огнище нашого життєтворчого мідного ланцюга, що залізом і кров'ю опоясує землю українську, і зветься — Організація...

Я свідомий того, що вода річки, яку ми переходимо вбрід, приляже ледяним обкладом до моїх хворих ніг, не буде змоги висушити про-

моклого одягу, і це я відпокутую болючим, дошкульним ломанням суглобів.

Все ж таки...

І все ж таки я жду зустрічі, бо вона принесе мені нові завдання, свіжу роботу, на ній я поділю свої думки з думками зрузів, бо, мов по життєдайній купелі, я по ній відроджуся і вберу в себе нові сили, негасний запал і снагу до дальшої праці на своєму відтинку.

Ворог, розкривши деякі наші таємниці, посилено оперує в терені, на всіх важливіших переходах і пунктах, можна сподіватись засідки, наскоку, смерті...

Без уваги на це — я зустрічі жду.

Жду, бо я знаю: доки є зустрічі, доти гарячою кров'ю пульсує могутній Організм — підпілля, — якого я тільки дрібна клітинка...



П О С І В

— Принцип — принципом, але наука — наукою. Не мусиш бути комсомолкою з переконання, а коли аж так дуже наперлися і б'ють на кількість, то хай же мають таку «ідейну» і «активну», якою будеш ти... — говорив Леонід.

— В тім і річ, що комсомолкою, хоч би «паровою», з назви, я бути не можу! Хочуть — нехай викидають зі студій. І так... — Марта не докінчила. Йшли під гору, пустою вулицею і могли розмовляти спокійно.

— Ти й справді вперта немало. Перестаю тебе врешті розуміти, — глянув на неї, й їх очі зустрілися.

— Я думаю, що ти ще не почав мене розуміти, а ти твердиш, що перестав! — засміялась напівглумливо.

Його вразив цей сміх і слова.

— А я думаю, що коли по році співжиття я не встиг почати розуміти своєї майбутньої жінки, то ледве чи мені вистачить життя, щоб будь-коли її розуміти... — сказав подразнено.

Біле обличчя дівчини залив рум'янець. Вперше від піврічної майже з ним дружби висловив свій намір взяти її за товаришку життя. Ніколи досі не снували плянів на майбутнє, хіба що-

до своїх професій. Це була несподіванка, яку викликав її глум.

— Жінки?.. — протягнула. — Ах, це ще таке далеке...

— Чому ж? За два роки кінчаємо студії, отримуємо дипломи, а там — роботу, і хіба тоді час і пора закладати своє власне гніздечко. — Леонід при останніх словах не міг стримати усмішки, так дивно звучало це «гніздечко».

Марта замислилась і замовкла.

— І знаєш, що я ще думаю? — продовжував він по хвилині. — Думаю, що ми могли б одружитись навіть скоріше... Моїх батьків аж надто стати на те, щоб, крім мене, утримати невістку. Самі це мені пропонували...

— Ленку! Ти що — говорив з ними про мене? — Марта була здивована і неменш уражена.

— Дитина ти! Певно. Адже знаєш, що зі старенькими живу в згоді.

Похитала головою невдоволена й знову задумою запавутинились її очі.

— Даремно ти, може, поспішився, — почала поволі. — Я ніколи досі не подумала серйозно про нашу спільну майбутність...

— Ах, так?! — з черги в його голосі забринів глум. — Я знову ніколи не думав, що морально вихована «попівна» признає вільну любов...

— Не іронізуй! Поперше, наша любов не вийшла ще поза межі чистої дружби, а подруге... Подруге, — Марта завагалася. — Ні, я повинна тобі сказати, попередити тебе... Мо-

же, і раніше треба було зробити це... — вона ясно глянула йому в вічі.

— Ну, що ж таке, кажи! — кинув зацікавлений погляд. — Починаєш бути тасмнича, і я готов довідатись зараз, що ти... ну, наприклад, заміжня!..

— Бачиш, тут не в інтимності діло... В далеко важливіших справах. Ти, певною мірою, знаєш мої політичні переконання...

— До чорта з політикою! — перебив дещо грубо. — Вважаю, що можу без неї обійтись, а тим більше ти — жінка... І твої переконання в цьому відношенні мені байдужі. Будь собі й стопроцентною націоналісткою!

Йшли тепер людною вулицею, і Марті його голос видався заголосним. Поклала йому на рам'я руку.

— Тихіше, будь ласка! Не стягай цікавих поглядів...

— Вибач! Але починає мене томити ця розмова.

— Ну, що ж — і вона мусить бути... Але... може, маєш охоту посидіти трохи? — Переходили городом і вона зупинилась очікуюче.

— Посидимо. Чудовий сьогодні день! Тільки ми не достосовуємо до нього своїх настроїв... Помиримось, правда? — сказав він враз повеселіло. Її уста розцвіли усміхом. Мовчки кивнула головою.

Весняне сонце всувало жмутками свої проміння поміж яснозелене листя цойно розбуджених із зимового сну дерев. Квітники мінилися фіолетами братків і червінню троянд. На м'я-

ких, свіжих килимах травників обсіпалися квітням куці бузку. День був справді прекрасний.

І коли вони обидвоє сіли на самітній лавочці, Марта завагалася: чи вона мусить затруювати його цією, щоправда, конечною, у наслідках напевно прикрою, розмовою?.. Може, залишити на інший час?

А Леонід сидів напівзвернений до неї і на його мужньому, вилицюватому обличчі не було вже й сліду роздратування. Милувався її поважним виглядом, легкою поstattю. Рукою торкнувся її каштанового волосся.

— Що ж то моя мала така серйозна, гм?

Всміхнулася трохи вимушено. А в очах, як ніколи, дзеркалилася любов до нього. Його відповідали тим же, якщо не більшою мірою.

— Ленку, мусимо поговорити про одну справу... Слухай, ти сказав, що я можу бути й сто-процентовою націоналісткою... А як воно так є справді?

— Ну, я знаю, що ні, — засміявся. — Стопроцентовий націоналіст не може мати так багато демократичних засад, як ти...

— Ти помиляєшся... А може... може, я зле висловила. Але наш націоналізм саме такий — такий найбільш життєвий, поступовий, демократичний, такий, власне, що дає єдино-правильну розв'язку всіх проблем життя. І саме я — його найвірніший визнавець, хоча шкода, що тільки пасивний... Та ми ще повернемося до цієї теми. А тепер я хочу, щоб ти знав децю більше про мої родинні обставини...

— Знаю, дитино — чому ж ні? — перебив ніжно. — Батько на засланні, ти живеш впроголодь, перепрацюєшся...

— Не про це йде, — заперечила Марта. — І я тобі додаю децю...

— Не здивуюся, як почую, що ти активна революціонерка... — кинув напівжартівливо.

— Я — ні. На цю назву не заслуговую. Але справжніми революціонерами-підпільниками були мій рідний брат і сестра, що вже не живуть... Це і є причиною, що я навіть не можу сплямити свого прізвища додатком: комсомолка.

Щось дригнуло в його рисах, але він був опанований. Споважнів. Глядів на неї довго й пильно.

— Цього не знав... Це і є те, що ти повинна була сказати мені раніше?

— Так.

Обперся ліктями об поруччя лавки й примружені очі втопив у верховіття ясенів. Тривала мовчанка.

— Це не змінює в ніякому випадку мого відношення до тебе... Жаль тільки, що раніше не сказала... — промовив вкінці, не повертаючи до неї голови.

— Вибач, — озвалася тихо й ніби винувато. — Не подумала, що ти аж такі наміри маєш щодо мене.

— Ні, не це, — Леонід далі дивився вгору. — Не те прикро, що ти думаєш, що я не хотів би зв'язуватись з тобою. А те, що не довіряла мені, так само, як усім іншим...

— Ні, Ленку, ти помиляєшся. Правда, не говорила тобі, бо це так довго скривала, що ввійшло мені вже в кість і кров. Зрештою, і пощо було? Та сьогодні, коли ти думаєш про мене як про свою майбутню жінку, сказати мусіла. Бо, якщо існуючий стан потриває трохи довше, ледве чи залишать мене поміж »благонатьожними« Союзу... Бачиш, як з оцим комсомолом випробовують мене. Я чомусь не вірю, що мені дозволять отак закінчити студії... Скоріше чи пізніше мене можуть арештувати, в кращому випадку вивезти...

Леонід глядів на неї, мов би бачив вперше. Тиха резигнація застигала поволі в її спокійних темних очах. Жаль стало тієї дівчини, так рідної і близької... І в його серці підносився докір тим, що були посередньо причиною оцього всього.

Скільки ж трагедій, як багато жертв приносить цей їхній визвольний рух... Фанатики! Чи не могли б вкінці погодитися з існуючим режимом? Адже не є так страшно, хоч, звичайно, (в цьому набагато переконала його вже Марта) не повинно так бути, як є. І чи мусить кожна родина аж так багато давати? Хоч би й тут: брат і сестра згинули, нехай би спокійна була хоч вона... Але — що вона може порадити?..

Взяв її руку в свою.

— Слухай, чому ти така певна, що тобі щось загрожує? Адже ти своїх поглядів перед ніким не виявляєш...

— В теперішньому середовищі — ні, хоч їх важко цілком скрити. До того ж поліція знає

докладно про мою родину і минуле... Тому й остерігаю тебе. Може б краще було для тебе, коли б перестав ходити зі мною... Краще скоріше, поки ми — вільні...

В Леоніда почуття себелюбства зродило раптом почуття образи: як може вона про це так спокійно говорити? Адже її повинна лякати сама думка про розлуку з ним, а тут вона з холодним розсудком пропонує це... Хіба ж так проявляється любов молодій дівчині? Вражена амбіція підшепнула в'їдливі слова:

— Безперечно, ми — вільні. І що ти з легким серцем покинула б про мене думати, я це теж бачу... Мабуть, ти поза Україною не здібна на іншу любов.

Мартині чорні брови стягнулися. Здвигнула раменами. З самих глибин душі продіставався її голос, нижчий від хвилювання на кілька тонів:

— Даремно ти денервуєшся. Так, любов до України має в моєму серці перше місце, її там від дитини прищеплювали, бо тут, у західній Україні, було для цього багато нагод і методів. І це мене сповнює тільки почуттям обов'язку супроти неї та ще — гордістю... А поза тим, я зовсім звичайна буденна людина, з усіма людськими почуттями і слабостями... А якщо хочеш — то сама моя любов до тебе, людини досить далекої від національних і патріотичних почуттів, є найкращим доказом цього. Ти не винен цьому, але повинен бути іншим... А я, щоб ти знав, знаю людей, що виреклися всього в ім'я цієї найбільшої любові, вони духово най-

ближчі мені, та все таки серце вибрало не когось з них, а тебе. Люблю тебе тому, що — люблю, хоч, звичайно, розум тут не без ролі, бо ж він підказав мені, що ти людина гідна, з характером...

— Залиши, будь ласка, компліменти! — перебив її зі слабим усміхом. Було ніяково, що вразив її без причини. — І знаєш, залишм хоч на сьогодні цю розмову. Сама кажеш, що до нашого одруження ще далеко. Час покаже... Тільки ж я своїх почувань до тебе не змінюю, і, думаю, не зміню. Йдемо до бібліотеки, так?

— Йдемо, — відповіла механічно і так само підвелась. — Час покаже... — повторила в задумі його слова.

* * *

І час показав скоріше, ніж цього сподівалися.

З першого дня викладів по вакаціях, Леонід прийшов додому понурий, як осіння ніч. По-клався на канапі у відпочивальні, й даремно мати два рази кликала його до вечері. Ця не-стара ще жінка, що, при всій своїй модерній елегантії, зберегла цілу ніжність матері, доти просила й налягала, аж він, для спокою, сів за багато накритий стіл.

— Що ж це таке, Льонічка? Ти ж нічогоіснько не їсиш? Що це з тобою? — питала неспокійно мати.

— Дякую. Не смакує...

— Нездоровий?

— Не турбуйся, мамо! Все в порядку...

Але підніс на нього очі й батько — професор Верхогляд. Звик до оживленої вечірньої розмови при столі, коли то ціла родина один раз в добу збиралася разом. Мати — інженер на заводі, вони обидва в інститутах, Надя — в школі, — тільки ввечері могли ділитись думками та враженнями дня. Звичайно, душею був Леонід. Та сьогодні він мовчав. Вже кілька разів старий професор починав розмову про те чи інше, та Льоня збував його ляконічними відповідями. Нарешті, батькові здалось, що він найшов спосіб, щоб сина розворушити.

— Як же там Марта, — здорова? — запитав він.

Леонід чекав від початку вечері цього питання, але, почувши, схмарив брови.

— Не приїхала ще, — відповів коротко.

— Ось і маєш! А ти турбуєшся, — звернувся старий до жінки. — І це, і те, і нездоровий... А причина ясна, мов сонце!

— Правда, я й не догадалась запитати! А Льоня й образився. Ну, цим разом пробач, що забули про невістку! — мати пояснювала на свій спосіб і сміялась.

Леоніда разив цей сміх, немов дотик до наелектризованого дроту. Щоб закрити роздратування, вихилив одним духом склянку вина. І несподівано рвучко піднісся з крісла.

— Куди ж ти вже тікаєш?

— Голова розболіла... Не докучайте.

— Ні, щось тут не те, — ствердив батько, коли син зник у дверях відпочивальні.

Леонід не засвітив світла і поклався горілиць на канапу. Матове ясне світло, розкішні м'які меблі несвідомо дратували його. Бо думки його були в понурій в'язничній келії...

Так ось чому вона не писала більше місяця. Як могла писати — звідтіль? І коли це саме сталось? За що? Що грозить їй? Ах, мала, мала! Добре ти прочувала! Чому ж якимось не оберелась від злої долі і від тих отам... — Леонід ще не знаходив відповідного окреслення на органи поліції, але в душі вже будилась ворожість і зло до них. За що замкнули в темній келії оцю молоду, часто таку промінно-веселу дівчину? Вона — ворог? Вона — злочинець, оця струнка, невисока дівчина? Що вона може кому злого зробити, — така добра й ясна? Кому пошкодити? Пошкодити... ну, пошкодити, звичайно, вона їм могла. Та тільки ж у цьому студентському світі, в якому жила, закрита й завуальована конспірацією, — вона серед оточення непомітно-тонко час від часу влучала коротким слівцем у твердиню советського режиму й робила в ній непомітний, але все таки вилім, підкопувала її позірну могутність... На скільки ж справ, подій, випадків, речей, вона, мов сочку, наводила його думки й через неї, під ясним рефлектором наświetлення Марти, вони показувались йому в іншому вигляді, набирали іншого забарвлення, ніж він звик їх бачити й розцінювати, навчений комсомолом, школою. Вона влучно переконувала й фактами доказувала, що, наприклад, чорна барва є таки чорна, а не, як у нього намагаються вмовити, біла...

Щойно тепер, коли втратив її, пригадувалось кожне її слово, всі її влучні думки, твердження...

Вона його навчила пізнавати дійсне життя.

Пригадує один такий випадок: Їх товаришка Валя і вони обидвое проходили вулицею. Під муром сидів інвалід без ніг, без одної руки, а другу простягав до прохожих, примовляючи щось при цьому. »Оборонець батьківщини з вітчизняної війни«, — кинула, ніби мимоходом, Марта, перериваючи розмову. Ніхто не відповів, і вони пішли далі. Але розмова наново не клеїлась, і вони всі задумались. Відтоді Леонід звертав завжди увагу на ці найбільш нещасливі жертви імперіялістичних воєн і порівнював їхню долю з життям інших... А кілька коротких Мартиних слів озивались у душі гірким глумом...

Другим разом вони їхали підміським поїздом у гурті товаришів з університету. Біля них у вагоні юрбилися жінки-колгоспниці з великими клунками на плечах. Вони забирали багато місця. »Скільки ж цих спекулянтів тут понапихалось!« — бурчала невдоволено Зіна. »Спекулянтів? — перепитала Марта. — Ти послухай краще їх розмови... Майже кожна з тих »спекулянтів« жаліє дітям ложки молока і продає його, щоб купити хліба й соли... І коли Леонід дослухався до відірваних слів, що долітали з розмови колгоспниць, були це тільки нарікання на злидні, недостаток... І всі вони мусіли признати, що це не була розмова ситих, заможних і щасливих людей.

Так, безперечно, Марта досипала до бочки з динамітом, на якій стояв Союз, і дрібні порошоківки від себе. Все ж таки тільки за самі слова, тільки за це не могли її арештувати, вона мусіла робити ще якусь іншу практичну роботу, мала, певне, зв'язки з підпіллям... Де вона з ними зустрічалася, які завдання виконувала, що робила? Як виглядали ті таємні люди, яких він об'єктивно у душі признавав героями... І раптом у серці Леоніда спалахнула іскра ревності... Був зарозумний на те, щоб уважати повстанців бандитами або чужоземними вислужниками, хоч рівночасно і не признавав повної рації їхній боротьбі. Але відчував усю їхню моральну вищість, велич і силу їх посвяти і героїства, відчував, що своєю небуденністю, революційним, сповненим ризику життям будять непереможний подив і чар серед прихильного їм докільля. Що ж казати про таких ідейних патріоток, як Марта? Намагався придушити це дивне почуття, що так несподівано і не в пору спалахнуло. Можливо, тримала його тільки в резерві, коли б їхня боротьба затягнулась або цей «хтось» з них згинув?

Підсвідома реакція на душевний біль почала напихати в голову Леоніда різні несправедливі думки й припущення, щоб затемнити образ дорогої дівчини. І врешті дійшов у цих роздумваннях до висновку, що він не повинен так боляче переживати факту арештування Марти, бо, може, вона й не варта цього...

Та здоповий розсудок незабаром узяв верх над отруйною протидією душі.

Не варта вона його болю... Не варта? Значить, і любови не була варта. А в такому разі, хто інший, котра із його знайомих була гідна її, чому він вибрав саме її? Тому, що була гарна? Ні, красунею не була, й він знав багато кращих за неї. Вибрав її, бо чесна була, скромна, добра, розумна, працьовита. Довго він спостерігав її, поки зблизився до неї і подружив. Нічого в ній не було такого, що разило б його, відпихало, не подобалось йому. Про неї першу подумав, як про майбутню жінку. А значить, якщо так, якщо він з-поміж багатьох вибрав її — вона була гідна цього. Плило ж у гуртожитку її життя на очах усіх, і ніколи нічого поганого він не чув про неї. Найвище від товаришів, що надто горда й недоступна, але це було в її користь.

Ех, Марто, була б ти зараз, — він інший був би для тебе, і взагалі... Жалів тепер, що своїми аполітичними поглядами створив ніби невидну запору між її духовним світом і своїм. Пригадував, що цю запору вона намагалась усунути, як не пропускала жодної нагоди зблизити його до своїх ідей і поглядів. А він оборонився від них вигідним панцером філістра, якому найдоржче його власне «я» і спокій... Тоді як сотні тисяч тутешньої молоді вирікались усього особистого, готові на найбільші жертви, тюрми, торттури і смерть, — він був залінивий, щоб хоч ближче познайомитись і пізнати їхні ідеали, їхній світ...

... »Невже ти можеш осторонь стояти і споглядати, як ллється братня кров?« — зринули

в пам'яті слова поета, й обличчя Леонідове, вперше від багатьох років, залив колір сорому... Хай був би він ідейним комсомольцем, ну, тоді це не було б дивним. Але в комунізм він перестав вірити давно і поза вузькі рамки особистого виходити не хотів. Він — молодий чоловік!.. А тут же молоді дівчата йшли відважно в лавах борців... Ні, не ті часи тепер, не ці люди й вимоги від них, не ті епохальні події, щоб стояти тільки глядачем у життєвому театрі. І несподівано вся його буйна, молодеча енергія, приспала досі в ньому, як підземний вулкан, — запрагнула чину, діла, вищої мети в житті... Та кратеру-виходу він, покищо, не бачив. Ще кілька місяців тому міг його знайти при допомозі Марти. Але тепер її не було...

Думки осиними жалами кололи мізок... Щоб прогнати їх і забути про все, Леонід зірвався, накинув пальто й пішов до буфету. Це було в нього великою рідкістю.

* * *

Леонід нетерпеливо розірвав сірий конверт зі знайомим почерком. Випала подвійна картка паперу — значить, лист був кількакратно довший від попереднього — першого — короткого й стриманого.

Читав, як спрагнений п'є воду:

»Ленку, дорогий! — Вчора отримала твого листа і щиро дякую за нього. Був несподіванкою — не він самий, бо не сумнівалась, що відпишеш, а його зміст... Радію, що ти залишився таким, як був, не викляв мене зі серця, а най-

більш з усього радію зміною твоїх думок... Бо запевнення у любові й вірності, на жаль, не розтрощать простору і дротів, що розділили нас, не змінять нашого трибу життя. Ти незабаром закінчиш студії, дістанеш диплом і роботу інженера, а я залишусь чорноробочою на довгі роки. Подумай добре над цим і зрозумій, що наша любов у практичному значенні закінчилась назавжди... Я віддавна погодилась з цим, хоч і як болючим фактом... Хочу, щоб і ти з ним так само погодився, і думаю, це станеться, бо ж ти розумна, тверезо думаюча людина. Найбільшою потіхою для мене буде те, як ти навіки залишишся вірним своїм новим думкам... — Читаючи Твого листа, я жаліла, що написала до Тебе, розворушила рану, що почала вже пригоюватись... Але я теж тільки людина і не могла здержатися, щоб не післати хоч цих кількох слів.

Подруге, Ленку, я не маю сили викинути тебе зі свого життя зовсім. І не хочу цього. Можливо, за якийсь час любов притупиться, забудемо себе, ти знайдеш іншу. Але, думаю, ми можемо залишитись друзями, можемо переписуватись. Бо до всього долучується ще одна, майже конечна для мене потреба: тут в оточенні я не маю нікого знайомого, не маю з ким поділитись думками. А я, хоч зараз не маю змоги вчитись, читати, то все таки не хочу забувати того, що здобула в школі та на студіях, не хочу відставати від культурного світу, хоч у думках. Якщо хочеш, можеш мені допомогти в цьому і

буду завжди Тобі вдячна. Правда, важко в листах ділитись усіма думками, але звичайними людськими хіба можна... Як думаєш, можливим це буде?»

Наступний уступ Леонід пробіг очима два рази і, здивований, почав читати втретє:

»Так часто згадую наші гутірки, розмови, дискусії... Так багато-багато я ще не сказала Тобі, час не дозволив. А так хотілося б... Згадую теж і наші »години« під найбільшою грушею в нашому (не нашому!) саду. Пам'ятаєш, там ростуть ті квіти, які ми обидвоє так любили. Якщо ти колись при нагоді поїдеш по ви́позичені мною книжки, піди на те місце, викопай ці квіти й посади їх десь у себе... Дивне бажання, правда? Але мені хочеться, щоб ти, дивлячись на них, згадував мене. Не смійся з мене за це прохання, але знаєш, яка я сентиментальна і дивна... А ще коли мова про наші спільні спомини. Може, по цьому не захочеш більше до мене писати, тоді — трудно.

У вас там певно вже весною пахне, а тут ще сніг і мороз. Я вже до холоду потрохи привикаю. І життя не таке то вже важке, як я колись уявляла... Щоб тільки здоров'я і сили. А мені їх, як знаєш, не бракує. Людина все витримає, а жінка тим більше, бо, кажуть, вона — як верба: де посадиш, там прийметься... Ну, кінчаю, бо надто вже розписалась. Здоров'я і цілую — твоя »Мала«.

П. С. Адресу маєш, тому не подаю. Листи мені кидають в області».

Дочитав похапцем до кінця і ще раз вернувся до дивного уступу. Потім підпер голову руками й думав. Що це все означає? Які це »години« в саду, коли він ні разу не був у неї? Якісь квіти й таке дивне бажання перевезти їх... Як це пояснити?

Думки Леонідові працювали інтенсивно й незабаром у голові почало йому прояснюватись. Адже це тільки форма, маскування чогось іншого, а квіти — напевно зовсім і не подібні до рослин... Тільки так. Ну, так — він поїде, відшукає найбільшу грушу й подивиться на ці її улюблені »квіти«...

* * *

Коли Леонід вийшов з вагона, сонце вогняним колесом скочувалось за обрій. Кінчався травневий погідний день.

Леонід зумисне залишився трохи позаду по дорожніх, щоб, коли вже в селі, не викликати зайвих цікавих поглядів.

А село незабаром розкинулось перед його очима, ціле закучерявлене зеленню, прибране в білорожеву шату квіття. Солодкий п'янкий запах вдирався в ніздрі. Легені дихали чистим повітрям вільно й легко. По гаміркім місті, село видалось Леонідові тихою, затишною пристанню. Хати селянські чепурно білили, відновлені весною і недавніми святами. Була саме пора дня, коли по вулицях і подвір'ях найбільше вештались люди: повертались з колгоспної роботи, інші порались коло своїх збіднілих господарств. Впадав у вічі контраст між чепурністю

села та його мешканцями: були майже без виїнятку, зокрема ці на подвір'ях — обдерті, заяложені, збідовані. Драним лахміттям була одежа дітвори — пастухів, що гнали, покрикуючи, додому корови. Їхній злидений вигляд так не гармонізував з красою довколишньої природи.

»Нічого дивуватись — щасливі заможні колгоспники!« — подумав Леонід з гіркою іронією.

Незабаром він попросив малого хлопчину, щоб запровадив його до пані Гайкевич. Виявилось, що це було зовсім близько, скрутити в бічну вуличку під горб, і остання хата — це їх...

Леонід почувався дивно ніяково. Не справляли йому приємності ці відвідини. З матір'ю Марти був, щоправда, знайомий — одного разу застав її був у гуртожитку, та зараз навіть добре не уявляв її вигляду. Напевно перед ним буде плакати, побиватись, розпачати, а вияви цього роду почуттів будили в ньому певний навіть острах. Як він буде потішати її, чи розраджувати в такому горі?

На чистому, затіненому деревами подвір'ї бавились якісь діти, біля дверей на ослінчику старша жінка-селянка оббирала картоплю. Леонід привітався і запитав, чи тут мешкає пані Гайкевич.

— Так, — відповіла жінка, пильно йому приглядаючись. — Але немає її вдома. Ви в якій справі?

— Я? — Леонід не міг скоро здобутись на відповідь. — Я товариш її дочки, по книжки приїхав...

— А, так... — жінка підвелась. — Прошу до хати, братова незабаром прийде.

— Може, я краще подожду тут, або в саду...

— Як уважаєте... Данку! — покликкала вона. — Запровадь пана в сад...

Дванадцятилітній хлопчина підійшов до них і, глянувши зацікавлено на Леоніда, пішов попереду у хвіртку, що вела до саду. Сад був невеличкий, зараз за хатою був низько загорожений квітник, де купками гордились нарциси, пуп'янились півонії. Частину квітника затінювала розлога груша.

— Розкіш яка у вас! А яка величезна груша! Це, мабуть, найбільша з усіх? — питав Леонід, розглядаючись по садку.

— Так. Дуже смачні груші родить — такі великі, круглі...

Леонід завів з Данком розмову, та вона не клеїлась. Це був двоюрідний брат Марти, рідний — восьмикласник Юрко, був десь у селі.

Незабаром показала старша сива жінка у скромній проношеній сукні.

— Несподівані гості! — привітала вона Леоніда з милим усміхом. — Розкошуетесь сільським повітрям?

Леонід шанобливо похилився над її шорсткою, порепаною від праці рукою. Відповів, що село справді чарує його.

— Прошу до хати! Ви напевно втомлені дорогою? — говорила Гайкевичева, спрямовуючи свої кроки до хати.

До просторої невисокої кімнати закрадався вже півсумерк. Скромні меблі й білі фіранки на вікнах ясніли чистотою, на столі пишався великий букет бузку. Леоніда це приємно вразило: чомусь уявляв собі все інакше — страждальну матір, а в хаті — горесний безлад.

— ...Прошу сідати, розгостіться! Мартуся, вправді, писала, що ви можете приїхати, та я не дуже вірила в це й не сподівалась, — говорила Гайкевичева й чистила скло від лялпи.

— Я вже давно вибирався, та все за наукою ніколи. Але сьогодні таки наважився.

— Здається, іспити у вас незабаром? Була б і Мартуся гарувала, а так... — голос жінки раптом заламався. — Та не бракує їй праці і там... — докинула по хвилині, ковтаючи глибоке зітхання.

А Леоніда огортало зворушення, змішане з подивом для цієї жінки — опанованої, спокійної, якій майже усю сім'ю розтерзав нещадний ворог. Так, це була мати Марти: сильна, зрівноважена, як і вона, жінка. Вештаючись безупину по хаті біля якоїсь роботи, вона спокійно розповідала про умови Мартиного життя на Сибірі. Леоніда розпитувала про студентське життя, науку і знову таки дивувала його інтелігентністю, знанням. І Леонідові з кожною хвилиною це зоране журбою і працею обличчя ставало ріднішим, милішим, мов обличчя матері... Не минула й година перебування його в цій хаті, а він уже почував себе своїм, домашнім... Це почуття збільшилось, коли прийшов Юрко, милій хлопець із вдумливими синіми очима, що

рисами обличчя нагадав Леонідові дорогої його дівчину. Юрко розмовляв з Леонідом вільно й сміло, ніби з давно знайомим.

— В який саме день забрали Мартусю? — зважився, нарешті, на прикре запитання Леонід.

— Десятого серпня.

— З якої, власне, причини? Завіщо?

Юркові нелегко було відповісти. Помовчав хвилину. Очі заволоклись сумом, він зітхнув.

— Тоді, як тільки взяли її, ми навіть не знали, за що. Аж вона написала зі Сибіру, що одна дівчина з цього села, в якому ми жили раніше, її, нібито, викрила за співпрацю з підпіллям ще в сорок'ятому... Свідчила їй доочно, але Мартуся всьому заперечила. Та на десять років таки засудили...

По скромній вечері, Леонід попросив Юрка про свої книжки, хотів спакувати їх сьогодні, бо завтра поїде першим поїздом.

Юрко, витягаючи книжки, перекинувся поглядом з матір'ю. Вона вияснювала:

— Мусите пробачити, але, — тут вона запнулася, — всіх не віддаємо, бо наш один знайомий позичив інші. Якщо б були сподівались вас, забрав би Юрко... А так, може...

— Нічого, нічого, прошу не турбуватись, — перебив Леонід сквалливо, бо бачив, що було їй ніяково. — Мені їх не дуже потрібно. А втім, я можу, якщо дозволите, ще колись заскочити по них. — Леонідові справді не дуже йшло про книжки, натомість блиснула думка, що матиме нагоду побувати ще раз тут. Убогість їх життя не скрилась перед його очима, зокрема одежа

Юрка була густо й дбайливо поцерована й полатана, ноги його були босі, й Леонідові дуже хотілося зробити якийсь дарунок оцюму милому розумному юнакові. Тепер траплялась до цього добра нагода.

— Якщо це вам не справить труднощів, то прошу дуже! Тільки б означити час... — радо говорила Гайкевичева.

Тим часом у проміжках розмови Леоніда не покидала думка, яким би то чином викопати Мартині «квіти». Вкінці прийшов до висновку, що може зробити це тільки при чийсь допомозі, інакше було незручно. Догадувався, що Марта не хотіла розконспіровувати його перед ріднею, але її брат так йому подобався, що він ні хвилини не вагався звіритися йому.

— Юрку, — промовив, коли вже мали йти спати, і дивився прямо хлопцеві в вічі. — Ти знаєш, що є під грушею?

Запитаний ані не моргнув.

— Чому ні? — квітник, — відповів.

Леонід посміхнувся.

— Ну, так, але щось закопане — Мартусине... Вона написала, щоб я взяв це собі на пам'ятку... Як не віриш, покажу листа.

Юркові вії сіпнулись, уста стримали усміх.

— Пощо листа? Можемо пошукати під грушею...

Вони скоро знайшли під грушею досить великий, герметично закритий слоїк. Леонід напощаки переховав усе, що в ньому було, до свого портфеля.

* * *

Леонід спав від кількох днів по дві-три години на добу. Від вечора до надранку він замикався в кімнаті й просив не заважати йому, бо він готується до іспитів. Насправді ж він читав, а прочитавши раз, докладно простудійовував підпільну літературу, брошуру по брошурі. Продумував, обмірковував і порівнював з життям кожний уступ, кожне речення, кожне твердження й аргумент, що розбивали в порох все те, в що від дитинства вчили його вірити як у непомильні догми. Почував, що став зовсім іншою людиною і його особисті переживання та думки відійшли на дальший плян. На двадцять п'ятому році життя він відчував, що немов народився вдруге на світ. На ґрунті, підготовленім ще самою Мартою, її «квіти» приймалися чудово й обіцяли буйний розрост і розквіт.

Батьки з признанням, але й непокоєм гляділи на його змізероване обличчя, на очі, що від безсоння горіли полум'ям і, здавалось, не бачать нікого й нічого довкола.

— Ти б пройшовся трохи, Льоня, відпочив, — сказала одного вечора мати. — А то замучишся зовсім...

— Хіба я мало навганяюсь, мамо? Зранку до вечора, — відповів, усміхаючись, і нагло крізь голову прошибла думка. — От, сьогодні під час гулянки знайшов одну цікаву річ, зараз принесу... — докинув він, а по хвилині вернувся і поклав на столі дві гарно оформлені книжечки: «Україна погибає...» та «Шовіністичне за-

паморочення і русифікаційна гарячка большевицьких імперіялістів».

Батько насадив окуляри і взяв до рук першу. Оглянув її, допитливо й занепокоєно кинув поглядом на сина і почав читати. Мати пробігла першу сторінку другої брошурки й сягнула по цигарку. Її обличчя було жмарне.

— Звідки ти взяв це? — запитала, черкаючи сірника.

— Знайшов у парку на лавці...

— З тобою був ще хтось?

— Ні, я сам тільки. Але читай, мамо, — докинув він, побачивши, що вона відсунула брошурку і задумалась. — Можливо, партійна совість не дозволяє... — подумав з поблажливим глумом.

— А ти читав? — запитала.

— Певно. І раджу й тобі прочитати...

Обое Верхогляди заглибились у читанні. А Леонід відкинувся на спинку крісла, закурив цигарку і взяв до рук газету, але примруженіми, своїм звичаєм, очима з-поза неї приглядався обидвом. Важко було щось вичитати з їхніх облич, але не побачив Леонід того, чого побоювався в душі: виразу змудження, невдоволення чи байдужости. Обидвое читали уважно, вглиблюючись. »Цікаво, яке враження зробить література на Надю (вона саме тепер в кіні). Ну, їй, на перший раз, дам щось легше«, — подумав Леонід.

Коли Верхогляди закінчили читати обидві брошурки, батько кишеньковим ножиком почав

чистити нігті (це було в нього ознакою хвилювання чи подразнення). З-під зсунутих брів зиркнув на сина:

— А ти ж що на це, Льоню? — запитав.

— Я? Вважаю це найчистішою правдою, — відповів поважно. Гляділи на нього допитливо й довго — чи не глузує він часом? Але вираз його обличчя й очей свідчив правдивості слів.

— Це ж бо, на жаль, і є сама правда, — зідхнув глибоко старий. — Однак...

— Однак ці речі треба знищити, — перебила мати рішучим тоном.

— Чому ж? Ось дивися, тут стоїть: »Прочитай і підкинь другому« — промовив Леонід з усміхом.

Материні очі журливо спочили на ньому. Похитала головою.

— Ох, тільки вважай з цим, Льоня...

Промовила й простягнула руку по нову цигарку.

* * *

Вечір був уже з годину, а Юрко все ще не вертався додому. Очі Гайкевичевої щораз частіше торкались годинника, проте вона далі продовжувала оповідати Леонідові про довоєнне життя на селі, про культосвітню працю, про товариства »Просвіти«, спортові організації молоді й інше. Від її милого голосу, від затишшя привітної кімнати, на Леоніда дихало родинним теплом й несподівано занило тугою серце: »Чому ж не може ось тут разом з ними сидіти за-

раз Марта... Як же інакше почувалась би ота добра жінка, і він сам...

Відчинились двері, й на порозі став Юрко, примикаючи від світла очі. Був чимось збуджений, радісний. Покликав маму і, перепросивши Леоніда, про щось тихо говорив їй. Вона з любов'ю перегортала його темне волосся.

— Чекай, я запитаю нашого гостя, — промовила вголос і звернулася до Леоніда:

— Чи не маєте нічого проти, щоб наші знайомі віддали вам книжки особисто?

Леонід здивовано глядів на неї. Та враз догадався.

— Прошу дуже! — відповів, децю схвилюваний.

— За кілька хвилин, Юрчику, я заслоню вікна.

Юрко вибіг, а вона щільно позакривала вікна й радісне зворушення світилось в її очах.

Леонід мимохіть пригладив рукою волосся, глянувши у дзеркало.

Двері відчинилися тим разом дуже тихо, й так же само в кімнату ввійшли три озброєні чоловіки.

— Добрий вечір! — привіталися з усіма загально, прикладаючи пальці до козирка.

Опісля привіталися з кожним. Гайкевичева по-материнськи цілувала їх у голову.

— Нарешті, нарешті здогадались відвідати, а то забуваєте нас зовсім! — дорікала вона, підсуваючи гостям крісла.

— Не були близько, пані добродійко, а зараз ночі такі короткі... — виправдувався з усміхом

високий блондин зі щуплим обличчям і бистрими синіми очима. Він тримав у руках Леонідові книжки.

— Та ви все знайдете викрут! — махнула вона рукою, немов прощаючи вину.

Середнього росту шатин, кожним рухом і поставою вояк, щось орудував коло своєї «пепески», а третій, усміхнений, з помітно грубими устами шушукався з Данком. Знати було по рухах, що всі вони тут почувалися по-домашньому добре.

Блондин присунув крісло до Леоніда, поклав перед ним книжки.

— Дякую за книжки. Ви певно й не сподівалися, в чії руки вони попали... — промовив з усміхом. Тонкими білими пальцями він пригладив ясне волосся.

— Прошу. Приємно мені навіть, що вони не лежали даром, а використовувались, — відповів Леонід. — Це ви їх читали?

— Так. Як бачите, ми могли бути товаришами по фаху. Та мені судилось закінчити тільки один рік політехнічного...

— Машиновий відділ?

— Ні, технічний, — підпільник придушив зіздання, але додав весело: — Зараз у практиці не одне придається і, замість одного відділу, доводиться спеціалізуватись у багатьох. Наше життя й потреби заставляють учитись усього...

— Вистачає вам часу й... терпеливості?

— Час знаходиться. А терпеливості й витривалості теж не бракує...

— Вибачте, що перебиваю, — але щоб опісля не забути, — втрутився шатин. — Ви, як фахівець, може скажете нам, яким ще матеріалом, крім шнура Бікфорда, можна користуватись при мінуванні? Можливо, зараз є щось нове?

Леонід вияснив, і розмова повелась про найновіші досягнення в науковій ділянці. Майбутній інженер був здивований всебічним знанням обидвох підпільників, хоча вони, по середній освіті, ось уже кілька років ніде не студювали.

— Так, значить, ви вже на другий рік одержуєте диплом? — запитав, між іншим, шатин.

— Так. — Леонідові уста розкroїв усміх. — Ви, як бачу, досить докладно поінформовані про мене?

Переглянулися обидва весело.

— О, так... інакше ми ледве чи хотіли б зустрічатись з вами в цій хаті...

— Ще наша Мартуся оповідала нам децю про вас і стріча з вами була перерішена ще минулого року. Та не довелось — її арештували й усе відтягнулось... — вияснивав бльондин.

Леоніда вколело щось у серце. Як він це каже ніжно — «наша Мартуся». Можливо, його колишні припущення правдиві? Тому запитав дипломатично:

— Ну, вона могла мати про мене суб'єктивну думку — ми ж були близькими приятелями...

Бльондин витримав допитливий бистрий погляд Леоніда і, на його подив, зрозумів його вірно. Запечив задумливо головою:

— Ні, не думаю. Бо, власне, однією з найкращих прикмет Марти є її об'єктивність, до кого б вона не відносилась. А щодо вас — тим більше. Ба... — підпільник мить завагався — думаю, не візьмете їй цього за зло, — зі мною, як зі своїм добрим знайомим, вона поділилась навіть своїми справами. І в тому випадку я брав під увагу й її любов до вас... Ви пробачте за одвертість — це між нами...

— Не шкодить. Навіть радію, що моя скромна особа, — Леонід посміхнувся, — викликала стільки інтересу в таких людей, як ви... З усього виходить, я вам був потрібний?

Підпільник мить помовчав.

— Бачите, — говорив він, — за одне з найважливіших завдань ми поставили собі повалити психологічний кордон, що великою мірою ділить ще східних і західних українців. Використовуємо для цього різні можливості й нагоди, ну й, мушу похвалитися, до цього часу масмо значні успіхи, хоч, щоправда, на погляд, вони непомітні...

— Причиною цьому терор, правда? — сказав Леонід. — Бо навіть, якщо хтось і думає по-вашому, то боїться і криється з цими думками, мов миша перед кішкою... От, я вам розповім і про своє спостереження, — Леонід щиро розказав про те, як давав читати літературу батькам і сестрі та які були наслідки. Підпільники слухали дуже зацікавлено, радісно перекинувшись поглядами. Виявилось, що на Надю підпільна література зробила глибоке враження

(вона була в дев'ятій клясі), й вони обидвоє з Леонідом багато дискутували про неї. З черги Леонід поцікавився, яким чином вони випускають у світ так гарно друковані й оформлені видання. І підпільники почали охоче розповідати про цю роботу, при тім про своє бурхливе, часто в дуже важких умовах, життя. Переплітали свої слова таким щирим гумором, немов це йшло про веселу забаву, а не про підпільне ускладнене й важке життя, де на кожному кроці, в кожний момент чигала небезпека й смерть. Майстром оповідати виявив себе шатин, і Леонід слухав його, мов би глядів на незвичайно цікавий фільм...

— ...От, ви читали брошуру «Про свободу преси в ССРСР», правда? — говорив він. — Між іншим, я був свідком одного етапу праці над нею. Це було вліті, у місяці червні. Ми, себто я з одним другом, ішли цілу ніч, дощ парив, як з ринви, було темно, хоч око виколю, і ми блукали в дорозі по-трохи... Вже над ранком, цілком виснажені, добрали в ліс, до криївки, в якій містилась друкарня. А мій Петро ще подорозі мріяв вголос: От, каже, це нічого, що ми промокли до рубчика й потемніли докраю... Зате, як прийдемо до «Єгипту» (так з певної причини називалась ця криївка), — там зараз нам Ірко сухеньке білля, гаряченьку каву, може хлібець з маслом, там чистенько, просторо, й ми тільки — шусть на прічі, та спимо собі преспокійно цілий Божий день!.. Це він мені

так пального доливає, бо я вже ледве волочу ногами... Ех, справді, думаю, просушимось, поїмо, бо ми вже від кількох днів на слоті мокли, криївка манила. Премо, аж останні поти з нас виходять, бо ще й парно дуже було. Прийшли. Дивимось: вічко відкрите, та в середині темно. — Позасипляли, думаю, єгиптяни мої... Порозрухую я їх зараз, — вони дуже любили гостей, що приносили різноманітність в їхнє працювате, але монотонне життя в криївці. «Гей, ви там, — кличу, друзі фараони, чому не світите?» — «Хто там є? Ага, ви! Та нам тут катастрофа сталась!» — відповідає Рамзес. Але чую, замість радити нами, щось постогнують у середині. Подав я зброю, злізаємо. «Вважайте, уважайте, ось сюди, сюди» — кричать всі три, мов би ми на замінване поле йшли. Я розглянувся: криївка повна чаду, в кутку ледве блимає каганчик з нафти, а всюди — якби сніг упав: на кожному вільному клаптику розложений папір. А наші друзі порозставлялися по кутах і сидять покулени. «Що це у вас, питаю, біла повінь, чи часом не Ніль вилив?» — «Ах, кажуть, друже, нам таке приключилось!.. Якраз скінчили бити третю і шістнадцяту сторінки, як Горбик лампу розбив. І фарба не хоче сохнути. На дворі знову парно, повітря обмаль і примус не хоче горіти...». «А їсти маєте що?» — питає Петро. — «Зле ви нині трапили і правда, що гість не в пору — гірш татарина», — відповідає Ірко, — якраз і

А Леонід вслужувався ще якийсь час насто-
рожено в тьмяній шмери ночі... Але тільки
вітерець шелестів за вікнами галуззям дерев.

Не роздягаючись, Леонід поклався на ліжко,
на якому колись спала Марта. Не відчув сьогод-
ні вночі туги за нею, як за першим тут разом.
Зате серце виповнило для неї по вінця вдяч-
ність людини, яку вивели з багнистого трясо-
виння та показали правильний шлях і мету.

* * *

В купе вагона дедалі ставало більш пусто.
Леонід нарешті зміг приміститись біля відчи-
неного вікна, з-поза якого вливалась до сере-
дини легітна передвечірня прохолода. Свіже по-
вітря тільки хвилинами затруював чад вугілля
з льокомотиви.

Незабаром не менш покvapно скористав з
цієї ж приемности і другий молодий чоловік,
начорно загорілий від сонця. Ще тільки він
витагнув з кишені цигарницю, а Леонід вже
відчув, що він зараз почаcтue його й почне роз-
мову. Бажання порозмовляти з кимось так і
визирало з його ясних одвертих очей. Леонідові
це не було неприємним — набридли думки.

— Закурите? — впало ждане запитання.

— З приемністю. Дякую! — Леонід взяв
цигарку.

— Далеко їдете?

— В Харків. А ви?

— Я теж. Ну, й жарило сьогодні здорово!
Від Києва в купе, як у бані... І щастя, бачите,
якось похолодніло, то й людей поменшало...

— Одне з другим в'яжеться, — посміхнувся
Леонід. Пускаючи колісцятком дим, він напів-
зімкнутими очима розглядав співтовариша по-
дорожі. — Але, думаю, гаряч вам шкодити не
повинна б; виглядає, що зазнало ваше тіло
сонця доволі, — докинув.

— Правда? Загорів, як мури! Нічого диву-
ватись — вертаюсь з кримського курорту, —
вдоволено похвалився незнайомий.

— З Криму? Значить, ви один із щасливців...
Не раз думаю про Крим — побувати б там. Ви
працюєте?

— Ні. Студент третього курсу математично-
природничого, — охоче пояснив співтовариш. —
Ішійас почав чіплятись, ну й дістав путівку...
Прекрасно цілий місяць пожив...

— Так тільки з причини хвороби дали пу-
тівку?

— Ну, ні... В цьому ділі знайомі поклопо-
тали. А життя, скажу я вам, хороше було! Ви-
лікувався, і як чудово відідхнув. Чудесно жи-
лось! — захоплювався студент і з жалем зід-
хнув. — Ви уявіть тільки, — продовжував, —
сонце, вода, розкішна зелень, музика, спорт
усякий... Харчі чудові! Наприклад, хліба їж,
скільки хочеш, двісті грам цукру получали
щодня, виноград, різні овочі. Що й казати, за-

раз держава таки піклується людиною. Життя хороше...

Леонід обкинув поглядом купе. Біля них не було нікого близько. Ті, що сиділи оддалік, не звертали на них уваги. Все таки він знизив голос, наситивши його зате глибоким переконливим тембром. Загадковий усміх промайнув по устах.

— Не думаю, що ви переконані в цьому щиро, — голос його колов глумом. Молодий чоловік підняв здивовано очі:

— Чому б не щиро — адже правда це...

— Чи правда — це ще велике питання... Погодьтеся хіба зі мною, що оці «чудесні харчі» на курорті держава отримує від трудящих майже даром?...

— Та що це ви? Як же даром?! Всі ж продукти коштують... — студент, дещо збентежений, видивився на Леоніда.

— Коштують громадянам держави, але їй — ні. Скажімо, хліб: — Колгоспник віддає його державі тоннами, а скільки отримує за свою чорну важку працю? Мінімум, який у ніякому випадку не вистачає на прожиток для нього і сім'ї. Це, зрештою, добре знане всім, хто дивиться на дійсне життя, речі... Візьмім цукор. Кошти виробництва сто кілограмів цукру на цукровому заводі становлять 38-42 карбованці, а держава продає тих сто кілограмів за тисячу з чимось карбованців. Чи це не даром? А вже нічого говорити про овочі — їх бо держава теж не купує, а просто забирає. Згодні ви з цим?

На обличчі студента виростав щораз більший подив, а в його очах сидів виразний знак запитання, «хто це так відважно говорить?» Те, що говорив його сусід, було суцєю правдою, але... може, це провокація?.. Гарячий переконливий тон Леоніда змушував повірити в щирість його слів, та знову ж будив недовір'я його зовнішній вигляд. Тому й на відповідь він здобувся не скоро.

— Ну, так, правда — життя колгоспників не легке. А от щодо робітників — то їм живеться не погано...

— Хіба що тільки в порівнянні з колгоспниками не погано. Але візьміть під увагу життя тих, що «нагорі». Вийде те саме відношення, як життя робітника супроти капіталіста... Скажіть, наприклад, хто були курортники?

— Як це — хто?

— Ну, хоч би за професіями, по національності.

— По національності? В більшості, були росіяни, багато євреїв. Здебільшого вищі адміністративні та поліційні працівники, декількох учителів, чотири студенти...

— А робітників, колгоспників?

— Цих малувато було — може, так із п'ять...

— На загальну кількість? — Леонід вичікуюче не поставив по питанні крапки.

— Коло двісті осіб, — докінчив студент.

Леонідове обличчя ще більше оживилось.

— От, бачите, така коротка наша розмова, а розбиває доценту ваше твердження про хороше життя. Не перечусь, що на курорті воно й справді було хорошим, але хто ж користав з нього? Росіяни, вищі службовці, працівники поліції та інші наживачі... І на таке показне число — тільки п'ять колгоспників і робітників! А це ж держава робітників і селян! І ще питання, з яких причин вони дістали путівку, адже ви самі признаєтесь, що вам дісталась вона не з причини хвороби, а просто по протекції... Ось і маєте цілий образ »хорошого« під національним і соціальним оглядом життя! — І це називається рівність, справедливість! — голос Леоніда брнів крайнім огірченням.

— Але ви, якщо судити по вигляді, мабуть, не маєте причини бути невдоволеним з існуючого ладу... — вкинув студент підзорливо, стримано.

— Так, на щастя, чи, може, на нещастя, я не належу до трьох четвертин »щасливішої« (Леонід поклав глумливий наголос на цьому слові) частини громадян Союзу. Проте і сліпим я не є... А от, візьмемо вас — хто такі ваші батьки?

— Залізничник батько.

— Скільки заробляє?

— Понад чотириста карбованців...

— В такому разі, зайво доказувати вам, як

живеться середньо кваліфікованим робітникам і чи заробітна платня вповні забезпечує їхнє життя. Самі це добре знаєте, і тому не дивуюся, що так захоплюєтесь курортом...

Студент почервонів. Зробив рух, ніби хотів заперечити, але стримався.

— Скажіть, ви не боїтесь говорити такі речі перед сторонньою людиною? — запитав по хвилині, вагаючись.

— Хіба ви мене знаєте?


— Ні... А все таки, знаєте, як буває... відповів неозначено.

— Ну, буває воно, звичайно, не з медом за такі слова, бо в нас за правду б'ють... і то здорово!.. — розсміявся Леонід. — Але, бачите, чомусь вірю, що ви не виказали б людини, яка проголошує таку страшну »ересь«... Не помиляюсь?

— Яке мені до цього діло, що хтось говорить... Але, щоб ви були спокійні, — студент раптом освіжив лице усміхом, — то скажу вам, що маєте повну рацію... І почуваю, що говорите від серця, а не отак собі... А я до цього часу просто не застановлявся над життям і тим усім... А воно правда, що не все золото, що блищить зверху...

Леонід вдоволено всміхнувся. Почав оповідати новому однодумцеві про Західні Українські Землі, з яких він саме повертається, про пов-

станський рух, про те, за що він бореться, чого хоче. Студент слухав і прямо їв кожне слово Леоніда, часто з його уст виривались оклики схвалення чи подиву. Повірів цілковито Леонідові, бо відчув, що кожне слово він викидає з глибини душі. А очі Леоніда блищали ясним вогнем і в серці струмилось радісне почуття хлібороба, який кидає зерно в родючий пухкий чорнозем і знає та вірить, що воно дасть гарні плоди.



Б. КАЛИНА

ОДНІЄЇ ДОБИ

О ДНІЄЇ ДОБИ

Блиснуло сонце. Яке ж воно ясне, тепле! Привітне яке. Такіське, як два місяці тому. Здавалося б — буденний гість воно, а то ні. Цього літа таке воно неприступне і таке щоднини визиране. Сховалося було чи за ці верхи косодеревиці, чи за плаксиві хмари, що й видом його не видати. І так днина за дниною, тижні за тижнями... Аж гульк, оце сьогодні, серпневого ранку, ніби відсердилосся.

Студінь за той час ой як гуляла, що ні стриму їй було. То дощем, то свердлистою мжичкою, то молочними мряками котилася горами, зворами, узбіччями. Не знати, чи студінь шугала це, чи тисячі свердликів-невидимків свердлили повстанське тіло.

Групка їх прийшла, щоб влаштувати свою «кузню» — перо, чорнило, писальну машину, зброю. Щоб ідею перековувати на полум'янисті мечі, на палке проміння, щоб, викувавши, розсипати зброю волі ген там по долах, по золотистих степах...

»Народе, тільки в Тобі велетенська сила. Волі не випросимо, а тільки виборемо. Ми — повстанці в пробойових лавах. За нами!«

Мокра студінь морозила, а українська визвольна ідея гріла-розгрівала революціонерське тіло.

»Друже провідник, наказ виконали. В паровіз лісової залізнички всадили міну. Тільки заревла в череві паровоза, аж його боки потріскали. Зустрічалися теж з другом Соколом. Його за-сідка на начальника МГБ вдалася. Задер хижак ноги догори«.

Ніщо їх не спиняло, ні дощі, ні негоди, ні чорні мокрі ночі. Що повстанцеві біда, коли він сам як біда.

Оце сьогодні висунуло сонце свою голову з-за хребта високого і довгого. Сперлося ліктями на гребінку, підперло руками свою голену бороду і сміється на всю свою широченну губу. Шле щедро свої променисті сміхи на узбіччя, на звори. Добачило галявину, он там маленьку, що причепилася в темнім зворі до стрімкої обочини. Туди проклало лотоки і пустило свої гарячі струмені. Аж звір заяснів і синяву свою сховав таки вмить, не знати навіть, куди. Навколо галяви, понад ізвором поставали собі старенькі бабусі-смереки, такі станом грубезні-грубезні й ростом височенні, ген десь аж під хмари. Зозуля їм уже десь зо три сотні років прокувала, сівши цього травня на їх верховіттях. Поставали вони собі та й шушукують безупину. Видно, згадують свої дитячі-молодечі буйні дні. Тоді вони буяли, у соняшне небо пнучись. Тоді степовий вітер з-над Дніпра бадьорі вісті їм приносив. — Молодецька, козацька сила там бує, як ви отут. Могутніє і моці набирає, щоб з Запоріжжя гураганним вихром звійтися та щоб вимести гть ворожу нападъ з України, щоб

Україну волею закосичити. Понісся гомін степовими тирсами, золотистим колоссям, поміж рясні села, понад міські храми, аж у карпатські звори поміж зелене смеріччя: »Та немає лучче та немає краще, як у нас на Україні!..«

Пошумлюють сьогодні тристарічні бабусі-смереки. Сонце із своїх лотік так і обливає їх. Завидніло між ними як! Отут сама стариня, отут глибочезний звір, он внизу невеличка вода скаче по вертких кам'яних ступнях. Глянеш вгору — скалля, глянеш вбік — виверті. Смеречані підрослі правнучата, хоча налиті молодечою силою, то потоком від вихрів поклалися. Ось недавно було, як зірвався вітролом, як затріскотів ліс, таки немало навколо смеречаної сили лягло, малоцо нових гостей і їх колиби не потроцив. Бабусі заслонили їх. Стільки смеречаних трупів осьдечки. Як потрощено, як похрещено. Гостре, густе суччя стирчить, що й пролазу не дає. Онде смеречані мерці вже перегнили і злилися з тонкою земляною шкаралупою, онде накрилися пухнастим мохом, а пні їх ще кришаться червінню. Та чи тільки смерть попростягала тут свої ребра й кості? На смерті нове життя пнеться у соняшні вершини. Он молодняк, самі гуцаки. Тільки злегка похитують своїм верховіттям, напуваються сонцем і регочуться сочистою зеленню.

Холод таємничістю тягне з ізвору. Праприрода віє сивою стариною і всмоктує тебе ген у минуле, що затягнулося сніддо. Тобі вчувається ловчий ріг ген десь там унизу. Перед тобою

виринає Ярослав Осьмомисл, рогатини, луки, панцери, шоломи, вбитий ведмідь, ватра з запаленої кедрини...

Незвична великість і старезність смерек, он того скалля, ген тих верхів, що напроти, таки притолочують тебе ниць. Ти тут, що комашка.

Але ті, що кошом осілися тут, їм ця великість і старезність легені розпирає. Вони ростуть все вгору і вгору. Їм прибуває сил, як від морського прибою. Вони чуються, як ті смереки-силачі, як он ті могутні верхи; вони на скравку рідної землі. Звідси вони діють на розлогі рідні простори, топтані хижою дичиною півночі. Звідси письмовими листами перегукуються з поліськими друзями.

Ворогові ні танком сюди заїхати, ні з літака зобачити, ні дикою ногою злегка та покрадьки зайти.

Тут от кіш для одної групки повстанців. Ні валів тут, ні прорізів на гаківниці, ні бистрої Дніпрової води, тільки плавні і плавні, та не мокрі, а скалисті, та не рівні, що й оком не глянути, а гористі, а стрімкі — дряпатися на них все одно, що на українську піч. Там, у плавнях — комиші, тут — смереки, там колись — глиняний і очеретяний курінь, тут тепер — смеречаний луб і кілька воринок нахилом. А що цього літа дощ таки надобре увпертюшився, забризкував писальну машину, а вночі заливав ноги, то, наперекір йому, дали з другого боку луб нахилом, і стала повстанська хата, хоч куди. Посередині вночі — ватра. І тепла вночі хата, і

суха, і вітальня вона — за негоди, і спальня, і кухня. Смеречана чатина не така то й пухнаста на ложе, як та з ялиці. А що ялиця не всюди попадається, то на безриб'ї і всяке інше поріддя добре. До кухні обстановка? Є! Казанок, пила і сокира — от і все. Ложка в кожного за халявою або в торбі-шкірянці. В однім наплечнику — квасоля, в другім — логаза або кукурудзяна мука. Буває до того буханець будза, часом пляшка топленого масла, деколи й м'ясо перепадає. От і готова робота черговому кухареві, вогневі і казанкові.

* * *

Сонце висунуло свою голову з-за хребта високого і довгого. На галяву вийшов провідник Пастушенко. Як став, як споглянув на сонце, на гори і навколо себе... Тільки голова його поверталася; очі його всисали велич, а вуха його наливалися татаканням дятлів на глибокім тлі смеречаного шуму і комариного бриніння. Сонце обгородило галяву гарячим промінням, як господар — розсадник навесні. Відділилася галява від лісу. Там — півтемінь. Лотоками ген від яркого сонця так ллються і ллються вони, ясності і теплінь, сюди на галяву, аж бризки трискають. Чи це бризки, чи це срібносяйні мушки? Заяріла зеленню груба трава і молочій на галяві. Задіянтились росяні краплини. Ясні промені покололися в них на райдужні нитки зацвілих півоній і материнки, чорнобривців, жовтозілля і рути, хрещатого листу барвінкового, півників, братчиків, фіялок. Смереки обси-

палися живичними самоцвітами. Кришталеві самоцвіти ловлять промені, ламають їх снопами райдуг, кидають їх просто в очі Пастушенкові. — »На, на!« — а він очима кліп та кліп.

— Які ви, Карпати! — з душі Пастушенка вилинув півголос. Стояв і пив, жадібними ковтками пив карпатську красу.

Надійшла Черемха, дружина Пастушенка.

— Степане, я вже скінчила. Що далі пересувати?

— Не гомони, Черемо! Дивись у ці простори.

— Гарно, справді... Чекай, чекай, зіпруся на тебе. Невигідно і тяжко мені стояти, — стала, зачепилася за підруку.

Здолу здалека долітають вівкання вівчарів і різкі посвисти та ще й з вимахом. Собаки-вівчарки перекликаються своїм владним голосом: то грубими басами, то підбасками.

— Чуеш, вівчарська симфонія... — говорить Пастушенко півголосом, ніби сам до себе. Заслухався. Його душа, як кобзарська бандура, настроїлася на карпатські тони і дзвеніла під звуками тієї мелодії.

— Чи не розм'якла твоя душа, Степане?

— Розм'якла, розм'якла. Що ж подієш, від себе не втечеш. Українська вдача. Гей, як хотілося б послухати Китастого або Котка, та не большевицького Котка, поглянути на »Батурина« Блавацького, напитися картин наших малярів... Часом тільки заскочиш думкою десь туди в учорашне.

— Степане, ми творимо свою красу. Красу боротьби. Важка ця краса. Але чим важча вона, тим величніша.

— Твоя правда, Черемо. Годуємо свою душу тільки нашою ідеєю і нами самими. Наш внутрішній світ інший, як тих, що живуть там у селах, містах. Вправді, іноді щось з колишнього просвердлить тобі душу і потягне тебе бодай думками туди назад, та дарма. Те — втерта дорога, а це нинішнє, наше — нове, невтишне, жагуче, поривне. Воно — це спів підземних ковалів. Та мечі вже в руках. Ми премося вперед. Ми самі пісні творимо, самі в них заслухуємося і рвемо інших за нашим хором.

— Степане, як мені бути? Завтра вже цей день, що треба мені тягнутися ближче людей. Ще три тижні. Дрож пробігає по мені. Якби це якась колиба... В ХХ-ім сторіччі, для жінок існують і лікарі, і повитухи... А для українки-революціонерки — кам'яна доба.

— Голубко сиза, чим важча доля, тим багатша змістом. »Ми сприсяглися долю переперти«. Якщо багато дечого нащадки дістають у спадщині, то наскільки більше духової сили дістане наш нащадок...

— Так! — рішуче, з притиском промовила Черемха і рвучко закинула голову взад. Її шия і тендітна борідка вклялися в одну лінію. Підставила їх під сонце. Сонце палкіше синнуло теплістю. При Степані стояв у непорушній постаті стрілець з підстриженою зачіскою, в стрілецькій уніформі, з дещо кирпатеньким носиком

і з малими устами. Пригорнувся до Степана. Дивлячись на профіль постави — не стрілець це, а вона, революціонерка — за кілька тижнів мати. . .

Надійшов розважний Нечипайло.

— Йой, скільки тут сонця! Коби то його набирати і намаринувати. Придалося б! Хто зна, чи завтра воно знов не всердиться та не закривається туманами.

— Покличте, друже Нечипайло, всіх, — заговорив провідник. — Хай нап'ються сонця.

Побіг Нечипайло в колибу.

— Ходіть, ходіть на полянку! Побачите сонце, загрієтеся сонцем!

Висипалися на полянку шість дубчаків українських.

Гирло зараз таки і коломийку втяв:

Полонинко, верховинко, чос так згоноріла,
Чьї не тими шуварьїма, шос задзеленіла.

Перед ними похило пнявся у вершини Погар. Як вдивишся в Погара, ввижаються тобі велетенські дітиська, що позакладали одні одним руки за шию і стулилися в тісну лаву. Видно тільки окремі голівки. Ніби наопашки накинули вони на себе смеречану опанчу і та опанча поскладалася в збірки й потягнулася десь у провалля. Поверх тієї опанчі поволікли ще густу синь. Голівки свої позализували жерепною причіскою і позадирали їх до сонця. А сонце по золоченій блакиті підплигує вище і вище, ніби втікає від Погарових голівок і надить їх.

— Врешті, дочекалися сонця! — протяжно ніби проспівав Нечипайло. В його тоні завжди легесеньке глузування, так ніби з-під носа.

— А яке воно тепле, а ясне, аж не дається на себе дивити! — задивував Шалапут.

Навпоперек обидвом перетяв Гирло — ходячий жартун:

— Ти, Нечипайле, не підсмішкуйси. Тобі можна лишень Мураха або Шылапута тьїгнути на май биршого баса. А ти, Шылапутчіку, ти уважый, не урйчи. Бо тото йик вжьи знов сонце супротивіси і сховаеси, то тогди вжьи аус! Вжьи го із-за Погарьї і вужьївкою не вітьїгнишь.

— Твоя правда, — на це Нечипайло. — То, знаеш, якби ти взяв такої довгенької собі воринки, скочив на Погар і підштовхнув воринкою так вище і вище на небо, тоді вже воно якось розігналося б і пішло б собі та й пішло по небу.

— Тихо, тихо! Ви чуєте? — заслухався Борис. Він — українська співуча душа. В хорі співав. — Чуєте? Зовсім нагадує Леонтовичеве мурмурандо. А на нім все дятел, о, о! Чуєте? Цікаво, де то він навчився тонічної скалі? О, чуєте, його »тиррр«! Як він точнісінько піснадцятками перебігає скалю від високого »сі« аж до середуцього. Ха, ха, ха! Як то смішно. О, о, о, полетів, полетів на Погар.

— А он дивіть, дивіть, дивіть, — поспішно забелькотав Шалапут. Сам він дещо вайлуватий, але тут спішив, ніби боявся втратити, що побачив. — Он у сонці. Якась велика птаха. Бачите — пливе.

— Беркут, — пояснив повагом Гук. Гук — гірське тіло і гірська душа. Тут уродився, тут і зростав. Плекали його ялиці, верхи, звори, строкаті співаки і вся звірка лісова.

Всі прижмурили очі і післали свій зір під сонце. Дійсно, в сонці купався беркут. Креслив кола то ширші, то менші, спокійно, плавно. Часом вихилявся і блискав білим відблиском.

— Бачиш, Мураше, як сила вільно літає! Беркут нападає на скрегульця, скрегулець на дятла, дятел — на корника, корник, — на смереку. А на беркута вже немає кому нападати, — зафілософував Нечипайло.

— Ой, чому не! — підсмішкувато мугикнув Мурах. — Зберутсі десеть скрегульців та й си дадуть раду з беркутом.

— Воно так, але нехай перше збереться тих десять скрегульців разом, — заперечив йому Нечипайло, — тому й беркут — сила.

— А я своє додаю, — з натиском протягнула Черемха, — на всяку силу завжди знайдеться протисила. Бачу це і в природі, і між людьми. Скрегулець зате швидше літає, ніж беркут. Натисне своєю силою на крила, або звертиться на місці та й беркутові тільки хвоста покаже.

— Ади, о, ади, — підперся вже Черемшиними словами Мурах.

— От мурашка, та чи ти видеш своїм воком в еї песочку кліщі? А от залізет медведьові в вухо, та як станет сверлете, як станет, медвідь репетует, казетсі, дуріет, лапеськами вимахует, а врешті валетсі.

— Нібито ти, вповідаєш, — задумався Гирло, — ми і московський медвідь. Таки так, твоя правда.

— По-моєму — коротко, — втрутився Борис. — Як хочеш вільно жити, йди Москву червону бити. От і все. А ви тепер послушайте, як дятлі стукочуть — зовсім як скоростріл. А сонце як пригріває! А беркут, він таки купається в сонці.

— Ей! — махнув рукою Мурах. — Ту був, ту нема, гей-га! Про мене всьо єдно. Сонце сьвітєт, чи не сьвітєт, дождж падаєт чи не падаєт, студєно чи не студєно... Сонце ми засьвітєт аж тоди, як я вишпурну з України того остатного маскаля, що приліз панувати над нами. Тоди буде гей-га!

— А ти, Шалапуге, як вийшов? — ступотів Нечипайло.

— А твоя душа де? Повстанська душа де?

Всі звернули очі на Шалапуга.

— Десятка, десятка — загалайкали всі півшепотно.

Гирло прискочив до Шалапуга з-заду, вхопив його за плечі, повернув ним і ніби скомандував: »Обернись! Напряю — колиба! Бігом!«

— Оце, друзі, — заговорив Пастушенко, — ви жартуете і поважно говорите й глибокі думки кинули та в мені багато яких зрушили. При сонці хочу поділитися з вами. Сідаймо. Правда, мокро. Наломіть смєречини. Розмістимося тут до сонця.

* * *

Гляньте, ця величня природа, українська природа, вона бризкає красою. Яка вона маєстатична! Такий вона маєстат і на розлогих степах, і на водянистім Поліссі, і всюди по Україні. В ній від кількох тисяч років визривала українська душа — спільна українська воля, спільні почування. Тому й українська душа така лоскотлива на красу своєї землі. Тому й майже кожную свою думу-пісню починає природою. Тому й український народ ніколи в своїй історії не залишив її, свою землю, як це деякі інші народи чинили. Тому й любить її, здається, понад усе, а через неї й самого себе, як цілість. І скільки не намагалися ворожі сусідські сили замулити українську душу і здушити, та не вдалося. Українська душа струщувала і струщувала намул — пнулася до гарного. Може, й гін цей врятував нас як націю... І довів нас через грізні лихоліття аж до наших днів. Але скільки намулу на ній ще зосталося за триста років нашої неволі під москалем, і західньої частини за близько 600 років — під поляком. Страшно подумати — 600 років, 300 років. Дивна ця чужа захланність і ненажерливість. Бували в поляків часи, що самі вони в'юнилися в неволі, а в Галичині таки дерлися на нашу шию. Москалі, самі собою, — німі раби своїх царів, але ті, що правили Україною, то варвари, вандала, монголи. Це були потвори, зібрали за всі часи історії з людства все те, що було найгірше, все те спакували в своє ровище і з тим вдерлися правити Україною.

Українець прилягав до землі нижче і нижче, а ті топтали його в землю. Жах подумати і сором нам, що в нас виникли такі приказки:

»На чиєму возі їдеш, того й пісню співай«; »аби шия, а ярмо знайдеться«; »покірне телятко дві корови ссе«.

То не приказки, то українська душа стрімголов летіла в прірву. З тієї безодні тільки кричала: »Боже, Боже, рятуй нас!«, або »Гей, доле ж моя, доле!« і тільки всього. Українець бачив навколо себе тільки чорний світ, чорне гайвороння, чорну долю. Опустив голову, вуха, руки, закусив зуби і терпів.

Он іде поліціант — безпосередній чужий чобіт. Викривив губи, вискалив затиснені зуби і топче українцеві по лиці, по душі, по його честі.

— Ви что делаете, плути?!

— Та ми, бачте, пане, співаємо про Богдана...

— Я вам дам Богдана!

— Нас, пане, навчили...

— Я вас навчу! Завалить им!

Взяли і завалили.

Це в Шевченка розмова московського поліціанта з українськими лірниками десь тому поза сто років.

Ще на десять кроків українець скидає свого бриля перед поліціантом, гнеться перед ним у три погібелі. — »Добрий день панові!« —

— »А ти, пся віро, не вмієш сказати по-моєму »дзень добри«? — І в лице його затопив звідси і звідси. Надів бриля українець і пішов, заховавши лице в обидві долоні. Зустрів другого

поліціанта. Тому вже тиче »дзень добри«. У відповідь — поличник в обидва лица.

— »Я хочу, щоб ти по-своєму мені честь віддав«. — Надів українець бриля і пішов, заховавши лице в обидві долоні. Це діялось в 1938 році.

Неволя вщепила страх і ганебну покору.

Це трагедія не одного українця, а всіх, всіх — цілого народу.

— А там, за Збручем, огидне »здрасте« чи не всяклом вже в кров українську? Наслухався його від наших братів голодного року, під Чорним лісом, — додав Нечипайло.

— Я бачив, — продовжував Пастушенко, — своїми власними очима бачив кусень українського тіла, з надолоню завбільшки. Виглядало воно як смажений м'ясний сіканець. Це українцеві по шістьох тижнях лікування відпав такий кусень тіла від п'ятсот буків. Дістав їх від окупанта за »пацифікації«, тому що українець.

Як заболіла душа! А цей же українець — людина! Людина в ХХ-ім сторіччі! Цей українець через своїх предків нараховує вже 4500 років свого віку. За цей час він вигранив свою душу на чистий, благородний, високоморальний самоцвіт. А тут, дивись — цей самоцвіт вбраний в грязюку. На голові сів йому один здоровило, на ногах — другий, а третій перічить буками по тілі і по душі. Місили його і виліплювали з нього баранчики. Страшно подумати. Послухайте тільки і зціліть в одне.

Витяг записника і прочитав.

»Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою«.

Це — стерно, це — маніфест Галицької Української Ради в 1914 році.

Зараз на другий день ця сама Австро-Угорська монархія пігнала сотні тисяч українців у концентраційні табори. Щоб, нібито, виловити кілька московських підлизайків — дослівно за проданців за московські рублі — загортала українців одного за одним за драти, в тюрми.

Довжезна лава української крові під багнетами тягнеться вулицями Львова на станцію. Простоволосі, сиві голови селянські, старенькі священики, розхристані, босоногі, молоді лица, так і видно, що вирвані вночі з постелі, — це сільські читальняні діячі тощо. А юрба з тротуарів верещить: »бій го, пся крев, забій!« І жбурляє камінюками в столочений похід і харкає в нього... Он з українського чола дзюрчить кров, через лице, через губу, через бороду, а він, українець, закрив лише своє обличчя руками...

Потім табори, драти, червінка, тиф і могили, могили, ліс могил...

По Підгір'ї, як довгі українські Карпати, звиваються австрійські особливі відділи.

— Ти хто?

— Я — русин, пане.

— Ага, значить, російський шпигун, зрадник Австрії!

поліціанта. Тому вже тиче »дзень добри«. У відповідь — поличник в обидва лиця.

— »Я хочу, щоб ти по-своєму мені честь віддав«. — Надів українець бриля і пішов, заховавши лице в обидві долоні. Це діялось в 1938 році.

Неволя вцепила страх і ганебну покору.

Це трагедія не одного українця, а всіх, всіх — цілого народу.

— А там, за Збручем, огидне »здрасте« чи не всякло вже в кров українську? Наслухався його від наших братів голодного року, під Чорним лісом, — додав Нечипайло.

— Я бачив, — продовжував Пастушенко, — своїми власними очима бачив кусень українського тіла, з надолоню завбільшки. Виглядало воно як смажений м'ясний сіканець. Це українецьві по шістьох тижнях лікування відпав такий кусень тіла від п'ятсот буків. Дістав їх від окупанта за »паціфікації«, тому що українець.

Як заболіла душа! А цей же українець — людина! Людина в ХХ-ім сторіччі! Цей українець через своїх предків нараховує вже 4500 років свого віку. За цей час він вигранив свою душу на чистий, благородний, високоморальний самоцвіт. А тут, дивись — цей самоцвіт вбганий в грязюку. На голові сів йому один здоровило, на ногах — другий, а третій періщить буками по тілі і по душі. Місили його і виліплювали з нього баранчик. Страшно подумати. Послухайте тільки і зціліть в одне.

Витяг записника і прочитав.

»Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою«.

Це — стерно, це — маніфест Галицької Української Ради в 1914 році.

Зараз на другий день ця сама Австро-Угорська монархія пігнала сотні тисяч українців у концентраційні табори. Щоб, нібито, виловити кілька московських підлизайків — дослівно запроданців за московські рублі — загортала українців одного за одним за драти, в тюрми.

Довжезна лава української крові під багнетами тягнеться вулицями Львова на станцію. Простоволосі, сиві голови селянські, старенькі священики, розхристані, босоногі, молоді лица, так і видно, що вирвані вночі з постелі, — це сільські читальняні діячі тощо. А юрба з тротуарів верещить: »бій го, пся крев, забій!« І жбурляє камінюками в столочений похід і харкає в нього... Он з українського чола дзюрчить кров, через лице, через губу, через бороду, а він, українець, закрив лише своє обличчя руками...

Потім табори, драти, червінка, тиф і могили, могили, ліс могил...

По Підгір'ї, як довгі українські Карпати, звиваються австрійські особливі відділи.

— Ти хто?

— Я — русин, пане.

— Ага, значить, російський шпигун, зрадник Австрії!

Або:

— Пане капітане, вїт нашого села ходив учора в поле. Ви розумієте? — говорив зайда, що впхнувся на українську землю між українців і жирував їх соками.

І ось страшна картина.

Поле заставлене шибеницями. На шибеницях висять українці, що кращі, що мудріші, що провідніші, що свідоміші — згори мотуз, потім видовжене тіло, а на бік від петлі відхилена голова. Серед цього поля шибениць у гордій поставі, з піднесеною вгору головою, підсміхнений, ніби Наполеон з-під Австерліцу, капітан Загурскі. Також придорожні верби і стовпи від Дуклі аж по Черемош строкатили український краєвид українськими трупами.

Сам на власні очі бачив я світлину цього українського жажіття.

Серед тих жажіть діравить вапі вуха баранячий рефрен: «Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою». А в 1916 році Австро-Угорська монархія в таку українську пісню тиче свій акорд: «Польське королівство разом з неподільною Галичиною».

По другім боці української кладки ця сама українська кров у той самий мент в 1914 році проголошує на гранках часопису «Українская жизнь»: «Вороги Росії будуть намагатися перетягти українське населення на свій бік і всякими обіцянками, політичними і національними, посяяти серед нього замішання. Українці не підуть на приману провокаторських заходів і

сповнять свій обов'язок громадян Росії в ту тяжку хвилину аж до кінця, і не тільки на полі бою, в рядах борців з тими, що каламутять світовий мир і ламають право, але й як громадяни краю, обов'язані в міру сил спричинюватися до успішного сповнення російською армією виімково тяжкого завдання, яке їй припало».

А «добряча Росія» розпростерла з радости свої люб'язні руки і кинулася обіймати вірних українців. Зараз таки позамикала українські губи на свої тугі московські колодки, позамикала тих кілька українських часописів, позамикала українські товариства — які вони там не були — та повідмикала ще охотніше для українців свої тюрми і пересильні. Поволіклися млявими валками українці, та не з Сибіру до своїх сімей, до своїх рідних, на свою рідну українську землю, а з рідної України по безконечних шляхах туди в «український вирій». Як примари сунуться і сунуться. Невзуті, невдягнені, голодні. Вирвали їх ночами з їхніх хат. Годували їх московським матюканням. Московська любов закинула їм на шиї воловоди і тягне їх на сибірське цвинтарище. Вирвалося декілька українців до російського міністра Сазонова, квілячи: «Як це так? Адже ми благо-благонадійні!» Московська душа в аксельбантах, шарфах і георгіях закретала: «Чого ж ви хочете? Саме тепер настав найдогідніший момент, щоб раз назавжди покінчити з вашим українством».

І ревіла душа українського народу. Українська національна честь гнила в намулі по цей

і той бік Збруча. Український народ клав свої голови чорт-зна по яких зарінках за цісаря-німця і за царя-москаля. Наші брати братів кололи штиками на фронтах, на рідній українській землі...

Змінилися «приятелі» українців. Горнули українців, обнімали, аж до задуху: цей у Березі Картузькій, той в Авишвіці, а той... той у Колимі, Воркуті, Соловках... Любили — українську душу болотом ліпили, знегіднюванням українця свій садизм напували, українські тіла в землю бгали, бгали, аж доки з землею не зрівняли...

А в цій війні? В московських лавах під московською командою: «Вперіод, за Сталіна!» — кривавилися і гинули українці. П'ять мільйонів українців склали свої голови за московську імперію!

Сьогодні кричить моя душа: «За що, за кого?!» Кричу, бо ще не кінець українському пеклу! Воно горить, клекаче, шаліє, біситься, скаженіє, дуріє. Та й воно само від себе не згасне. Та й не затопчемо його ногами. Його треба гасити кров'ю... І ворожою, і власною...

Гляньте, яка чудова українська природа сьогодні, така величава й українська душа. Українська душа без тієї землі і краси змарніла б. Ось, ні завидати було сонця, ні зачувати. Враз трисло воно із-за хмар. А то, було, насувались тільки хмари, бурунні хмари, тумани, студінь, дригота... Так і українська душа — тільки на ній ворожий намул. Чужий бруд її змалював. Вона ледве-ледве стряслася і вхлипувала гаря-

че сонце. Врешті, продерла намулову поволоку і витрісла вгору іскрою. Іскра зажеврїла і заполуменїлася ясною ідеєю: «Добро української нації — найвищий наказ». Тією ідеєю сьогодні ми глибоко викарбували свої душі. Народ струнув із себе чужу габу, протер очі і перед собою побачив ясний маяк. Він такий близький, такий принадний, — от-от, таки тут. І рванувся народ своїми силами... Ось-ось вона — Самостїйна, Соборна... Вершиться чудо. Баранчики стають левами, беркутами. Ожила українська душа. Від власного хотіння прибуває сил. Дужчає народ. Сам собі ціну націнює. Душа надїває на себе пишні шати української чести і гідности.

Найбільша трагедія — бути рабом і забутися в рабстві. Сьогодні український народ знає, що він не раб, і «найбільша ганьба полюбити раба». Від того забурлила в ньому давня бойова кров. Він уже говорить чинами і кров'ю. Чинами і кров'ю переконує себе. Наша голова вже випростана. Ми вже насталилися відвагою не слухати ворога. Наплювати на московські накази-закони! Найвищий наказ — ми всі, українська нація. Москва казиться, точить піну. Дужання. З Москви дич, з українського народу дух.

Злетїла тічня московської солдатні в наше село. Це не 1240-го, а 1946-го діялося. Телефони, надавчі радіоапарати, міни, гранати, скоростріли, гарматки, танк — все це втягнули в беззбройне село. Це зброя на український дух. Крякання, вереск, клекіт, як від чорного гайвороння. Закрякало гайвороння: «Ми вам принесли на штиках свободу. Сьогодні голосуйте

за нас! За своїх депутатів, за депутатів бльоку комуністів і безпартійних!»

— Плюєм на ваших депутатів! Це мішанина злодіїв, розбишак, бандитів, повій! Це хабаззя! Геть з нашого села!

— Ми вам по-доброму наказуємо голосувати!

— Не голосуємо на московську голоту! Начхать на московську державу і на її Сталіна! Геть з моєї хати, московська заволоко!

— Мовчать, хахлацьке насіння! — вистрілив московський здоровань понад голову господаря в його матір, прикладом бухнув господаря в плечі і передав своїм посіпакам у кігті.

Онде ведуть господаря тільки в білизні, босого, простоволосого. Хворого з постелі вирвали.

Що за жах! Мати тулить дитину до грудей. Коси розпущені, сама розхристана. Два большевики штовхають її то рушницями, то ногами. «Не буду на вас голосувати, розбишаки! Не буду!» — Мушак Анна оце. Мужня українська мати з-перед сторіч ожила.

— Давай, давай його сюди! — верещить солдатня, що засіла на танку. Це з бічної вулички волічуть по землі большевики, за обидві руки звязавши, молодого господаря...

Росте лава людей на дорозі попереду танка. Що-кілька кроків наїжені штики. Забаву строїть собі з вовчуром якась вузьколоба істота з напіннявілими висками, з вистаючими зубами, з заверненими губами, з обличчям віспуватим, з рижим вусом.

— Слиц, Гітлер! Вот того, вот дери!

Собака кинулася, з гавкотом, на людську лаву і вмить принесла своєму гайдукові в морді шматок з одіння і кусник м'яса...

Крик, вереск, лють, злість аж під хмари. Кинулася лава.

Голото північна! Бандо звіряча! Забирайся з нашої землі!

Наїжилися штики і назад зіпхали людей в лаву.

Рушив похід до виборчої урни. На самім переді большевик тягне українську жінку за коси — Возняк Настю, 44 роки їй. Обабіч лави — большевицькі конвоїри з рушницями напоготові. Позаду — танк з гарматним жерлом в отворі і скорострілами.

Хтось з лави затягнув по-російському:

»Я такой другой страны не знаю,
Где так вольно дишит челавек.«

Большевицькі конвоїри — заяложені душі — справді співали... Похід доволікся до виборчого будинку. Фортеця це. Навколо — кільчасті дроти, за дротами — рови, в ровах стирчать большевицькі лоби і скоростріли. На будинку, на всій його довжині: »Хай живе сталінська конституція«.

Ввійшов похід за дроти. Ввійшов большевицький здоровило:

— Давайте, товариші, голосувать!

Як курява пилюги злітає з чорноземної дороги вгору, так зірвалася клетітня, крики української збірної душі.

— Не будемо голосувати на розбишак, на грабіжників, на голодранців, на голоту, на ворога!

— Вивішайтеся всі, заволоки, разом з вашим Сталіним!

— Контингент здай, м'ясо здай, молоко здай, гроші напропало позич, зерно задармо примусово продай, і ще голосуй на ту босячню, щоб ще дикіше грабила! Забирайся з нашої землі, задрипана мерзото.

— Ми голосувати будемо аж у своїй державі!

— Тихше, тихше! — верещить москаль. — Проголосувати все одно мусите!

— Не голосуємо! — понісся лунко могутній голос і відбився своїм гомоном об Карпати, українські границі, і полинув далеко в чужі країни.

Мучили ще, мордували, понад голови стріляли, в пивниці з водою саджали, руки викручували, вуха відривали, та голосів виборчих не дістали.

Трагедія це, але чи трагедія? Болить тіло, але чи душа? Нова українська мораль зродилася. Брати участь у большевицьких виборах — це вже ганьба, гріх проти України і української справи.

Глядіть, яке небо чисте, в соняшній повені як беркут розпластив крила і ширяє. Перед ним сонце, за ним сонце і по боках сонце. Глядіть на нашу українську душу. Вертається давня величність їй подоба. Вже розпластила крила і лине в соняшні вершини... Роста віра, прибувають сили.

Стрільці заворожилися словами свого провідника. Слухали в безруху, хоч на обочині не-вигода їм сидіти. Кріпла душа. Дивилися далеко-далеко в соняшні простори. На колінах держали зброю.

* * *

Розсипалися стрільці навкола колиби. Хто до чого взявся. Цей мішки з муки витріпує, той сів перед колибою з шилом, дратвою — шие собі торбу-шкірянку, вгорі на два магазинки, а внизу на набої в роздріб. Інший теше люльку з яворового сучка — остогидло вже йому курити з газети. Гирло назбирав тоненьких прутиків і плете «бричку». Нечипайло взявся за «Упир фашизму», Мурах за журнал «На зміну». Черемха за-тиктикала на писальній машині, Борис став їй диктувати.

Пастушенко заскочив у колибу, взяв папір, мапник, наметку і знову опинився на галяві. Покрутився, покрутився.

— От буде добре, — так і проговорив упівголос. Зібрав чатину, розстелив її, простелив наметку і вмістився у видолиночку, ніби в колісці. Виглядав він на цій стрімкій обочині, як в ластів'ячому гнізді. Ногами вперся в здоровенного пня. Недавно зрізали оце сухого стовбура. Для ватри годиться.

— Закружляв думками по всій голові. Збирав точки, порядкував їх і в думці, надавав їм ще форми і вислоу.

Напрявні ч.:...

Загальні:

1. Обов'язують надалі всі напрямні і вказівки з попередніх місяців. Сюди не відносяться такі вказівки, напрямні й окремі точки в них, які з різних причин відкликано чи уневажнено.

2. Ідейно-політичний наступ революційного руху повинен бути постійний і...

Якийсь легенький рух на рамені відбився по лівім боці Пастушенка. Він відірвав свої очі від паперу і повернув їх на рам'я так поволі, легенько. На рамені засіла собі маленька ящірочка. Животик, що між чотирма ніжками, розплющила і рухає ним — дихає. Зверху сонце, а знизу розігріта тканина припікали її. Добре їй було. Язичком своїм злизує носові дірочки. Видно в них слизь. — Мабуть, нежить має мале ящірча, — подумав Пастушенко. — Десь певно у вологій дірці набралось.

Пастушенка манила дивовижна природа. Любив їй приглядатися до подробиць... Розглянув докладно її шати. Ой, пишно мати прибрала оте ящірча. Від голови аж по кінець хвоста біжить бронзова кривулька, а поміж її зубцями — золоті цяточки. По обидвох боках кривульки — рядки бронзових крапок. — Та це ж взірець з нашої вишивки. А, може, наша вишивальниця позичила колись у її прапрабабок... — Взяв правою рукою потихенько тоненького прутика і поволі його доводить перед голівку ящірчати. Не дає воно відруху. Притулив до голівки. Тільки відвело її вбік. Ще раз. І ще раз відвело.

Потім повернуло голівкою до первісної постави. Заміявся Пастушенко. — Діоген, подумав. — Не перешкоджай, мовляв, вигріватися мені на сонці. Блаженне, — проснував далі думку. — Не знає воно ще страху за життя, а, може, відчуває, що лагідний чужий рух — це не брутальність, не смерть.

Втім, щось втяло Пастушенка в ту ж ліву руку під краєм рукава. Від наглого відруху вмить щезло ящірча. Пастушенко завважив на собі юрбу муравлів-ковалів, що в поспіху швендалися сюди-туди по його чоботях і вище та вгорі по боковій поверхні пня. Зрозумів — з пня вилягли оборонні лави муравлів, бо він спер свої ноги на їх володарство. Пригадалось йому з Гете:

Равм фір алле гат ді Ерде,
Вас фертрайбст ду майне Герде.*)

Для всіх простір на землі, а для українського народу? І Пряшівщина, і Лемківщина, і Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, Пінщина, Острогожчина, Кубань, Крим, частина Донбасу — все те повідгризала Москва зі своїми сусідами від українського пня своєю пажерливою пащею. І в середину вжерлася... Такий малий муравель, а я зараз же забрав свою ногу з пня...

Природа від сонця ожила, рвала його увагу і надила за собою. Оце дві білки молоденькі закректали подібнісько, як сороки, таки тут над його головою. По смереці вгору, вниз, по гіллях

*) Для всіх має земля простір,
Чом же гониш ти мій табір.

на боки, на друге дерево — одне втікає, друге здоганяє, розсипають при тім свій радісний безжурний сміх.

Раптом щось зашуміло. Якийсь великий птах перелетів. Пастушенко повів за ним своїм зором. Птах прилетів над колибу, сів на смереку, невисоко від землі, і вп'ялив свої великі очі в землю.

— О, — подумав Пастушенко, — кажуть, що пугач удень не бачить, а він от.

Пугач кинувся на землю, вхопив мишу, і назад на гіл्लю. Звідтіль полетів далі.

— Знає, де добичку собі шукати. Так, там, відпадки кухонні, там миші з'являються, — подумав.

Проворність. Боротьба за харчі. Боротьба за життя. Хто менше проворний, той падає жертвою... І в своїй пам'яті відтворював пугачів вид, його сірочорнобіляві пера, його величезні чорні окуляри навколо очей, проворні рухи його голови то трошки вбік, то знов униз...

Раптом надбіг з-за колиби задиханий Пара.

— Друже провідник, большевики! По обидвох боках звору підходять большевики з долини. Зі стійки бачив я їх добре.

Пастушенко зірвався, вхопив папашку, мапник, наметку і кількома кроками був уже в колибі.

— Всі до своїх призначень! — шепотом командував. — Відступ вгору, напрям — гущаки!

Нечипайло, Мурах, Пара, Шалапут зараз таки від колиби сипнули чергами вниз, щоб спинити большевиків і примусити їх залагати.

Борис з Гуком розтрясли архів, полили бензиною і запалили. Інші всі схопили, що призначене, і вирвалися вгору. Кільканадцять кроків підбігли щосили. Далі тільки скорими кроками і рухами дряпалися вгору. Тим важче було, бо земля розмокла і розсувалася під ногами. Нога, що поховзнеться, то спізнений крок, то висмоктування сил. Пастушенко споглянув униз.

Що-мить — постріли.

Мурах, Нечипайло, Пара, Шалапут відступають вгору, стріляючи в подинку. Табір у диму. Ген внизу поміж смереками мигають большевицькі постаті. Змірив віддаль і вниз, і вбік до гущаків.

— Гирло, — шепнув провідник і рукою дав знак.

Гирло зрозумів, став за смереку і дав постріл вниз понад голови тих, що внизу відступали. Те саме вчинив провідник. Гирло давав постріли — приговорював: »Бий, поків бийси!«

Нечипайло споглянув вгору, зрозумів. Тепер черга на них щодуху рвати взад поза лінію, провідником — Гирло.

— В задню лінію, друзі! — шепнув Нечипайло. Він майже приляг до узбочі і кривульками подряпався від смереки до смереки. За ним у розсипній і інші друзі. Дісталися в задню лінію і знову змінили провідника та Гирла. Пастушенко пустився здоганяти дружину. Здігнав, вхопив її під руки і поправцював у молодий смерічник. У гущаках шепнув:

— Старатися губити слід! Ідемо навскіс! Не хитати смерічками! Не йти змійкою, а в розсип!

За яких 200 метрів спинився в гущаках, цмокнув на близьких і шепнув: »Перепочити!«

Зійшлися докупі: Черемха, Борис, Гирло, Гук.

— Що хто вхопив?

— Я машину і свою торбу, — важко дихаючи, відповів Борис.

— Я наплечник з папером і свою торбу, і сокиру, — якби відзвітував Гук.

— Я наплечник з кукурудзенков, малий казанок і торбу, — додав Гирло.

— А наметки є? — спитав провідник, стягаючи свою з плеча, що її кінцем зачепив був через себе за пояс.

Кожний мацнувся за свій пояс ззаду.

— Є! Обидві ватянки залишилися в таборі, — сказав Гук.

— Марниця! Добре, що машина при нас і папір. Йдемо далі, друзі!

— Ще не видати наших? — випрямився Борис і став зазирати в смеречаний молодняк. Знайшлися в грубій лісі. Похрещений був. Треба було продиратися то поміж суччя, то через колоди, то попід них. Найгірше те, що на розмоклім ґрунті залишалися сліди.

— Йдем ще вище вгору, там скалля, може, згубимо сліди, — рішив провідник.

Нагло Гирло показав рукою вниз. Всі відруховаю залягли. Гук став за смереку і зазирає.

— Чотири. Це, мабуть, наші.

— Друзе Гирло і Гук, залишіть наплечники з мукою і папером нам, а самі зійдіть обережно дещо вниз і перевірте. Якщо це большевики, і завважили б вас, то дайте в них постріл і, від-

биваючись, подайтесь по узбіччю на схід. Ми тоді підемо вгору.

За деякий час Гирло і Гук вернулись зі своїми.

Колись, з незнати якої гіркої біди, як приїхало двоє-троє з рідні додому, не бувало, здається, більшої втіхи й радощів, як оце в друзів, що їх розлучили гаспидські кулі. Ідея. В ній і любов, і дружність, і саможертва за друзі свої.

— Цілі всі? — запитав радісно провідник.

— Цілі, друже провідник.

— То йдемо! Аби ще трохи далі! Аби слід згубити, — вирішив провідник. — Ідемо похідним маршем: забезпечення передні, задні і бічні, в середині нікого. І розбилися лісом у невеличких відстанях.

Через якої півгодини провідник спинив похід.

— Тут заховаємо машину і папір. Друзі Борис і Гук, візьміться за це діло!

Завинули в наметку, заховали, замаскували і подалися далі.

— Йдемо під Воронячий верх, на долину, де було умовлено.

Йшли не тільки ноги, але й очі, вуха і голова. Голова поверталася навсібіч. Увага й напруга — це вже невід'ємні товариші кожного революціонера. Хід наче в ката, щоб ані галузка під ногами не хруснула. Та й мочу не можна здерти, та й камінь, що вивернувся зі свого ложа, назад завертали... Українська праприрода шепче українському революціонерові: »Шануй мене, а я тебе збережу для нашої спільної ідеї«.

Гори наче б на осі оберталися. Дивишся — перед очима стріляє верх у небо. Тільки ти перейшов зворик, а вже верх десь зник. З'явився величезний рів, що налився синьою даллю. Мерехтлива даль змішалася з теплою блакиттю і почвалала ген-ген, аж ударилась об мутносині шапки »на завісах«. Похвилювалися карпатські простори і простори. В них — таємничість, над ними — сонце.

Минеш зворик, і знову ліс, дрімучий ліс, а в лісі — наче б чотири стіни. Така гущавина, такі виверті, такі трупи від вітролому — що й нічого казати. Зруби повдягались у малинниччя. Малини як вхоплять тебе в свої обняття... Ой, як важко ними продиратися. А вони регочуться, регочуться до тебе червінню своїх ягід. Ваблять: »Я твоя вся...«

Продершися малинниччям, то знову край зрубу синь борівок хапає за очі. Кричать: »Ти спраглий, а ми спрагу проганяєм; тільки зігнися до нас!«

— Нема часу, — відповідає душа. — Нам треба далі і далі...

— Куди далі? — вмішується думка. — Нам на українській землі нема »далі«. Нам тільки існує »духом стійкіше і ширше«, »розумом глибше і вище«.

Ось знову звір глибочезний-глибочезний. Потік переверти біжить і клекотить. Ні, це не звір, а долина. Передні рукою дали знак — тихо і обережно сходити. А тут як на тее — ступаєш ногою, і нема землі. З-під ніг земля втікає десь стрімко вниз. Добре, що і дрібна і

густа бучина. Є за що вхопитися. Це — хід руками. Врешті, добре, що вже всі внизу. А то руки геть чисто охляли. Тихо. Тільки потік по-своєму верещить. Наслухали, наслухали... Тиша.

— Мурах! — шепнув провідник і моргнув.

Мурах кількома кроками тільки чалап, чалап через потік і заляг по другім боці в зеленій буйній траві з »зарядкою« наготові. Вмить всі враз зірвалися та в потік, чимскорше в густу бучину по тім боці. Ніби легше стало, вже на другім боці. Але поспіх і стрімка стіна знов валяться тягарем на тебе. Руки і ноги так і вискакують з тебе, а ти піднісся всього на кількадесят сантиметрів.

— Друже Черемхо, хапайтеся за мого кіса, — шепнув Нечипайло і підтяг її вгору. — Тепер ставайте на цей корінь.

Один одному наставляє руки, зброю, і підтягає до себе. То знизу підпирає. Може, на десять метрів піднеслися. Кожний заперся ногами в корінь і, стоячи, ніби приліг, дихав, важко дихав.

У друга Черемхи — тільки снасть на обличчі. Очі підмалювалися темінню. На лицях — видолінки. Навколо попри вуха і через чоло — запалена смуга. Губи засмагли. Носик потоншав. Та в очах її іскриться завзяття і снага перемогти.

— Ну, друзі, ще трохи зібрати сил, щоб дещо далі видряпатися. Добре, що ми вже по цім боці долини, — заговорив провідник.

Рванулася дев'ятка зі всіх сил. Сопіли, дихали, тягнулися поспішно, підпихалися. Дібралися дещо вище.

— Перепочиваємо, друзі!

Кожний гепнувся до землі, як колода.

— Друже Черемхо, у вас руки і ноги шьї йи? У мене їх вжьи нима. Не чую їх. Дивеса на тотому Божьому світі. Та шьє чьоловік ані трохи не старий. Та шьє май трохи путері у ногах чюю. Та шьє ніби дужьий. Здаеси, шьо то ми перештрикнути почьез Попа Йвана або почьез Попадю, лишьень мах! А то, мой, тпррр! Ський-такий беріжьок, диви, мой, а він ми ноги йик би відотьив. Ого, з мене вжьи старий дедь! Але я шьє тоти ноги попримоцовую. Йик олінь буду.

— Не реви, не реви! — докинув йому на потіху Мурах. — Не старий ти ще бек, не старий. Не їв полуденку, та й охляв.

— Слухай, Гирле, — на потіху йому Шалапут, — скрути мені папіроску таку тоненьку, а довгу.

— Та ек ти скручю, йик ми руки відінемо. Скрутиси сам. Мені неня шьє малим вповідала: »Йик не бізуеш втьити си кулеші, то не їжь!«

— Ой, якби я тепер напевсі води, напевсі! — немов заголосив Мурах.

— О, гезде-гезде недалечько поточьок — вода, йик з чьоркальця. Штрикни та й напийси, — зараз же тицьнув раду Гирло. — Або, знаєш шьо? Ньи, ньи, ньи, маю май крашшо раду для тебе. Ти напоївес в потоці свої ходаки водою.

Тигер відушь з них воду і напийси на здоровйичко.

— Ха, ха, ха! — засміялися інші.

— Слухай, Гирле, — підсміхаючись, зачіпив Нечипайло. — Може б ти заспівав:

Ой, не вчера тото було, не вчера, не вчера,
Як мене любка цюлувала кожного вечера.

— Ей де, брьи — тужно протягає слово за словом Гирло. — Таки йик би мене гездечки цюлувала, то, відай, шьо цес камінь. Ані повернувбиси, ані усиком не моргнув бих. Але йкий стид! Померкуй си: вона цюлує, а ти руков йї обнети ані рушь.

— Але якби так десь недалечко і несподівано бабахнув постріл, то руки й ноги зараз ожили б, — докинув Шалапут.

— Ой, таки правду вповідаеш. Того зараз дес така путера в тобі береси, зараз кріс — в руках, палець — на цвик, очі наперед, вуха набоки, а ноги або зальгяют, або скачут, йик в тотого коне, шьо го вівсом годуют. Бий, поків бйиси, смйиси, поків смйиси! — Очі в Гирла зробилися великі, на обличчя виступила повага. А то, бува, рідко коли можна в нього пізнати, чи сміється він, чи поважно говорить.

— Так, так, братку, — засміявся Мурах. — Папашку на плечі, а ноги на чергу.

— Ба ци, йик тра, то тра. То тобі, браччіку, не фронт. То партизанцка справа. Повстанец де може бити, там бйи, а де не сила, там шьизає. — Тут вже повстанська честь і гордість заговорила з Гирла.

— Куримо, хлопці! — Це вже Гук наздогад Мураха. — Друже провідник, можна курити? — запитав Гук.

— Курить.

— А я тобі на кілометр дим зачую, — ніби заперечив Борис.

— Ну, бо в тебе до того й відповідна посудина! Ха, ха, ха! — зареготався Гук.

— А хіба я брешу? — поспішиє з відповіддю Борис. — Слухай, Паро, ти тямий, як ми йшли Чернівкою, і я на два кілометри зачув дим з ватри.

— Курить, друзі. Зараз йдемо знову, — заговорив провідник. — Це вже досить далеко від старого постою. Треба нам дістатися під Воронячий верх. Звідтіль недалеко наплечник з мукою, що його заховав друг Пара, як захворів по дорозі. Там побудемо кілька днів і поведемо розвідку.

Йшли то вгору, то вниз, то нетрями, то узбіччями. Пастушенко помагав дружині в ході, як міг. Та як помагати? Взяв за підруку, але зараз же суха галузь розділила їх. Як і підійшли разом кілька кроків, то каміння, то ями, закриті мохом, то коріння, мов гаддя, розлучали їх. Раді були їй помагати у важких мандрах усі стрільці, та ходу в горах ніяк не підміняєш, ані не злегшиш. Що найможливіше, в прикрих місцях підтягали її. Часто відпочивали через друга Черемху.

Спинилися й на обід. Була це галява з ряними борівками.

— Пасемося, браччіки! — скрикнув на радощах Гирло й замовк. Через весь час «попасу» не відзивався ані словом. Широ «пасся».

Зовсім, як журавлі в їх лету. Злягли на харчове поле, виставили стійку, а самі взялися за харчунок.

Перед вечором добилися на місце. Дрімучий ліс, як і всюди. Кришталева вода трискає із скали. Зимна-зимна. Вмить завелось повстанське господарство. Місце на ватру. Побіч — велика купа сухого ріща. Збоку — подовгувате місце с'як-так рівне, застелене смеречиною. Це — постіль. Не перед ватрою вона, а обіч, бо смеречина пирскає іскрами і палить одіння, що попаде, а найпаче долюбляє наметки. Не встигне черговий обернутися, підситити ватру ріщам, а вже треба мерщій хапати вуглик зі сплячого.

— Як ваші сили, друже Черемхо? — запитав Нечипайло.

— Хіба скажу, як друг Гирло, — відповіла. — В мене вже немає ні рук, ні ніг. Не чую ніг. Під цю гору йшла я вже більше волею, ніж ногами.

Пастушенко постелив наметку.

— Положися отак, ногами вгору. Швидше відпочиватимуть ноги.

— Як прикро, друже Нечипайло, бути в революційному гурті і впасти на силах. Всі ви дужі, рвучкі, як ті потоки, а я вам тепер тільки тягар.

— Що це вам на думку спало, друже Черемхо? — заперечив Нечипайло. — Зайво так ду-

маєте. Ви ж та сама українська кров, що за неї ми життя важимо. Ви й українська революціонерська кров. У вас, у мене, і в кожному революціонеріві палахкотить революційна дружність. »Один за всіх, всі за одного«. Ми всі — одна дружня сім'я. Скільки в наших лавах було вже героїств »за друзі свої«! Мене самого, як знаєте, раненого пірвав мій чотовий і виніс на плечах з обстрілу большевицької засідки... Незадовго буде ватра, загіреться, прийдете до сил.

— А я порадив би вам, — додав Борис, — помити ноги зимною водою. Вже тоді, як буде ватра...

Гук приніс оберемок баранячих ріжків.

— Будемо мати вечерю! — радісно викрикнув. — Зваримо кулеші, помастимо грибами. Чи буває в світі краща страва?

— Чыкай, чыкай, чыкай! — закректав, як сорока, Гирло. — Усего йиден казанок. Йик же ти звариш кулешу і гриби?

Гук, ніби заскочений, став і мовчить.

— А елиця би ті втяла! Чи ти тамуватий, чи вдаєш тамуватого? — скрикнув. — Та же ти на кулеші вігнався ото, ек елиця. Наперед вару кулешу і викидаю її на тацу. Он диви, яке широке листя в молочію і в чемериці. Потім вару гриби. Кулеша за той час вистигла. Потім до грибів кидаю кулешу, потім все разом смажу, потім сідаю, потім витягаю ложку...

— Потім я їм, — перервав Гирло. — Ба, але казанок малий. Усего на нас двох, а решта шьо. Витришшє очі, ну і шьо?

— Дивіть, який він дбайливий за інших! — скрикнув Паро.

— Маємо ніч. Хіба за ніч не зготуємо п'ять черг? — діловито поставився Гук. — Гирле, Борисе, Паро, берітсі варити гриби, і виполоціт. Я піду і ще назбираю. Там знайшов я їх царство.

Стемніло. Спалахнула ватра. З одного боку подаль — груба колода. Вигідна лавка. До неї дочепили впоперек конар. Вийшли лавиці з місцем »на покуті«. Одні позасідали на лавицях, інші полягали довкола ватри, підстеливши чатини. Для друга Черемхи вистелили високу м'яку канапу, щоб вигідно відпочивала.

Тріскотами випнялася ватра вгору. Десь набрала спорошкованої міді і порозсипала в тім затишку поміж дев'ять повстанців. Найбільше наклала на кожне обличчя. Маляр — ця ватра, ще й мастакуватий. Очі кожному попідводила на темно, білки бронзово потягнула, а в темні чоловічки по яскравій жаринці вклала. І колонісся закреслила, і обидві губи товстезною лінією споїла. В кого зморшка крадькома вдень тяглася молодечим лицем, то ще й підсилила. Провідникові покклала всі rischi у міжбрів'я і підбронзовила їх енергією та завзяттям. На обличчі зломила теж дві глибокі риси, а на чолі три гнучкі борозни виорала. Черемсі у лицеві видолинки наклала лагідности і люб'язности, а в очі — незламність і віру. Нечипайлови підкреслила чоло розвагою, Мурахові — розмахом »ту був, ту нема, гей-га!« Гирлові розширила губи від вуха до вуха, а на зуби покклала його

приговорку »бий, поків бйиси, смійси, поків смієси!« І кожного дальшого ватра бронзово обнімала і витягала його душу на лице, розгрівала її своїм теплом і коїла своєю благістю.

— Паро, давай патиччьи! Нехай наша ватра данце і нашу хату звисельє! — гукнув Гирло. — Шьї тота ватра держьї мене при революції!

— А більше ніщо? — запитав Шалапут.

— Ет, зараз хотівбис, шьоб я тьи »Декалог« чи »На зміну« вікладав! — і зотягнув:

Ой, забрала тая вода всі перекладочьки,
Не маю ким передати листа до любочьки.

— Ей, ти, Гуче, — ніби нагадав Гирло, — ватра горьї, а їсти не варьї!

— Пожди, не поспішай, — віднехотя з-під носа віддав йому Гук. — Нехай ватра капку грані надрібнить. Хіба що ти маєш смак на попіл і вуглики в кулешї, то тобі з охотою таку страву вивару.

— Ньї, ньї! Йийбо! Йик то ти так годед думати наперед? Йийбо, ти генієльний йик московцький Станька-Ванька!

— Буде завтра погода, — заговорив Пара. — Чуєте, як потік вдолині шумить.

— А на нашїм подї, адї, зорьїта повіштрикували, йик тоти дробїята, — докинув швидко Гирло.

Мимохіть всі звернули свої голови вгору. Навколо — темна стїна зі смєрек. Здолу гілля, ще освічене, понаставляло свої довгі пальці понад ватрою, ніби грїється. Вгорї стирчать обриси

смєречаних вершків, а там, ще вище, насіялися зорї.

— Друже провідник, — замислено звернувся Нечипайло, — сьогодні яскраво накреслили ви українську душу там на галяві в зливї соняшного світла. Там ви сказали, що вертається вже давня величчя подоба української душі. Мені не дають спокою чорні плями на нїй. Я собі не можу уявити, як може нині виродитися такий українець, та чи один такий о, як Олесь Гончар. Недавно читав я його »Прапороносці«. Якби москаль писав, тряся йому в печінки. Не дивувався б. У них багацько погані розвелось. А той Гончар перепоров мені душу. »Нам, — пише він, — доведеться боротись проти ідіотського »Траяська Романія Марє«, себто проти »хай живе велика Румунія«. То »Романія Марє« коле його, а велика Росія ні.

Харапа страна Балгарія,
А Рассєя — лучше всех!

— Помагає москалеві ревіти лакей Гончар. А що його власна Україна, як держава, зовсім не існує, то його ця чорна дійсність не інтересує. Він себе утотожнює вже з москалем. »Нам, — каже, — доведеться боротись... і так далі — проти румунського шовінізму«, а московського розжареного шовінізму в Україні, на шкїрі українського народу він не хоче бачити! Що це за душа, скажіть мені, друже провідник. Як такі душі можуть нині ще виплоджуватися в Україні?

— Слушна ваша заввага, друже Нечипайло, — підтвердив Пастушенко. — Так, московський большевик верещить на весь світ про свою Москву, Волгу, захлинається диким Петром. Такий москаль розпалює дикий шовінізм «Рассея лучше всех». Москаль, німець, англієць родяться з правом любити свого тата, маму, сім'ю, свій народ. Але українцеві до цих природних почуттів зась. Для мільйонів українців, що люблять свою землю з Києвом, Дніпром, Дністром, Тисою, Кубанню і зі своїми предками, що напували її своїм потом, що захищали її своєю кров'ю, Москва ще від часів медвежошкірого Петра видумала смерть у сибірських снігових нетрях. Для українця має вона сьогодні слова шовінізм, буржуазний націоналізм, запродаństwo і вислідну — МГБ-Сибір. Українця змушує вона силою любити свою заржавілу душу. «Вдавай, а любити мусиш!» Така діалектика ніде в світі не прийнялася, тільки в Москві. Така й вивернена її душа. Там розсудку немає... Такому москалеві єдиний лік — московська «дубінка». По лобі його! Це найуспішніший лік. Тому й «дубіну» видумав був московський революціонер. Може, московське дно інше, але чом той нарід — таке послухне знаряддя своїх вельмож? Московська держава — це не тільки закала України, але й Європи, цілого світу! Он Америка за 200 років громадянських свобід як двигнула цивілізацію вперед! А Москва 600 років сіє тільки трупи й трупи... Вже 600 років. Таж ці черв'яки живляться гнилизною, і сьо-

годні ще й напускають тієї гнилизни цілому світові! Московське дно чомусь того не добає.

А з гончарами, це грізна українська трагедія. Це яничари. Він і москалі — це вже «ми». Москаль каже рвати на шкamatтя українську душу і тіло, і такий Гончар рве. Потім повзе, гнеться в три дуги перед москалем і запитує ласкавенько: «А чи, бува, не замало, товаришу Нікітка?» — «Да, Олесь, — поклепав Нікітка Олесь по плечу. — Можна ще по-сильніше. Дамо медалю і хорошо пошамать». Заричав від щастя Олесь. — Його, саме його, Нікітка поклепав по плечу! — Вискочив Олесь від Нікітки, вишкірив свої ікли, що йому виплекала Москва, і просто між свій народ.

Грізна наша трагедія — оте яничарство. Москва вихапує з українського народу що здібнішу молодь, бреше їй про всякі московські нісенітниці, запалює її московським духом, заражує московським сказом, а потім її, як скажених собак, нацьковує на її власний український народ. Так, багато нашої молоді пояничарилось — оті комсомольці, стрибки, партійці. Так, це найчорніші плями на душі нашого народу.

Зразу думає собі такий юнак: «Е, надоїла вже мені большевицька впертість. Не дають мені спокою з тим комсомолом ні вдень, ні вночі! Хіба я щось пошкоджу комусь тим, що підпишу заяву вступу?» Підписав і починається. Зразу тільки збори і шкалювання на зборах, потім, невеличке завдання — допомгти, наприклад, малювати заклики, потім, якщо це на селі, піти і пригадати колгоспникові про завтрішню робо-

ту, а в місті — скликати десять хат на сходинах. І покотиться так, і покотиться щораз глибше. Як же буде отягатися, тоді — МГБ, шантаж, загроза тюрмою, Сибіром і так далі. Зломлять його волю. Юнак скочуватиметься аж до агента, доносителя на своїх рідних братів, а потім до партійця, аж до скаженої собаки. Його гризе національне українське сумління, то щоб втекти від крику власної душі, тікає до москаля і хапається за московську соломку.

Муху, що вигодувалася на гнилизні, надить завжди задух гнилизни, хоч би тут які пахоці доброї їжі розносилися. Яничари це страшна погань у ХХ-ім сторіччі. Це, власне, Москва відгребала в турків, а за допомогою сучасних виховних наук поглибила. Оце саме ті «лампочки», «літаки», «радіо», «парова машина», що їх винайшла Москва. З яничарами вибирається вона на підбій світу.

— Але на підлоті, як босий на льоду, кожний мусить карк скрутити. Скрутить і Москва! — вигукнув з запалом Шалапут.

— Може, яничарів Москва виховує, що і не свідомі, якого вони роду. То чи їх можна поставити нарівні зі зрадниками? — запитав Пара.

— Це, власне, ніщо інше, тільки зрадники свого народу, — підтвердив провідник. — Такий Гончар, такий комсомолец чи істребитель, такий партієць — вони всі свідомі того, що походять з української крові. Вони говорять, вони пишуть українською мовою. Кожний такий зрадник свідомий, яких злочинів на наказ мос-

каля допускається він день-у-день на своєму народі. Він бачить, як народ опирається, як бореться за своє, як гине мільйонами; він бачить, як москаль топче українську душу, як замкнув народів уста і тисне його до землі, як мільйонами викорчує його з рідної землі — він все те бачить, а навискоки помагає. Він чує, що це все зло, що цілий світ репетує проти дикунства Москви, та все таки за медалі і за нікітчине поклепання реп'яхом держиться ведмежою шкури. Тим підліша душа гончарів і йому подібних.

— Друже провідник, вечера на двох готова, — перервав Гук. — Чи подавати вам?

— Будь ласка. Але, може, втрійку засядемо до казанка, швидше пройде черга для всіх. Як хто буде голодний, то вдруге почнемо. — Присів Пастушенко до дружини і попросив Нечипайла на третього.

Пара до ватри докинув хмизу таки чималу купу.

— Як ватра, то нехай буде ватра! — ніби на виправдання своєї роботи, додав Пара. — Тепер вона не варить вечері, то нехай високо нам паляхкотить. Хай робить «дух» у нашій хаті!

— А ще, правда ваша, друже Паро, — їдючи став далі продовжувати свою думку провідник, — забирають москалі і немовлят чужих народів. Забрали так еспанських і грецьких дітей і виховують у себе. Їх приготовляють до майбутньої гнилої роботи між іншими народами.

— Але ви говорите, друже провідник, а не їсте, — перебив йому Нечипайло, — ми з'їмо, а ви будете голодні.

ту, а в місті — скликати десять хат на сходинах. І покотиться так, і покотиться щораз глибше. Як же буде отягатися, тоді — МГБ, шантаж, загроза тюрмою, Сибіром і так далі. Зломлять його волю. Юнак скочуватиметься аж до агента, доносителя на своїх рідних братів, а потім до партійця, аж до скаженої собаки. Його гризе національне українське сумління, то щоб втекти від крику власної душі, тікає до москаля і хапається за московську соломку.

Муху, що вигодувалася на гнилизні, надить завжди задух гнилизни, хоч би тут які пахощі доброї їжі розносилися. Яничари це страшна погань у ХХ-ім сторіччі. Це, власне, Москва відгребала в турків, а за допомогою сучасних виховних наук поглибила. Оце саме ті «лампочки», «літаки», «радіо», «парова машина», що їх винайшла Москва. З яничарами вибирається вона на підбій світу.

— Але на підлоті, як босий на льоду, кожний мусить карк скрутити. Скрутить і Москва! — вигукнув з запалом Шалапут.

— Може, яничарів Москва виховує, що і не свідомі, якого вони роду. То чи їх можна поставити нарівні зі зрадниками? — запитав Пара.

— Це, власне, ніщо інше, тільки зрадники свого народу, — підтвердив провідник. — Такий Гончар, такий комсомолец чи істребитель, такий партієць — вони всі свідомі того, що походять з української крові. Вони говорять, вони пишуть українською мовою. Кожний такий зрадник свідомий, яких злочинів на наказ мос-

каля допускається він день-у-день на своєму народі. Він бачить, як народ опирається, як бореться за своє, як гине мільйонами; він бачить, як москаль топче українську душу, як замкнув народів уста і тисне його до землі, як мільйонами викорчує його з рідної землі — він все те бачить, а навискоки помагає. Він чує, що це все зло, що цілий світ репетує проти дикунства Москви, та все таки за медалі і за нікітчине поклепання реп'яхом держиться ведмежої шкури. Тим підліша душа гончарів і йому подібних.

— Друже провідник, вечера на двох готова, — перервав Гук. — Чи подавати вам?

— Будь ласка. Але, може, втрійку засядемо до казанка, швидше пройде черга для всіх. Як хто буде голодний, то вдруге почнемо. — Присів Пастушенко до дружини і попросив Нечипайла на третього.

Пара до ватри докинув хмизу таки чималу купу.

— Як ватра, то нехай буде ватра! — ніби на виправдання своєї роботи, додав Пара. — Тепер вона не варить вечері, то нехай високо нам палякотить. Хай робить «дух» у нашій хаті!

— А ще, правда ваша, друже Паро, — їдючи став далі продовжувати свою думку провідник, — забирають москалі і немовлят чужих народів. Забрали так еспанських і грецьких дітей і виховують у себе. Їх приготовляють до майбутньої гнилої роботи між іншими народами.

— Але ви говорите, друже провідник, а не їсте, — перебив йому Нечипайло, — ми з'їмо, а ви будете голодні.

— Нічого, їжте. Буде ще друга черга. — Майже несвідомо набрав ложку кулеші і став далі продовжувати. — Між українцями часто вбивають батьків або вивозять у безвість, а немовлят грабують у Московщину. Забирають теж немовлят-сиріт з каторжних таборів. Тих дітей виховують по своїх яслах на москалів і ними збільшують силу московського народу. Це теж московський винахід у ХХ-ім сторіччі!

Ватра трискала силою. Затріпотіла і затріскотіла. Начоси полум'я замиготіли один перед одним. Якби переганялися, хто скорше і хто вище. От космик підскачить, лизне смеречаної гіллі і знов униз, от другий і третій. Що за перегони, що за поспіх! Ясне, тепле життя. Бо рух — то життя. Ось купа ріща лежить, тихо, спокійно, ніби смерть. Ось візьмеш трошки тієї смерті, долучивши до ватри, і знов рух, тепло, що гей! Ватра припекла.

— Ей, брїи, май дуже ватра лоскоцьи колочкома по тварі! — піднявся Гирло. — Нема ради, мусай взад!

За ним, як на команду, всі відсунулися трохи далі. Теплінь гладкими, ніжношовковими рученятами стала гладити своїх гостей по обличчі, по вухах, по руках. А далі тихесенько взялася снувати шовковими нитками очі. Тихо, непомітно прилягали голови одна по одній до чатини і засипляли. Тільки Гук підсичував ватру і для друзів готував їжу. Будив, годував і відсилав кожного на постіль.

Десь по півночі Черемха важко застогнала і поворохнулася. Черговий Борис, докидаючи хмизу до ватри, подумав: »Мабуть, сниться щось Черемсі«. Та ні, стогнання дужчає.

— Що вам, друже Черемхо? — запитав.

— Мабуть, шлунок у мене болить, — простогнала. — Болить, що місця собі не знаходжу.

Від тієї розмови пробудився Пастушенко.

— Що тобі, що тобі, Черемо?

— Болить у шлунку, під грудьми, корчі... Може, це від грибів? — ледве стогне Черемха.

Вся сім'я стала на ноги.

— Друже Паро, маєте в аптеці які ліки на шлункові болі? — запитав Пастушенко.

— Ні, друже провідник, — відповів Пара. — Є тільки аспірина, кальцекс, порошки проти голівного болю, і все.

— Може, на прочищення що є?

— Нема, друже провідник.

— Якщо б від грибів, — розважає Нечипайло, — то ще хтось з нас захворів би. Всі ми цю саму страву їли. Ні, не гриби в цьому причина.

Безрадно друзі опустили голови. Нічим порятувати. Наметками накривали друга Черемху.

Може, вгріється та полегшає.

Сідали біля ватри та прутиками віднехотя і безцільно підштовхували вуглики, то повертали голови в бік Черемхи.

Пастушенко не відступав від дружини. Голову її поклав на свою ліву руку, правою горнув до себе.

Черемха в'ється в болях. Затиснула зуби, щоб ні стогону зі себе не видати. Та тіло само пручається. Деколи вона тільки боляче, люб'язно прошепче.

— Йой, Степаночку...

І далі пручання...

— Волею перемагай біль, Любо, — натискає кожне слово Пастушенко, ніби силуючись своєю волю спрягти з Черемшиною проти цього болю. — Медицина і такі ліки визнає...

Довгі і важкі хвилини слимаками повзли в лісову темінь. З темного лісу набрив важкий тягар, розклався навколо по смереках і зляг на повстанські душі. Давив їх донизу. Навколо сумного багаття курили, і дим сумом снувався довкола їх зажурених голів.

Та болить в його серце й голова,
Помирає чумаченько, а роду нема...

Десь ні звідси, ні звідти навіялися Борисові на думку важкі слова й протяжна сумовита мелодія. Що не відганяє їх, що не стрясає головою, а вони вперто, впертіше всвердлювалися в його душу.

— Друже провідник, — підступив Нечипайло і поволі воліче слово за словом, — а, може, це болі материнства, що настає?

Провідник підняв бистро голову і вп'ялився очима в Нечипайла.

— Не час би то ще.

— Нинішній хід, такий зразу нагальний, а потім такий важкий, а до того майже цілий

день... А перестрілка... Не може це все разом вплинути на тіло і на дух? Надмірне пере-виснаження...

Пастушкові звівся вихор у думках... — Може, й так. І що тут чинити б?

Ні, він у тому ділі не свідомий, ні його друзі, ані сама дружина. Став основніше розпитувати дружину про біль.

— Може, й так, друже Нечипайло, — розвів безрадно руками.

— Гей, друзі, чим хутше води загрійте! — звернувся Нечипайло.

Пастушенко з Нечипайлом стали радитись над тим, на чому обидва не знаються.

— Знаю тільки, друже провідник, що при цій допомі треба вважати дуже на чистоту, бо бувають часті отруювання крові.

— Паро, — півголосом гукнув Нечипайло, — злий, а навіть вимий колонською водою ножички і переведи їх через вогонь. Кусень білої нитки замочи також в колонську воду і висуши при вогні. А ви, друже провідник, добре вимийте руки. Будьте доброї надії. Наші трипільці не мали сьогоднішніх лікарів, а розвели на славу наш рід! Природа і життя — це щось величне і незбагненне!

Просувалися важкі й напружені хвилини. Притишком пирскала невелика ватра. Хвилювання злягло на мідяні обличчя. Стогін Черемхи клався коло неї.

— Світла! — затурбовано подав Нечипайло.

Підсилили ватру. Блиск оповився довкола сме-
рік, заметушився по смеречаних відземках і по
землі...

Аж ось почувся лагідношовковий звук. Жит-
тя прийшло!

Заворушилась сім'я. Вмить поцезали і невид-
ний тяжкий тягар, і напруга, і хвилювання, і
лінівні хвилини...

— Загріти ще казанок води, — гукнув весе-
ло Нечипайло.

Воду загріли, і білу сорочку на пеленки по-
дерли і обмили козака-повстанця. І в пелени,
і в светер, і в наметку обвили, та перев'язковим
сувійчиком вповили і матері звернули:

— Оце сина вам звертаємо, і від щирих сер-
дець здоровимо! Ваш син зродився вольним, не
рабом! Зродився в українськiм вертепі, де ще
мерзка большевицька нога не ходжала і землі
не збруджала. Ваш син зродився у вирі бороть-
би за волю! Благословляємо його шлях: »Здо-
будеш Українську Державу, або згинеш у бо-
ротьбі за Неї!«

Передали українській матері сина. Мати ос-
лабленою рукою зробила знак хреста над своїм
сином і приклала свою голову до голівки.

— Син... мій син...

Щось нове в серце матері зринуло. Зринуло
і поснувалося тендітною ниткою в майбутнє.
Матірня любов... замріяла... і заспівала... не-
чутною і невидною думкою, заспівала повстансь-
кої колискової:

Ти зростай міцним, завзятим,
Ми здобудем тобі волю...
А не верне мама з татом,
Ставай, сину, ти до бою.
Люлі, люлі, мій синочку,
Спи повстанська дитино...

Благословилося на світ. Заснула мати, син
заснув, друзі поснули, лиш черговий чував, і
провідник-батько не дрімав.

— Друже Мурах, світає, погасіть вогонь...
Підшукайте в лісі дві воринки на два метри
довгі. Ось наметка, її кінці поприв'язуйте до
воринок. На всякий випадок, хай будуть носил-
ки. Потім станете на стійці у віддалі яких де-
сять метрів.

Сонце спиналося на дибки і підносилося по-
над Воронячий верх. Табір важко заснув. Вчо-
рашній день і ця ніч притолочили всіх їх важ-
ким сном. Вже Гирло на стійці повертав голо-
вою на всі боки і зорив...

Пробудився малий повстанець і заплакав. За-
ворухнулася мати, зірвався батько.

— Лежи спокійно, Любо! Тобі ж щонайменше
одну добу навзник лежати і ні ворохнутися. Я
заколишу.

Та синові голосу прибуває і дужче береться
голосити.

— Переповий, — ледве подала мати. — Певно
якась невигода йому... — Переповив батько,
колище злегенька, та син не вгаває...

Там і там... Гирло напружив зір: так, большевики йдуть розстрільною. Дав постріл.

Табір вмить зірвався на ноги. Прискочив Гирло.

— Большевики підходять з правого боку.

Пастушенко миготом зважив положення і терен. Верх стрімкий, з 50 метрів на ліво — неширокий зруб. Далі молодий ліс. Праворуч і просто вниз — долина і потік.

— Дружину на носилки! Напряч через зруб! Чвірка Нечипайла заслонює відступ! — скомандував Пастушенко.

Пастушенко, Шалапут, Гук, Борис вхопили носилки і рванули вперед.

Чвірка дала чергу, щоб спинити ворога. Заклекотів ліс від олов'яного дзижчання. Нечипайло з друзями відступають від смереки до смереки, пильно слідкують за рухами ворога. Півколом підбігають ворожі постаті поміж смереками. З одного і другого крила відірвалося по двох і скачуть вперед. Видно, до зрубу правцюють.

— Друзі, стріляйте влучно! Використовуйте кожний прозір у лісі на большевика! — подав Нечипайло. Оглянувся за провідником. Уже в зрубі. Поволі відступають Нечипайло з друзями і шлють постріли за пострілами. Большевики наближаються. Нечипайло з друзями опинився перед зрубом. Залягли.

— Мурах, стріляй униз, щоб на зруб не впустити. Пара — вгору, ми, Гирле — наперед себе

Що це? Якись постаті мигають поміж смереки. в ліс! — холоднокровно ділить роботу Нечипайло. — Відстань між нами по 5 метрів.

За цей час друга чвірка продиралася малиничням, як у стоячу воду завглибшки по пахи, залізли в захаращений простір. Всяке пруття, приземні батоги, малини обвиваються довкола ніг і цупко припиняють. Задні з носилками стали на камінь, передні бурхнули в якусь заглибину. Від шарпань, наглих рухів то вгору, то донизу дитина стала заходитись від плачу. Мати без сил, ледь-ледь підвелася на бік, груддю своєю втищує дитя. Не помагає. Кулі задзижчали понад їх голови.

— Ще трохи, друзі, ще, ще! — додає сил собі і друзям Пастушенко. Грубезна і довжезна колода, що заросла пруттям і малинами, простяглася впоперек. Ніяк виминути. Через неї напрям. Передні кінці носилок сперли на неї. Пастушенко на череві миттю плигнув і опинився по другім боці. — Перелізайте, друже Гук!

Раптом від краю зрубу, де Нечипайло спиняв напір, понеслося: »Слава Україні!« і зараз — вибух ручної гранати. Пастушенко глянув туди. Тільки клуб куряви наставився до сонця. Зрозумів — мабуть, Мурахів голос.

Втім, згори зі зрубу сипнулися черги. Пастушенко відрухово пригнувся. Гук упав до землі. Впали носилки з Черемхою, що їх піддержували Борис і Шалапут.

— Ой! — зойкнув Борис. — Рука!

Шалапут повалився в малини.

— Друже Шалапут, друже Шалапут, — ніби

будив його здалека Пастушенко.

Борис присів коло Шалапута.

— Шалапут убитий! — подав Борис.

Пастушенко оглянувся. Гук лежить у малинах. Дружина і син у крові...

Потьмарився світ Пастушенкові... Вихопив з кобури пістолю...

Прискочив Гук з криком:

— Друже провідник! Україна... Ваше завдання ще не скінчене! Он два большевики продираються до нас!

— Вогонь! — скрикнув Пастушенко.

Пастушенко з фінки, Гук з десятизарядки післали цільні черги. Заревли вгорі два вороги.

Пастушенко перескочив через колоду до Бориса.

— Беріть, друже Гук! — і перекинув йому через колоду десятизарядку. Припав до матері і сина.

Гаряча любов пригнула матірню голову до синові і застигла на гарячому сонці.

— Любо, сину! Дорогі! — скрикнув Пастушенко. Я... — увірвався голос і застряг десь у кришталевих глибинах Пастушенкової душі.

Припав цілунками до їх обидвох... Відірвався, вхопив Бориса під здорову руку і потяг через колоду.

— Відстрілюйтесь, друже Гук!

То лізли, то повзли, то падали, то вставали...

Молоді смереки своїм густим віттям обняли трьох друзів, стулилися і закрили перед ворогом.

— Друже Гук, ви ранений? — запитав Пастушенко.

— Ні, тільки торба подірвана.

— А я думав, що ви вбиті, тоді, як впали ви в малини.

— Ми були в збитій купі. Іванам легко було в нас ціляти. Посипались черги. Тому й заляг я.

— Як ваша рана, друже Борис? — запитав Пастушенко.

— Дістав нижче ліктя. Сильний біль чую. Мабуть, кість покришена. Рука без влади.

Роздягли. Розривну дістав. Завинули. Борис взявся тесати дощину для руки.

Провідник сів і вперся душею об гуцу смеречану. Хтось вид його на чорно підмальював... Хтось заїхав плугом і виорює борозни на його обличчі, глибокі, ламані, чорні, попід очі, по лиці, по чолі...

— Що діється з нашими друзями?... Друзі, завтра вранці підсунемось... Може, клятий ворог не знайде і не забере наших дорогих... Похоронимо...

Рвучко встав.

— Але на ідею нема зброї!.. Не вб'є нам її Москва! Йдемо, друзі! Як сонце, ясніє перед нами українська душа, український народ. Для нього наша ідея! Для нього ми! Етика нашої підпільної зброї інша, ніж етика військової зброї. Москва — динозавр, та ми — муравлі. Ідемо вдиратися на лоб того велетня, вдень і вночі. Йдемо всвердловатися, всвердловатися в його мозок, у його очі, вуха. Всвердловатися, всверд-

люватися, аж він вивернеться і простягне свої лапи. Ми засвятуємо над ним. Мусимо! Заживе Україна!

Україно, мою трагедію складаю тобі в жертву! Ви, майбутні, збагніть мій струс! Чи міг я інакше?

Сонце злилося з українськими просторами у величню Україну.

В верхніх блакиттях розпластав свої дужі крила беркут і заширяв, закружляв...

Сонце і Україна...



М, ПЕРЕЛЕСНИК

ЗА УКРАЇНУ

В І Р К А

Легкі півсанки тихо ковзаються по заметеній снігом дорозі. В нічній пітьмі чути лише скрипіт їх полозів та віддих коня, що пробиває грудьми морозну мряку. Але Вірка, тримаючи міцно в руці віжки, вся перетворилася в слух. До болю напружує очі, охоплює зором кожну снігову кучугуру, кожну заглибину, дерево, рівчак. Вірці не холодно — зсунула з голови хустку, щоб краще було чути. В голові лише одна настирлива думка: »Коли б якнайкраще виконати завдання!«

Їй вісімнадцять років, вона так любить життя!.. Хто ж в її роки не любить його?! Любить і Вірка. Але чи можна його любити таким, яким вона його мала дотепер? Чи ж бачила вона справжнє життя, вільне? Ні! Уродилась і виросла ось у цій Янишівці, що спить тепер, занесена снігом в долині. Степовий вітер Ставищанщини (південна Київщина) пестив і ростив її, гартував своїм дужим крилом. Під його подихом Вірка мужніла, він смалив її руки, лице. Перед очима розстелялася рівнинна далеч степу. Де-не-де виднілись високі могили. Тепер Вірка знає — там спочивають останки її предків-козаків, що своєю кров'ю і кістками устелили шлях до волі України. Він вабив її, звав до

себе, огортав жадобою життя, пригод. А вдома з усіх кутків голодними очима дивилися на неї злидні. Вони визирали з кожної, тепер убогої, хати її Янишівки, Гострої Могили, Чупири — і всіх дооколишніх сіл. Чому ж це так? — не раз думала дівчина. Чому багатий чорноземний степ Ставищанщини не міг вигодувати її населення? Хіба були все неврожаї? — Ні! Вірка щороку сама бачила, як гори золотої пшениці, жита, гречки, ячменю й іншого збіжжя прямо з колгоспного току відправлялися на »Заготзерно« у Ставище та Білу Церкву. А мати та батько за ціле літо праці восени приносили додому таку мізерну пайку, що ледве вистачало дотягнути до весни. І Вірка росла голодна, обідрана, овіяна степовим вітром. Училася в школі. З кожним роком все більше довідувалася незанихтій їй досі таємниць природи, науки, але — ніде не довідалася, ні з одної книжки не вчитала таємниць, які розкрили б причину вбогости і злиднів у її хаті, причину вбогости і злиднів цілого українського народу на його багатій урожайній землі.

Стискала в руках міцно віжки... Батіг час від часу гострим свистом прорізував повітря. Лети, коню, лети чимскоріше! Тепер вона, Вірка, знає причину злиднів, причину голоду, причину недолі українців! Вона — ця причина — така звичайна і зрозуміла тепер — Україна в большевицькій неволі. Не в Москву має відправлятися українська пшениця, а повинна залишатися тут, між людьми, в Україні! Вона повинна рости заможність українського наро-

ду, що своєю працею і потом виплекав цю пшеницю, вона повинна скріпляти міць української самостійної держави, а не збагачувати імперіялістичне черво дерево цілої зграї сталінських опричників. Вірка знає тепер про це. Знає вона також, що лише настирливою і завзятою боротьбою можна здобути своєму народові краще життя, здобути власну державу. Вірка ще сьогодні захлинається щасливим почуттям з того дня і години, коли вона зустрілась з тими людьми і цією Організацією, що боряться, власне, за таку державу, в якій буде вільним і щасливим кожний громадянин. Вона розуміє, що боротися повинен кожний українець і українка. Вона щаслива тим, що може докласти свого труду до будови такого бажаного всіма храму волі.

Тому так і гонить Вірка коня, тому так уважно наслуховує, так пильно вдивляється в нічну пітьму. Невимовна гордість б'є з кожної риси її юної постаті. Так, вона горда! Горда тим, що стала на шлях революційної національно-визвольної боротьби за краще майбутнє українського народу. Горда з покладеного на неї сьогодні завдання. Нічна пітьма і посмак небезпеки, ризику, почуття, що служить великій і святій справі, прямо насолоджують її.

Там, у соломі півсанок, у німій мовчанці причаїлась її найбільша гордість — скринька з набоями і холодна сталь кулемета. Це перший дарунок, який вона везе українським повстанцям. Вона вже бачить в уяві цього кулемета в ру-

ках воїнів, вона благословляє кожну кулю, яка вилетить з нього в груди ката українського народу, в груди тих, що стільки її братів вимордували.

Багато чула дівчина розмов про бої Української Повстанської Армії (УПА) на Поліссі, Волині, Галичині. Рвалася думкою туди, у вир боротьби. І ось тепер невимовна гордість опановує всю її душу — у них на Ставищанщині, цьому рівнинному південному закутку степової Київщини, також є повстанці! І саме їй доручено доставити той перший бойовий дарунок з цього терену.

Якийсь неспокій тріпав усім її еством у ту хвилину, коли вирішувалася справа, хто має доставити кулемет повстанцям.

— Я! Доручить це мені! — вирвалось мимоволі з хвилюючих дівочих грудей. І полилися слова: це вона знає, мовляв, тут найкраще кожну стежку, кожний крок, кожну балку, могилу, рівчак. Їх вона сходила своїми босими ногами, їх вона своїми очима оглядала в кожну пору року, погоду. Вона так, якби ще з дитинства приготувлялась до виконання сьогоднішнього обов'язку. Тепер її думка літає над цими ярами, потоками, зазирає в кожну заглибину, підіймається на кожний горбок...

— А чи справишся? Шлях небезпечний...

Так, вона справиться... Вона не боїться небезпеки. Вона буде уважна і вибере таку дорозу, що нікого на шляху не зустрине.

— А коли німці зловлять? Приведеш до повстанців?

О, ні! Ніколи! Вона певна себе!..

З яким хвилюванням чекала доручення! І їй повірили, доручили.

З нею їде ще один молодий хлопець — здається, з села Гребінки, коло Білої Церкви, але вся важливість завдання покладена на Вірку, як теренову.

Ліворуч лишилось село Гостра Могила. За ним підіймався серед степу вал насипу козацьких укріплень, — сліди й свідки славної нашої минувшини, яких і сотні років не могли затерти, зруйнувати ані на землі, ані в пам'яті українського народу. Як велич минулого, підноситься цей вал серед степу, неначе говорить про січу, яка колись у цьому місці відбувалася. Вірці пригадалися слова Шевченка, які він вкладає в уста поляглого козака:

»Дивися, дитино!

Усі ці могили, усі отакі!

Начинені нашим благородним трупом,

Начинені туго.

У них воля спить.

Лягла вона славно,

Лягла вона вкупі з нами, козаками,

Бачиш, як лежить —

Неначе сповита!

Тут пана немає:

Усі ми однако на волі жили,

Усі ми однако за волю лягли;

Усі ми і встанем...;«

Ось і встають, — думає Вірка. Встає нове козацтво — українські повстанці. Здається, що ще ніколи Вірка не відчувала такої близькості і спільноти ідеалів, що за них боролися колись і наші предки, як тепер. І понеслись роєм думки...

Кінь утомився. Важко сопе. Копита грузнуть у рихлому снігу. Вірка уважно наслухує. Але чи почуєш що серед цієї снігової віхоли, що піднялась навколо?! Десь там за горбком має бути село Потіївка... І раптом несамовите:

— Гальт! — струснуло повітрям.

Шарпнула віжки, вдарила з розмаху бато-гом... та сані не рушили з місця, — чийсь дужі руки тримали коня, а декілька пар рук з нічної п'тьми простягнулись до неї. Холодна сталь зброї торкнулась потилиці, виска, грудей. Чуже шварґотання долетіло до вух, а разом з тим блискавкою промайнуло в думці: »Німці!«. Рванулась у бік — і знову наїжений холод сталою смерті вп'явся в неї. Нахилилась уперед — намерзла цівка торкнулась чола... Гадючі руки впивались у тіло, до болю скручували мотузками. А далі удар чимось важким по голові відібрав притомність.

Те саме сталося і з її товаришем подорожі. Вони попали в засідку. Ворог, користуючись з нічної темноти і сніговії, скочив обидвом до горла.

І Вірка отямилася щойно від струї холодної води, що облила їй голову. Війнуло хатнім теплом. Перше, що кинулося їй у вічі, це німець

з квартою води, нахилений до неї. У голові шуміло. Чувся біль у потилиці. Терплю руки, скручені назад. Палила спрага, але владним рухом голови з погордою відвернулася від кварти з водою і сіла. Находилась у незнайомій селянській хаті. Соняшний зимовий ранок заглядав у вікно. За столом, заклавши ногу, сидів німецький офіцер. Дрижання уст і безнастанне барабанення пальцями по столі виявляли його нервування. Перед ним, зі скрученими назад руками, стояв той юнак, що їхав з Віркою. Був, напевно, її ровесником. В хаті, крім офіцера, було ще чотирьох німців.

— Партизан?! Ду, швайнерай! Кажі, где партизани? — запінено ревів німака ламаною німецько-московською мовою.

Юнак мовчав. Пасмо закривавленого волосся спадало на його чоло. Свіжий струмок крові на щоді, заплямлена сорочка свідчили про методи німецького допиту, які переніс на собі юнак.

— Разстреляю! — верещав німець.

Легка усмішка погорди пробігла по блідих устах молодого революціонера, засвітилася в упертих очах. Німець схопився — шал люті опанував його. Рукояттю пістоля бив по голові, по грудях, плечах. Потім схопив шомпол, що лежав закривавлений на лаві. Шомпол впивався в тіло, рвав одержу, крізь яку виднілися криваві рубці. Але жодний стогін не виривався з юних уст представника молодого українського покоління.

Віра, здержуючи віддих, ловила поглядом і слухом кожний рух, кожний відгомін катування. Не думала про те, що за хвилину і її чекає те саме.

»А що, як не витримає він?.. А що, як зрадить?.. Як видасть повстанців?!.« — неспокійно хвилювалась думками. З суворістю дивилася в це понівечене, скатоване юне лице. Було спокійне. Лише часом від нестерпного болю хвилева судорога перекривлювала його. Ось, повернув голову і глянув у бік Віри. Їхні погляди зутрілися. О, тепер Віра певна за нього! Він не зрадить! Ніякі тортури не вирвуть з його уст жодного слова! В його погляді не було страху. Навпаки — в ньому світився тріумф. »Тебе чекає це саме, — немов говорили його очі, — держися і вийдеш також переможцем...« Краплі крові спливали з розсіченого чола і всякали в земляну долівку... На печі тихо охкала і янчала плачем старенька бабуся — господиня хати.

Віра підвелася з підлоги, стала на рівні ноги. Повільно почала наблизитися до столу. Піднесена вгору рука німця з шомполом застигла в повітрі. А Віра наближалася — спокійна і зрівноважена. Незламна рішучість світилася в пильних розумних синіх очах. Її не кликали ще — вона йшла сама. Знала, що за хвилину покличуть... В кімнаті запанувала тиша... Присутні кати зі здивуванням дивилися на дівчину, що йшла назустріч тортурам. З виразу її обличчя було видно, що не йде просити ми-

лосердя, ласки, покори. Скатований юнак ловив її погляд — так, вона не зрадить! Старенька бабуся також застигла зі здивування, і на хвилину сльози перестали бігти з її старечих очей.

Віра вже підійшла до самого столу. Лише тепер зауважила на лаві кулемета і скриньку з набоями. Їх же чекають десь повстанці... Біль розпачу стиснув хвилиною її серце — вона не виконала завдання...

— Партизан?! — отямившись, закричав катюга.

Дівчина випросталася. Сміливо глянула у вічі ворогові.

— Так, німаку, партизан! — відповіла гордо, — але знай, що не большевицький, ні! А український партизан-повстанець!

— А где партизан вшітко? — знову запитав німець.

— Хочеш знати, де партизани? — і перед очима дівчини вирости дужі постаті українських повстанців. Вона бачила в уяві, як у занесеному снігом лісі вони чекають кулемета. Лише година їзди розділяє їх...

— Де партизани? Скрізь! У кожній українській хаті. В кожному українському серці горить ненависть до вас, зайди, і до всіх, хто хоче відібрати нашу землю, нашу волю, нашу незалежність! Вся Україна — партизани і одночасно могила для вас...

Німець розумів. Занадто добре розумів він слова дівчини. З кожним словом все більше

багряніло його обличчя, все більше наливалися кров'ю очі. Рука ката нервово піднесла вгору шомпола. Він зі свистом опустився на плече Віри, потім на її спину, обличчя, руки.

— Растреляю! — шипів кат, шматуючи шомполом тіло мужньої українки...

— Стріляй, катого! Нашою смертю себе не врятуєш! На наше місце придуть інші. Вони помстяться за нашу смерть! Вони довершать діло, недовершене нами. Вони збудують Українську Самостійну Соборну Державу! Український народ буде вільний!

— Не скажеш, где партізан?!

— Не скажу! — була остання відповідь революціонерки.

Кат скаженів. Уже з самої ночі він мордує юнака, намагаючись довідатися від нього про місце перебування повстанців, і без жодних результатів. Німець жодного навіть слова не почув з уст катованого. А тепер ця дівчина... Чому вони не бояться побоїв ні смерті?..

— Ду, мольода! Ду, не хочіш жити? Солнце, люна... — знову звернувся німець до Віри, показуючи рукою на іскристий від соняшного проміння за вікном сніг.

— Чому ні? Живу і буду довго жити! — відповіла дівчина.

— О, нет! Растреляю!

— Ну, і що ж? А я все одно буду жити! Так, зайдо, ми будемо жити довго-довго. Так довго, як довго буде жити український нарід! Ти вб'єш наше тіло, німаку! А на пролитій крові вихова-

ються ті, які тебе уб'ють! Ми будемо жити в їхніх думках і ділах!..

Кат владно махнув рукою. Двох німаків кинулося до Віри, а інших двох до юнака. Штовхаючи під боки, випихали до порога. І раптом чийсь теплі руки обвинули Вірину шию, поморщене лице притулилося до її закритавленої щоки.

— Дитино моя, дитино! — і стареча сльоза скропила спрагнені уста засудженої на смерть революціонерки.

— Бабусю, не плачте! Розкажіть людям про все!.. За Україну... — поштовх у спину перервав мову дівчини. Стару відштовхнули прикладами до печі. Кинулась, було, до порога, але німецький багнет перегородив їй дорогу. Старенька бачила лише, як перед вікном мигнула простоволоса білява голова Віри і зникла за рогом хати. Чути було тупотіння німецьких кованих чобіт, а далі донісся до її вух оклик двох юних голосів: Вірин — високий, дзвінкий, і юнака — глухіший, сильніший:

— Слава Україні!.. — і стріли заглушили його відгомін.

* * *

До вбогої хатини бабусі збиралися люди з усієї Потіївки. Тісним кільцем оточили тесані домовини. Вдивлялися в юні обличчя закатованих і слухали розповідь старої. А вона вже в двадцяте оповідала про все, що діялося в її хаті, що чула й бачила.

— Партизанами, повстанцями називали себе. Але не большевицькими, а тими, що б'ються за самостійну Україну.

— А не плакали, бабусю, коли їх катували?

— Де там! Хлопець, то весь час мовчав. А вона, то прямо в вічі німцям говорила, що буде довго, довго жити. Що люди будуть про них пам'ятати, бо вони ж за їхню волю життя віддають... Багато говорила, багато... Та не второпаю я, стара, своєю мовою передати все... але в серці чую всю мову цю...

І старші пригадували 1918-20 рр. Оповідали про тих повстанців, що боролися тоді за волю українського народу, за самостійну українську державу. Пролита тепер у їхньому селі юна кров відродила напівзабуті спогади, забуту правду, боротьбу. Легендарна дійсність минулого зіллалася з дійсністю сучасного і дала почин майбутньому. В серцях потіївських селян зродилась тепла любов до тих, що за кращу долю народу віддали своє життя. І легенда сучасного росла. Переходила з уст до уст, мандрувала з села в село. Не зник її легендарний чар і тоді, коли селяни Потіївки довідалися навесні 1944 р., що дівчина, яка так мужньо загинула в їхньому селі, була Віра Шевчук із сусідньої їм Янишівки. Навпаки — легенда оповилась реальним образом. Вона зродила віру в чин боротьби за волю нації, зродила надію народу на кращу майбутність!

КРИВАВІ РОЖІ

»Ми йтимем сміло до мети« (С. Орач)

Рано-вранці прийшла з лісу. Довго йшла диким піщаним полем, де-не-де порослим лозиною та будяччям. Глибокі ями від бомб і снарядів свідчили про дні війни, які два рази прокотилися через ті землі й лунали тепер десь далеко на заході.

»Старайтесь непомітно прослизнутись через міст. Це — найбільш небезпечне місце. Та іншого шляху немає часу шукати. Сьогодні мусяте бути в Києві. Пошту бережіть, як зіницю ока, захищайте її, на випадок чого, навіть своїм життям«, — снувались у думці останні слова провідника.

І вона берегла цю пошту, невелику, гранчасту, мов цукерок, щільно скручену. Обгорнула її ще в кусник гуми, щоб не замокла, коли б падав дощ, і обережно зашила в рубець жакета. Взяла наготовлений плетений кошик із дугастою ручкою та рушила в дорогу. Крізь стареньку хустину, що накривала кошик, просвічувалися криваві пелюстки осінніх троянд. А під ними, загорнута в папір, підпільна література. Цей кошик також важливий, але не стільки, що пошта. Його вона може навіть кинути, коли б цього

треба було для збереження пошти, коли б грозила небезпека.

Коли б грозила небезпека? — Цього можна чекати на кожному кроці. Тоді ціною життя захищати пошту!.. Ярина має чим захищати її — цю таємничу, таку цінну пошту. Взяла кошик у ліву руку, праву вклала в кишеню. Так, вона тут, кругла, мов яйце, невелика «мадярка». Така спокійна і холодна тепер — скільки ж сили, вогню і смерті вона таїть у собі..

Ішла вируділою піщаною стежкою. Минула самітній вітряк на горбку, високий журавель криниці на роздоріжжі, а потім нога вперлась об твердий брук шосе. Сірою кам'янистою смугою бігло воно здалека, обривалося над річкою, щоб потім, вже по той бік мосту, продовжувати свій біг.

Минала останні хати села Гостомель. Ось-ось зникне брук, і нога стане на поміст мосту. Вузкий і довгий, своїм дерев'яним склепінням здіймався він над річкою Ірпень. Це вже третій міст. Перших два обгорілими стовпами стирчали внизу, над самою водою. Їх обвуглілі тіла вспіли вже порости річковою плісняю та мохом. Це вона, війна, зіпхнула їх туди, в пінисті води річки, та встигли вже побудувати цей, що біліє тепер до ранкового сонця своїм новим склепінням і дошками.

По обидвох кінцях мосту — вартові будки. Хоче Ярина якнайскоріше минути їх. Перша вже залишилася позаду. Коли б скоріше!.. Бачить перед собою лише довгу смужку мосту та

невисокі поручні обабіч. Вона одна над водою — більше нікого немає. Вже з тридцять кроків пройшла хитким помостом, коли це чує за своїми плечима:

— Ей, красавіца, абажді!

Не оглядається, хоч знає, що це до неї. Прямує далі через міст. Ще якісь вигуки чує позаду, а далі чиясь поспішна важка хода донеслась до слуху. Все ближче і ближче.. Вже біля неї.. Праворуч і ліворуч — неспокійні хвилі річки, попереду — десятки метрів мосту та ще одна вартова будка.. Оглянулась, і майже поруч себе побачила двох задиханих озброєних вартових у шинелях з червоними пагонами.

— Кудя так паспешаеш? — і заступили їй дорогу.

— У Київ, на базар, — промовила стиха.

— А что несьощ? — і червона груба рука лягла на кошик.

— Рожі.. на продаж..

Легко злетіла з кошика старенька хустина. Тонкий запах квітів приємно залоскотав ніздрі.

— Ет! Пайдьом, Андрюшка, — сіпнув за рукав другий свого більш цікавого товариша. — Срунда, цвети! Вот еслі би водочка..

— Нет! — уперся той. — Дай-ка, девушка, для красного бойца красную розу.

Взяла першу, яка попалась, дає. «Коли б скоріше, коли б скоріше звідси!» — б'ється неспокійно серце.

— Да ето самая дрянн! Я сам себе виберу самую лучшую, — і широка п'ятірня занурилась у квіти. Мняв пальцями їх пелюстки, стеблини, перебирав і все глибше і глибше запускав руку.

Ярина рванула до себе кошик.

— Ви мені всі квіти помнете! — а в думці інше: »Коли б не добрався до дна!.. Та в цю хвилину зашелестів папір під важкими пальцями вартового.

— Ей, да здесь что то дру...

Глухо вдарився кошик об поміст. Червоні рожі розсипалися з нього. Одні залишилися нерухомо лежати на місці, інші звисили голівки над водою і злегка хиталися на своїх стеблинах, ще інші зникли, щоб виринути на рухливій течії річки чи широких листках латаття. А Ярина хутко-хутко бігла до берега. Який далекий він телер!.. Чула погоню за собою, різкий стріл прорізав повітря, а в слід за ним Ярина побачила, як назустріч їй з будки вискочило ще двох вартових. Зупинилася. Бігти не було куди. А погоня вже близько. Рука шарпнулася до кишені. Міцно вхопила гранату. Коли б хоч не вислизнуло з рук це круглясте смертельне спасіння!.. Відбезпечила і кинула на міст між собою і тими, що доганяли, а сама грудьми припала до помосту. Гримнув вибух. Підкинув Яри-ну, відірвав від дощок і жбурнув у розбурхані води річки.

Пірнула в пінисті хвилі, а потім виринула над водою спочатку білява хустина, а за нею пара рук. Вмілим рухом розсікала Ярина хвилі, все

далі і далі віддалялася від мосту. Далеко, ген за Мостищанськими хатами, пристала до правого берега. Тоді лише глянула туди, де грозила їй небезпека, — в бік мосту. Бачила там суматоху і чула крики, які долітали до неї далеким відгомоном. Чись безвладне тіло сторч головою звисало над водою.

— Оце тобі, гаде, червона рожа від українки! — прошипіла крізь стиснені зуби і зникла в густому очереті.

Знаними стежками крізь гущавину лісу пробиралась до Пущі-Водиці, а далі до Києва.

Погідне сонце теплої осені гріло охололе тіло, сушило змоклу одягу.

Надвечір пошта, така важлива і цінна, була на потрібному місці.

Униз по Ірпені, до гирла в Дніпро плили Яриніні рожі. А на них — ворожа кров.

ШКІЛЬНІ ТОВАРИШІ

Одного дня я зустрів їх — моїх колишніх шкільних товаришів.

Женю пізнав заледве по темносірому старенькому пальті, в якому ходила ще до школи. Побачив її на пероні вокзалу. Підійшов. Привітався. Радів цій зустрічі, бо Женя була одна з найближчих моїх шкільних товаришів. Ця життєрадісна і товариська дівчина, здібна і працьовита, не раз «виручала» нас під час диктантів, контрольних робіт, іспитів. Женя, як видно, також була задоволена з цієї зустрічі. Ми ж десять років ходили разом до школи. Десять дитячих і юнацьких років — це не малий час. Десять років спільного навчання, спільних турбот, прагнень і змагань перетворюють однокласників у дружню сім'ю.

Женя чекала на потяг. Він запізнився. На станції повідомили, що прибуде не раніше, як за годину.

— Я втішена тим, що ми зустрілись з тобою, — промовила Женя після перших слів привіту. — Ти знаєш, я тепер цілком самотня... — в її очах заблесли сльози, а лице огорнув смуток, колись рідкий гість на її обличчі.

— Як? — здивувався я, бо знав, що Женя мала матір і старшого брата, яких шанувала і сердечно любила.

— Так, як бачиш — сама... Позавчора поховала маму. А брат... Брат згинув на війні... А я ось кидаю навчання в інституті, щоб не піти і собі слідом за мамою... Мені так тяжко... Знаєш — моя мама померла з голоду... Ми з дитячих літ товаришували з тобою. Вірю, що ти зрозумієш мене. Слухай же, слухай те, що говорить моє серце. Мені так тяжко, розумієш, тяжко... Я мушу з кимось поділитися цим тягарем. Будь же тим «кимось».

І Женя почала оповідати. З уст дівчини линули слова такі близькі й рідні мені, що, здавалось, це я сам говорю, а хтось інший слухає...

— Коли я вперше вступила в приміщення школи, я своїм дитячим 7-літнім серцем відчувала, що вступила в інший світ. Цей світ цікавив мене своєю невідомістю, тягнув до себе, а разом з тим я боялася його. Малими ногами дріботіла щоранку до школи. Зі школи виносила краплю мудрости шкільної науки. Перші дні зі школи і в школу мене водив брат. Мама ніколи не мала часу. Коли я ранком прокидалася — вона вже була на роботі, з якої верталася тоді, коли я вже спала. Інколи вночі я прокидалася і бачила, як мама в задумі схилилась наді мною. Часами з її очей спадала на моє лице гірка сльоза. На столі в той час лежало недокінчене латання чи шиття. Коли мама спала — я не знаю. Лиш у вихідний день я бачила маму.

Але й тоді вона не мала часу ні побавитися зі мною, ні попестити. Нарікала тільки на тяжке життя, на горе, на злидні. Від неї я вперше почувула прокльони на адресу влади. Потім я чула це скрізь — на вулиці, в крамниці, на базарі.

У школі зразу ж в перших днях навчання прийшла до нас, першоклясників, старша учениця з червоною краваткою на грудях. Вона заявила нам, що ми всі — жовтенята. Учила нас пісень про Сталіна, Леніна, партію. Розказувала про те, що революція, ім'я якої ми носимо — жовтенята, дала радісне життя, дала щастя нам — дітям. Ми не знали тоді, що таке життя і щастя. А про Сталіна, пригадую, один мій товариш сказав: «А я чув на вулиці, як прошак казав, що бодай той Сталін здох, що мене з торбою пустив». Вожата насварилась на нього. Говорила всім нам, що Сталіна і партію треба дуже, дуже любити і нічого поганого про них не можна говорити. Це ми чули і на лекціях від учителів.

І тоді в мою дитячу душу вселилося роздвоєння. Позашкільне оточення і життя вчили мене ненавидіти те, що вчила любити школа.

Школа перемогла — поглинула мене цілком, захопила своїм щоденним життям, закрутила в своєму вирі. З кожним ранком я росла, а разом зі мною росла моя прив'язаність до школи. Я була вже піонеркою. Чула про комунізм, до якого наближається большевицька партія і ми з нею. На кожному кроці у школі чула про под-

виг Павлика Морозова і сама хотіла бути такою, як він. Я прислухалась до розмови вдома, на вулиці, серед школярів. Хотіла почути якусь змову проти влади, щоб потім донести про це. Я стала малим шпигуном у рідній сім'ї.

А потім — пригадуєш, як нас прийняли в комсомол? Я була скрізь. Жила тим життям, яке дала мені школа. Малим першоклясникам, як колись мені, говорила про партію, Леніна, Сталіна... Вчила малих писклят любити те, що вчать любити в школі.

А мова? Я відреклася рідної мови. Навіть удома намагалася говорити по-російському. Так говорили всі мої товариші. Ми засвоїли це від своїх вожатих, комсоргів, керівників.

Ми вірили в те, що незабаром весь світ освітить щастя комунізму. В ім'я цього я мовчки зносила і крила перед товаришами свої домашні недостатки і злидні. Скільки разів ішла я в школу, поснідавши склянкою води, а ввечері з'їдала кусень хліба — це був і весь мій денний харч! Знаю, що й ти так жив. Так жили майже всі наші товариші, за винятком тих, яких батьки мали «теплі місця». Пригадуєш Надю Т. і Лїду В.? Батько першої був парторгом заводу, а другої — директором радгоспу. Ми з прихованою заздрістю дивилися, як вони щоперерви смачно снідали пухкими булками з маслом чи з повидлами. А в нас — мало хто й хліб мав. У кутку з'їдали кусень того черствого. Чогось соромно було показати товаришам, що їсиш хліб без нічого. Зимову хуртовину фінляндської війни

пригадуєш? Вона перша найосновніше сколихнула мою віру в комунізм, большевизм. »Як так! — думала я довгими ночами. — Яке ми маємо право відбирати в другій країні землю?! Вона нам потрібна для оборони?! А Карелію з населенням віддавати фінам?« Хтось у той час запитав нашого історика про це. Той відповів, щоб більше читати газети. Там усе з'ясоване... Тепер я так легко пояснюю, це — імперіялізм большевицької Росії. Війну з Польщею, прилучення Західньої України, Білорусії й Буковини я в той час рахувала визволенням братів з неволі. Потім, сам знаєш, як дивно було нам чути від тих »визволених« братів, що їм краще жилося під панською Польщею, ніж живеться тепер під большевицькою Росією.

Та все таки я була ще настільки патріотка »советської родіни«, що в перші дні війни 1941 р. хотіла йти на фронт. Хотіла битись з ворогом, захищати... Що мені було захищати? Материні мозолі, чи мої голодні дні життя і злидні?

Проминула війна... Брат згинув на фронті... Я лишилася з мамою. Післявоєнні дні стали для нас ще тяжчі, як були передвоєнні і воєнні. Я вчилася і працювала. І лише тоді, коли власними руками стала здобувати собі кусень хліба, я зіткнулась безпосередньо з життям. Воно було таке далеке від того, яке я привикла бачити очима большевицького школяра!.. Мама з днів війни жила в селі і також працювала. Але ні я, ні мама нічого не мали. А тепер — бачиш,

мама померла. Коли я до неї приїхала, лежала вона вже посиніла і опухла з голоду... І що могла зарадити я? Ледве сама трималась на ногах... В тому селі 30 осіб цієї весни померло з голоду. А інші розбрилися в світ шукати рятунку... Дивись — тепер така ціла Україна, — і Женя показала на юрбу чорних обідраних людей, що сиділи під будинками вокзалу.

В цю хвилину до них наблизилися три міліціонери. Вимахуючи наганями і голосно лаючись, вони криком своїм і погрозами підняли людей з землі і вигнали з-під будинків за браму.

— Ти бачиш це, ти бачиш? — Женя нервово схопила мене за руку. — І в тебе серце не розривається з розпуки?! Це люди »перемігшого соціалізму«?! — і вона розсміялася нервовим гістичним сміхом.

— О, коли б ти знав, як я ненавиджу тих, яких у школі вчили мене любити! Як ненавиджу я тепер ту партію і того Сталіна?! Це ж вони, лише вони зробили таке з людьми. Це вони забрали останній хліб. Це вони вбили мого батька і матір. Я ненавиджу їх і ненавиджу себе таку, якою була в школі. Тобі дивно це чути від мене? Я не боюся тебе. Можеш зараз заявити в МВД. Але ти цього не зробиш, я знаю, бо ти ж людина. А вони заслужили в людей лише ненависть. Вони в моїй уяві постають в образі ненажерливих зміїв, які своїми гнучкими тілами обвили народи і смокчуть зі своїх жертв теплу кров. Тримують міцно в своїх смертель-

них обіймах доти, поки руки жертви ще працюють. А далі — за борт!! Знаєш, що для того треба, щоб змії лишив жертву живою? Голову змію треба відтяти! — зловіщим шепотом просичала кризь зуби.

Наблизився потяг, яким я мав відїхати. Ми попрощалися з Женею.

В переповненому людьми вагоні я шукав місця, де можна було б як не сісти, то хоч вигідно стати. Думав про слова дівчини. »Голову змію треба відтяти, голову змію треба відтяти...« немов стугоніли колеса вагону. »Голову змію треба відтяти, голову змію треба відтяти...« — ритмічно вторувало серце.

Задуманий, я не зоглядівся, як опинився в купе, де було вільне місце. Це мене здивувало, бо вагон був ущерть переповнений пасажирами, клунками та чемоданами. Я ступив крок до вільного місця і раптом почув над собою:

— Кудя прешся!

Тоді лиш побачив я в купе червоні енкаведистські пагони і трьох людей, закутих у кайдани. Мимоволі здригнувся і швидко обернувся, щоб віддалитися. Погляд мій упав на полицю купе, звідки донеслось до мене багатозначне: »Кудя прьощся?« Прищурені сірі очі пильно дивились звідти на мене. Де я бачив ці очі, цей трохи кирпатий ніс, веснянкувате лице!!! Де? Щось знайоме, дуже знайоме... Може... Але — цей мундир і пагони...

— Ей!.. — і я почув своє ім'я і прізвище. З полиці швидко звисились ноги в блискуче почищених чоботях, а далі побачив я перед собою Борку, мого товариша шкільних забав, витівок, бійок.

— Старий друг лучшее нових двух, — весело сміявся та плескав Борка мене по плечі. Сів на лавку і потягнув мене зі собою. Медалі й ордени, які прикрашували його груди, вдаряли один об одного і голосно бряжчали.

— Де ти взявся?! Взагалі — тебе тяжко пізнати, — сказав я здивований цією зустріччю.

— По делам служби, — самовпевнено промовив Борка, бундючно виставляючи свої цяцьковані орденами груди.

— Бачу, що у війні повезло тобі, — підморгував я йому на медалі.

— М-да-а-а! — Борка з задоволенням поправив медалі і закоханим оком дивився на них. — Трохи на фронті, трохи в заградотряді, а тепер в МВД. Мало що бракує і до героя СССР, — хвастливо промовив.

Ми розговорилися. Борка з самозахопленням оповідав свої пригоди.

— Життя пливе, знаєш, на во! — і він по своїй шкільній звичці підняв вгору великий палець руки. — Маю прекрасну квартиру, опалення, вода і освітлення, ну, і робота не дуже то важка. Трохи, правда, нерви вимотує. Але, де я не в силі нічого зробити, там говорить мій друг, — і Борка долонею поплескав по кобурі нагана.

— Тепер з району везу оцю контрреволюцію в область, — кивнув на закованих у кайдани арештантів. Я повів очі за його рухом і побачив заплакану стару жінку, молодого хлопця і чоловіка з поораним борознами лицем.

— Що за люди вони? — я стиха спитав і сам злякався свого запитання. А що, як Борка підозрить мене в чомусь? Але він, здається, в своєму гарячковому зарозумінні не звернув на мої слова особливої уваги, а відповів:

— Ота стара відьма трудоднів не виробила і з колгоспу втекла. Піймали. Два роки дістала. А той сопляк, — кивнув на хлопця, — молотарку колгоспну попсував, щоб хліб не молотити і державі не здавати. Десять літ, як з пушки, відсидить. А цей — третій, людей агітував, щоб проти влади виступали, проти партії і Сталіна. Ну, за такі штуки — 15 літ. У нас коротко з ними.

Я дивився на Борку, слухав його слова... згадував про те, що батько його в 1937 році був арештований і засуджений невідомо за що. Не втерпів і запитав про батька, який був колись приятелем нашої сім'ї.

Борка підозріло глянув на мене, а далі бай- дуже циркнув крізь зуби і промовив:

— Ет, старий хахол... В мене партія і Сталін тепер батько.

Між нами запанувала прикра мовчанка. Борка сидів і скоса непевно поглядав на мене. Раптом

він підвівся, став на повний ріст, прибрав офіційну позу і діловито промовив:

— Знаєш, брат, дружба дружною, а служба службою. Ану, давай я перегляну твої документи!

Я розгубився від тої несподіванки. Дістав паспорт, подаю... Чую, як до горла підповзає якийсь тяжкий камінь ненависти.

— Ну, ну — далі. Военний білет! Посвідку з місця праці! — вже верескливо кричав над моїм вухом Борка.

Подаю. Переглянув, повертає їх мені назад.

— Да-а-а. В порядку! А я думав, що ти дезертир чи інша яка тепер сволоч. Багато їх розвелось під час війни і тепер симулюють. А ти щось цікавий став. Всякими контрреволюційними гадами цікавишся. То от цими, — кивнув головою на арештованих, — а то моїм батьком...

Мені ще треба було їхати десять кілометрів. Але я піднявся з лавки і став прощатися з цією тварюкою в людській подобі з ім'ям Борка. Краще ці кілометри простояти в холодному тамбурі, ніж сидіти в такому товаристві.

Притуливши чоло до холодного вікна, дивився в простір придніпрових степів. По обидвох боках залізничного полотна вузькими стежками йшли люди. Чорні, обідрані. Втомленими ногами міряли десятки і сотні кілометрів, заздрісно поглядали на потяги, що бігли поруч. Це колгоспники, опухлі з голоду, який дала їм большевицька партія. Пішки прямували в Західню Україну, де немає ще голоду, бо немає колгоспів. А повз

них пробігають і пробігають вагони... Людей не пускають на потяг. Мов собак, женуть зі станції, скидають з вагонів. Большевицька партія дбає про те, щоб правда про »советський соціалізм« не вийшла в світ.

Я дивився на цих людей і думав про зустріч сьогоднішнього дня. Женя і Борка!.. Мої шкільні товариші, вихованці большевицької школи... Які далекі, чужі і ворожі тепер вони між собою! Хто переможе — світла правда і ненависть Жені, чи нікчемність Борки?!!



М. РОМАНІВ

НАТАЛКА

(Уривок)

НАТАЛКА

II

Холодні, чорні стіни привітали Наталку. Стояла посеред келії. Не знала, куди рушитися, всюди так темно, хоч очі виколи. Знадвору долітало виття бурі.

По кількох хвилинах Наталка вчула глухий стогін, ніби десь з-під землі. Насторожилася і слухала.

— О-о-ох! — хтось глухо простогнав. — Боже, чи довго ще буду каратися? Вкороти муки, Господи!

Здригнулася. Значить, вона не самітна. Ішла в кут, звідки доносився стогін. Та нараз об щось зачепила ногою і впала.

— Хто там совається тепер поночі? — питає старечий голос. — Мало вам днини, то ще й вночі спокою не даєте! Бодай ви поздихали, кати! — лаявся.

— Не сваріть на мене. Темно, а мене щойно привели, — оправдувалася Наталка.

— Привели? — спитав здивовано, вчувши жіночий голос. — Ти молода ще, чую голос дзвінкий. Чого вони тебе привели, доню? Зів'янеш тут, не буде й сліду по тобі, — говорить сумно.

— Не знаю, дідусю. Хіба ж мало вони тепер забирають?

— Пропадеш, дитино, пропадеш. От, я старий, а й мені вони вже доїхали. З дня на день чекаю смерти. Та я старий, мене не шкода. А ти... Ти ще молода і повна сил. Тобі тільки б жити і змагатись, творити життя. Наперекір дійсності, творити нове життя! О, вони не милують! Зламають тебе, а то, може... — дивно урвався йому голос, — може, знівечать душу. Вони мистці в цьому!

— Нехай, дідусю. Смерти не боюся, щоб чесна. Якщо потрібно моєї жертви — я готова. Милувати не мусять. Я не прошу і з руки ката ласки не прийму. Знівечать тіло. Та душу... Не їм туди влізти! Душі не зможуть! Піду слідами батька, він теж не зрадив. А він же мене вчив любити і не зрадити.

Сивий ранок закрадався крізь загразоване вікно в келію. Наталка побачила в куті келії на долівці тінь колишньої людини. Згаслі очі уважно розглядали її. Старий любувався її виглядом. Наталка, мов горда смерека, стояла серед нагих стін келії. В ці ненависні мури внесла зі собою життя, внесла шум полонинських трав. А він вслухувався, ніжно леліючи їх у душі.

— Вірю, доню, що не зігнешся. Це бачу в твоїх очах. Вони не обманюють. Як тебе звати, дочко?

— Наталкою.

— Ти щось про батька згадувала, Наталко. Де ж він?

— Нема, дідусю. Вбили собаки.

Вже буря ущухла і тільки вітер кудись шалено гнався. Вже й сонний місяць і зірки полинули в бездонну глибину, а їм не спалося. І як вже перші промені сходячого сонця соромливо заглянули крізь маленьке загразоване віконце, побачили Наталку. схилену в ногах старенького дідуся.

* * *

Минали дні. Буремно летіли у вічність. Минали й танули в безодні. Мов капля за каплею, спливали в забуття.

Наталка, бліда, сиділа на дідовій лежанці. Діда не було. Відійшов у вічність. Згадувала минуле. Терла рукою чоло, щоб повернути пам'ять. Але вона безнастанно плуталася і не верталась. Лишилася за мурами тюрми. Відколи за Наталкою замкнулися тюремні двері, замкнулося все: і життя, і світ, і пам'ять. Варварські допити й катування виснажили її зовсім.

Сьогодні стало трохи легше, тому Наталка силувала пам'ять відбігти хоч на часочок у минуле, згадати дорогі картини і понести зі собою за світи.

— Талю, Талюсю! Куди йдеш? — ще сьогодні дзвенить у її вухах. — Так, це була страшна ніч. А день? — усміхнулася. Вперше усміхнулася за тюремними мурами.

Усміхнулася до леліяного. А він стояв перед нею озброєний, гарний, високий. Чорні кучері китицями спадали на чоло, закривали такі ж

чорні, палкі очі. Мирон... Коханий... Далекий... Де ж він тепер? Чи знає, що вона у кігтях звіра погасає? Колись знатиме, що згнула, але не зрадила ні святої Ідеї, ні його.

Страшний кашель перервав думки. Пам'ять знову туманом затягнулася. В дверях заскреготів замок і до келії ввійшов сторож.

— Збирайся! — сказав гостро.

Не спішучись, Наталка почала вставати. Пощо спішитися, кати підждуть. Ледве вийшла на коридор. Похитнулася і от-от була б упала. Насилу вийшла на поверх. Сторож відчинив двері, й вона побачила ту саму кімнату, де вже не раз була на допитах. Крізь велике заґратоване вікно тисячами променів втискалося сонце. Ген у далині зарисовувалися карпатські шпилі, мов грізні вікові башти. Хвилював зеленим морем старий праліс. З-за вікна, долини доносився гамір життя, доносилася молодість.

Наталка стояла, задивлена в далеку синь. Голуба далеч манила її, будила тугу. Та не ту, що розманіжує душу і вкінці зводить на манівці. Голуби́нь родила тугу, що рве до чогось небуденного, грізного, чарівного, що сталить душу, тіло і все, що цілістю творило дитину-Наталку.

Любувалася красою. Ніжність природи успокоювала зболілу душу. З задуми збудили її різкі кроки. Обернулася і, замість знаних їй слідчих, побачила Іванова. Здригнулася. Чого хоче він від неї? Ще й він прийшов мучити її! Мерзотник! Ух, коли б так сила, бігла б, втікала б, гналася б кудись у світи далі й далі від

оцього пекла! Щоб не чути гидких слів образи! Там синь... Там далеч і простір, там... воля! А ні, то замінитися в камінь, дерево, в щонебудь, тільки без душі, без почувань, без розуму!

Ввійшов начальник, рудоволосий москаль. Маленькі, трохи скісні очі хитро розглядалися по кімнаті.

Почалися допити. Довгі, виснажливі.

— Надумалася вже? Розкажи все: ми тебе пустимо. А ні, то... — і вишкірив гнилі зуби.

Наталка не ворухнулася. Дивилася в простір.

— Чого зацікавила? Говори! — прискочив чортом і вдарив гумовою нагайкою. Бив по голові олов'яною кулькою. По чолі прослезилася кров.

— Хто був твоїм провідником?

Зціпила зуби і мовчала.

— Ти була підрайоною! Ми все знаємо!

— То що з того?

— Ти розвідку бандитам вела?

— Не знаю жодних бандитів!

— От, бандеровська б...! — півився начальник. Бив, куди попало. Копав. Грозив усіма мучками пекла й знову бив.

— Кажі, а то вб'ю! Хто працював з Тобою? З ким мала ти зв'язки?

— Нікого не знаю! Чого хочете від мене?

Знову бив. Часом десь з глибини у Наталки виривався глухий звук, ніби раненої звірки.

Тоді приступив Іванов.

— Слухай, — сказав, — шкода опиратися. Дивися, як ти виглядаєш. Ти хворієш. Не шкода тобі молодости втрачати? Ти молода, хороша, повернеш до здоров'я, набереш сили й житимеш

щасливо біля матері. О, вона тебе чекає! Ти її любиш, я знаю це. Я був недавно в неї. Вона виглядає тебе. Живе надією, що ти ось-ось прийдеш. Коли б ти побачила її! Я знаю, ти задля неї на все погодишся. Коли не себе, то пожалуй її, Наталко. Твоє одне слово поверне їй радість життя. Признайся, а ми тебе пустимо.

Наталка стояла непорушно. В середині кипіло. Цей кат вбиває її до решти! Пощо малює образ матері? І без того досить муки! Пощо пригадує їй те, що вона намагається здушити! Кат! Як спокійно він про це все говорить! Спокійно ріже, пече, вбиває! Там десь мамочка чекає... Люба мамочка. Як солодко і як боляче. Шкода, — не діждеться! Вона зрадою не відкупить її радості життя. Це була б ганьба! Ні! Ні! Хай згине, а соромом не вкриє її й себе.

— Не хочеш признатися? Ну, нехай, — продовжував Іванов, — ми і так все знаємо. Довірені люди нам розказали. То тільки підпиши оце, — подав їй заяву про співпрацю з НКВД.

Поглянувши на неї, Наталка здригнулася. В душі задзвеніла погорда.

— Ви замучили батька мого, замордували тисячі йому подібних. Забрали в мене все, чим може радіти людина. Хочете вкінці забрати в мене й честь? Душу розбити? Пхнути на підлу дорогу. Цього не буде! В моїй рідні зрадників не було. І я ним не буду! Хай згину, а на підлу роботу не піду!

Начальник прискочив, заревів і вдарив чимсь Наталку по голові.

Непритомну вволікли в келію. Там очуняла, але до свідомости не вернулася. Час-до-часу щось скрикувала, хотіла зриватися, але не мала сили. Вкінці, ніби успокоїлася. Трепетливий сон кріпив наболілу душу.

III

Ліс шумів. Радів силою грізних повстань, відвагою хоробрих повстанських відділів. Пестив своїх гордих синів.

Ніч зоряним небом прикрасилася.

Шемрالی столітні смереки. Здавалося, хтось невидимий грав пориваючі, бойові марші.

Табір сотенного Сокола. Догоряючі ватри і тіні озброєних людей, що метушились поміж куцями молодого ялівцю, виглядали казково принадними, грізними.

Сотенний Сокіл проходиться між стрільцями, робить потрібні замітки. Його чорні очі, тонкий рівний ніс, вузькі уста вказували на енергію і немалу силу волі. В кожному русі його світила певність себе, дрижало завзяття. Молодий, гарний був, дійсно до сокола подібний. В нього соколина вдача. Грізна далеч манила його, очайдушні лети поривали в свої обійми. І на сьогодні придумав один із таких летів.

Сотенний задумався. Лет продуманий, та чи вдасться? Мусить вдатися! За всяку ціну треба розтрощити НКВД, розбити тюрму. Там сотні арештованих ждуть його.

— Друже командире, готово! — зголосив чоттовий.

— Дякую, — відлетіла задума. — Рушаємо. Не прогавити ні хвилини. 11-та година — всі на місцях. Червона ракета — наступ, зелена — відступ. Збірний пункт — призначена галява.

— Так є, друже командире!

Минуло кілька хвилин. Довга, сіра колона сколихнулася.

Вітер маршової вигравав.

Груди ритмічно стукотіли.

* * *

Кожний в напруженні чекав моменту. Шумить бурею кров.

Раптом на міській ратуші: один... два... три... одинадцять. В слід — червона ракета.

Ніч розкрила широко очі, охнула темінь. Застріщали скоростріли. Приспівували десятизарядки й папашки. Здалека повагом вдарив гранатомет.

Слава! Сла-а-ава! Смерть катам!

Попереду сотенний Сокіл, а за ним його соколята. Он видніють уже чорні тюремні мури, а он будинок НКВД.

Несподіваний удар заскочив большевиків. Зробився хаос. Кати втікали у нори.

Біля будинку НКВД розгорівся бій. Озвірілі енкаведисти пінилися в безсилій люті. Повстанська месть правила їм панахиду.

— Так їм, собачим дітям! Ану, Бовче, ще з кулемета галушок пішли чортякам! — приговорював сотенний.

— Гранатами знищити енкаведівське кубло! Рвались гранати.

Загорівся будинок НКВД. Понесло сопухом спаленого м'яса.

— Взяти тюрму!

— Слава! Слава!

Подалися під напором повстанських плечей тюремні двері. Їм назустріч — крик і плач радості.

— Сину! Мамо! Батьку!.. Кохана!.. — спліталось і губилося в плесі ночі.

* * *

Наталка вже кілька днів була майже непритомна. Сьогодні найгірше. Цілий день мовчить.

Їй байдуже, що горить будинок НКВД, байдуже, що тюрма розбита, що хтось, леліаний в тоскних думках, тепер так близько неї, келію розбиває, шукає її. Що їй до того, що воля простягає до неї свої теплі руки! З витягненими вперед руками, напівсидячи, Наталка всміхалася. Хвора уява прикликала когось, що навіть у несвідомості кладе шовково-ніжний усміх на боєм сковані уста.

— Мамо, мамочко... Я вернулась... — шептала.

— Діду, чого вам? Дідусю, води...

— Лишіть, не хочу! Собаки... чого причепилися? Води...

— Мирон, ось він, москаль... лізе!.. лізе!.. Ледве чутний віддих.

Сотенний був саме під дверима її келії. Чув, як кричала. Пізнав. Засвітив електричну ліхтарку і вбіг до середини.

— Наталко! Талочко! Жива?

Відкрила стомлені очі. Великі сині волошки притьмарено подивилися. Відкрилися ширше. Пізнала.

— Мироне!.. Любий! — знову закрила очі.

Взяв її на руки і цілував. Безнастанно, палко. Знову відімкнула вії. Подивилася в кохані очі.

— Не забув... Прийшов. Я ждала...

— Не забув, кохана. Прийшов визволити і тебе. Спішив, щоб на час успіти. І успів.

— Успів... Я не зрадила, Мироне. Нічого не зрадила... Таємниці не видала. Успів... коханий... прощай...

— Талю, кохана! Ти...

— Успів... лю-любий мій...

Тулив до себе і цілував... Чув, що вже її втрачає.

— Мироне, лізе... лізе... собака... Іванов... кохан... о-о-о-х...

На його руках осталося мертве тіло.

— Успів, — прошептав, — успів...

Цілував уста і примкнені волошки.

— Прощай, кохана. Тільки месьть одна відкупить твою смерть. Прощай.

Поклав мертву на долівці. Скинув шинелю і прикрив тіло.

Одна-одинокa сльозинка на мить заблищала в орлиних очах.

Твердо вийшов з келії...

* * *

Ожила поляна, зароїлася повстанцями. З очей соколів полум'ям трискало вдоволення. Втраг не було, тільки два ранені. Тюрма розбита, в'язні вільні. Енкаведівське гніздо зруйноване!

Сотенний Сокіл стояв задуманий, зорив далечінь.

— Прощай, кохана! — пройшло крізь затиснені уста.

Відійшли. Ніч-мати пригорнула бравурних.



М. БОЄСЛАВ

ГОРДІ ДУШІ

(Легенди й оповідання)

ЛЕГЕНДА ПРО ГЕРОЯ

Присвячую славній пам'яті Дорогого полковника УПА — Василя Андрусика-Різуна-Грегота.

Автор

Старий-старий був Максим Лизогуб. Кажуть, що дев'ятдесятка давно йому минула. Сиві довженні козацькі вуса, біла, як сніг, борода, висока, хоч уже трохи пригорблена, постать додавали йому великої поваги. Розум та бистра пам'ять, а до цього всього добряча душа та щире серце здобули йому у всіх, хто його тільки знав, велику любов та пошану.

Розумівся старий Максим і на лічних зелах. Не одного повернув він уже з того світу. Не раз досвідчені лікарі опускали руки над хворим, а він, бувало, похитає головою, піднесе великі очі до неба та й каже:

— Будь терпеливий, чоловіче, а Бог допоможе і за тиждень-два будеш здоровий. — Як скаже, так і станеться. За це й дідом-характерником його прозвали.

Та з усіх найбільше любила старого Максима молодь.

Як лиш зима загляне в наші любі високі Карпати, то його хата повна-повнісінька хлопців, дівчат і підростків. Понаносять йому всякого добра — ця курку, цей спорий шмат сала, той муки, а декотра то й готової страви принесе.

Старий Максим був уже безрідний. Жінка на той світ переставилася ще перед війною, а до дітей не мав щастя. Всі померли ще маленькими. Він сам варив собі їсти, а прали йому добрі сусіди. Зо всіма жив він у великій згоді, так що ніхто ніколи не відмовив йому у кожній потребі.

Були Різдвяні свята. Бувало, були вони веселі та щасливі. Цілими днями і ночами лунали по селі веселі коляди і пісні. Але цього року не те. Всі люди в селі сумні й позадумувані. А скільки то сліз старих батьків та матерів розлилося у не одній хатині. Цьому дикий большевицький кат вирвав із хати любого сина та замучив десь у темному холодному підвалі, тому дочку пігнав у зимні тайги Сибіру, а стареньку матір так сьогодні збив, спосочив залізним дротом, що хто зна, чи й Нового року дочекає.

А бідному Семенові Чоботаренкові останню ділетку жита зрабували, що й хліба на свята немає в хатині. На печі п'ятеро ще дрібних діточок сумно поглядає на дідуха в куті. А як погляне декотре на стіл порожній, без пахучого житнього «Василя», то таки вголос розплачеться.

Ох, такі то, такі цьогорічні свята! Тільки один одного потихеньки питає — а чи довго ще?!

Осточортіла кожному проклята большевицька босячня. Тільки брехня, брехня й брехня. Слова правди не почувеш у жадному їхньому уряді.

— От, диявол! І Бог терпить йому на цьому світі? — питають.

— Бог знає, що робить! — одрубає кожному старий Максим. — Це кара Божа за те, що наш народ не хоче любити та шанувати своїх провідників. Не хоче їх слухати тоді, коли вони закликають його до боротьби з ворогом. Наш народ усе бунтується проти своїх і, як маленька дитина, дається обдурити жорстокому ворогові. Скільки було таких, що у вирішальну хвилину лежали на печі та ще й насміхалися з тих святих героїв, що клали свої буйні голови на полі боротьби за волю! Га? Скажіть! От і за тих лінтяїв та всяких зрадників Бог карає цілий народ. А тепер хіба немає зрадників? Скільки то ще й тепер за юдин гріш продають тих, хто в холоді та голоді, без даху над головою, без рідні бореться за наше щастя! Ох, юди, юди! — закликає тяжко старий Максим та й обітре веретяним рукавом гарячі сльози, щоб ніхто не бачив, бо не любив він нарікати та плакати. Не одну книжку прочитав він та й з них, а ще до того власним старим досвідом переконався, що плачем ще жоден народ, відколи світ, не здобув собі волі. Зброя, боротьба і кров здобувають волю, — повторяв часто старий Максим.

Гурт хлопців і дівчат зібрався на вулиці. Ходили з колядою, та лукаві сталінські бандити розігнали їх.

— Спати ще заскоро, — обізвався Іван Луговий, — ходімо до старого Максима та дещо нового почувемо.

— Ходімо, ходімо! — підхопили інші, й цілий гурт поза хату, щоб ворог не підглянув, посунув до Максима.

— Христос Раждається!

— Славимо Його! — відповів Максим, встаючи з низького стільчика.

— Чи не будете гніватися, дідусю, що ми в таку пору не даємо вам спокою?

— Ха-ха-ха! — засміявся Максим. — Та це стільки моєї розради, як ви прийдете, любі діточки. Сідайте, хто де може!

— Дякуємо, дідусю! — загомоніли в один голос усі та почали розміщуватися.

Хоч стара була Максимова хата, ще його батько будував її, та проте грубезні дубові підвалини ще не зовсім устрягли в землю. Держалася вона, не подавалася жодному лихові, як і твердий Максим. Якби не те, що в одному розі заперла в землю, ніхто б не повірив, що їй уже вкрито соточка минула.

— Погостив би я вас, діточки, та сьогодні нічого не варив, — заклопотано виправдувався Максим.

— Не турбуйтеся, дідусю. Ми наїлися досхо-чу, ще й вам гостинця принесли.

І заворушилися в хаті, мов у вулику. Іван підніс Максимові кілька червоних пахучих яблук, Марійка печених на олії пирогів, а Степан два великі оселедці. Інші поскладали свої святочні подарунки на великий дубовий стіл, що стояв під образами.

Максим дякував усім, а декого й поцілував по-батьківськи в голову.

— Спасибі вам, діточки, за ваше щире серце. Ваша щирість зворушує мене до сліз. Дякую

тобі, небесний Отче, що Ти і в старості не даєш мені пропасти, — обернувся він до образів і тричі перехрестився.

Максим підійшов до опічка й підкрутив каганця, щоб ясніше світив.

— Бачиш, скільки в мене гостей, а ти насупився, як сова, коли їй день у вічі заглядає, — жартував він. Відтак підійшов до свого улюбленого стільчика, присунув його ближче до печі й сів.

— Ну, розкажіть, мої дорогі гості, що нового в селі, бож я сьогодні ніде не ходив.

— Крім зла, нема нічого доброго, — відповів Іван. — Клятий гад не дав нам навіть покоядувати. От ми прийшли до вас, дідусю, щоб ви трошки потішили нас.

— Потішити вас? — усміхнувся Максим так, як добрий батько до любої дитини.

— Знаю я, діточки, знаю, якої потіхи вам треба, — похитав він головою. — Треба підкріпити ваші знеможені душі.

Максим зідхнув і задумався. Стало тихо-тихо. Тільки тужлива тишина гуляла по хаті. Всі з притасним віддихом ждали дідусевого слова.

Максим насупив довгі сиві брови й довго не міг добути зі себе жодного слова. Його поморщене чого покрилося ще більшими зморщками.

Аж по кількох хвилинах дрижачим голосом перервав він тонесеньку ниточку тиші.

— Не знаю, мої любі, доки дозволить Бог бувати між вами. Я старий і мої дні на цьому світі вже полічені. Тож розкажу вам сьогодні

про героя. Ніхто, крім мене, не знає таємниць його життя. Не хочу нести їх у могилу. Бо це дорогий скарб цілого народу. Тож послухайте, діточки, і передавайте всім мою історію, оповиту таємницями, про великого народного Героя-Месника. Слухайте і скріпіть свої серця його вірою в нашу перемогу над ворогом. Наповніть свої серця любов'ю до України, його любов'ю. Хай ваша молоденька кров клекоче так, як клекотила його перед кожним боем. Хай ваша юна душа палає героїзмом, як палала його. Несіть заповіт його святий крізь дикі нетрі жорстоких днів до тріумфального дня нашої перемоги.

При цих словах очі Максима горіли якимсь святим вогнем, мов у старозавітного пророка. Всі вп'ялили свій зір у таємничого діда, і тільки чути було, як вдаряли об груди, наче молотками, їхні гарячі серця.

— Веселий та дуже цікавий хлопчина був малий Василько, — продовжував старий Максим, але вже трохи спокійнішим голосом. — Ровесники любили його за товариську вдачу. Бувало, маленьким шматком хліба поділився з кожним. Любили його, але й боялися всі друзі відважного Василька. Жодної кривди не зробив він нікому ніколи. Але хай хтось посміє зачепити його: о-о, бідний він! Василько, як закотить рукави і поплює в руки та як зверне свого суперника вліті на зелену траву або взимі на сніг! Ох, горе бідоласі! Не один синяк понесе додому. Такий був завзятий Василько. Та всі знали, що він задармо до нікого не вчепиться.

В школі вчився дуже добре. Здібний був Василько. Тож батько все говорив до матері:

— Віддам його в гімназію. Хай учиться. Може, будуть з нього люди. Поля в нас і так небагато. Віна не дамо йому, а коли Бог допоможе, видретесь хоч на якого малого урядника і буде жити.

Як задумав батько, так і зробив. На одинадцятому році життя віддав Василька в гімназію.

І в гімназії добре вчився Василько. У вільні хвилини читав він багато книжок. Найбільше захоплювали його книжки, що описували різні пригоди та бої. Оповідання про козаків клав під подушку і цілими ночами не міг від них відірватися.

— Коли б мені швидше козаком стати! — мріяв Василько. Часто затискав він малі ще п'ястуки і злісно говорив:

— Ех, якби мені зброя! Не одного ворога України післав би я на той світ!

Любило молодече Василькове серце Україну. Її цвітучі поля, золоті лани та співучі гаї й діброви зачарували його молоденьку душу. Цілими годинами вистоював він серед пахучих піль і дивився в синє небо. А воно шуміло над ним, як безкрає море. А сонце, наче золотий човник, пліло на високі гори, розприскуючи широко довкола осяйні хвилі.

Дивну та цікаву вдачу мав Василько. З кожним роком ставав він більш задуманий та замріяний.

Час плив бистрими ріками вперед. Василько виріс та змужнів. Уже й дівчата почали заглядати за ним. Бо вродливий був Василь. Стрункий, кремезний. Високе чоло прикрашували чорні брови, наче намальовані. Бистрі соколині очі все горіли якимсь таємним вогнем. А трошки орлиний ніс та червоні пишні уста додавали йому ще більшого чару і принади. Милою й товариською вдачею приковував він кожного до себе. В кожному товаристві був він веселий і жартівливий.

Але на самоті все попадав у задуму. Василь бачив Україну в ярмі. Його горда душа не могла терпіти рабства.

— Згину, а ніколи не скорюся ворогові! — говорив він на кожному місці. — Будь людиною, а не нікчемним плазуном, — картав він багатьох, коли бачив, що хтось гнувся перед ворогом.

— О, була б Україна вільна, коли б у нас, діточки, було багато таких Василів, — задрижав Максимів голос, аж каганець на опічку заблимав.

Зближалася друга світова війна. Український народ радів, бо надіявся, що вже в цій війні він виборе собі волю. Радів і Василь.

— Може, хоч тепер сповняться мої мрії і стану вояком, — пестив він у душі рожеві надії.

Вибухла війна. Загули гарматні громи, затряслася земля. Задрижало небо від грімких моторів залізних ескадр. За кілька днів не стало одного нашого ворога — Польщі.

Та другий споконвічний ворог України — червона Москва, — залляв своїми дикими ордами Західні Українські Землі. Замало було ненаситому опиреві Сталіну крові наших дорогих братів і сестер з-над Дніпра. Йому забажалося цілу Україну затопити в крові. Дивився Василь на сталінську зграю, і жити йому не хотілося. Та якийсь таємний голос загомнів у його душі:

— Піду в світ і навчуся, як треба боротися з ворогами. А тоді вернуся у рідний край і безпощадно битиму кожного ворога на своїй батьківській землі!

Послухав Василь Божого Голосу в своїй душі. Пішов у світ і кривавим потом здобував військову науку. Де він не перебував! — помахував сивою головою Максим. — Скільки натерпівся! Кожного дня заглядала йому смерть у вічі.

Та все веселий, бадьорий і усміхнений був Василь. Жодна сила не могла посіяти зневіри в його життєрадісній душі.

— Це все для України! — говорив він в найтяжчі хвилини. — Я і в саме пекло залізу, як цього вимагатиме від мене Україна!

Україна була для нього всім у ті тяжкі жорстокі дні — і радістю в горі, і водою в спразі, і хлібом щоденним у голоді, і теплом у люті зимові завірюхи. Ах, як манило його в Україну. Орлом бистрокрилим полетів би він на рідні пахучі ниви.

— Що там діється? — думки не давали йому спокою.

Та по кількох літах діждався Василь цієї радісної хвилини.

— Вертаюся в любу Україну! — аж захлиналися від щастя його залізне серце.

Але це щастя скоро минуло. На кожному місці, де лише стала його нога, на рідній землі бачив він тяжкі знуцання проклятого гестапівця над українським народом. Кров остигала в жилах, коли в рідному селі старий Матвій почав йому розказувати:

— Василю, Василю! А хіба ж то люди ті німці? Ні, в людей є серце, а в цих катів його немає. Вони звірі люті-лютезні. Б'ють, стріляють невинних людей. А по тюрмах що діється! І на електричних ліжках мучать, і гумовими та дротяними нагаями так спосочать тіло, що не встанеш уже більше на свої ноги. Розлючених собак на людей пускають. Не вистачає вже самоходів вивозити трупів у ліси. Ох, кати, кати! Нічим не різняться від большевицьких опирів. Пили одні з народу кров, а ці допивають. Самі поспасалися, як безроги, а нещасний українець на своїй рідній багатій землі пухне з голоду. Наша земля, наш мозолистий труд, наш кривавий піт, а хлібом давиться ненаситний ворог. А хіба ж мало людей померло з голоду в тисяча дев'яцот сорок другому році? — Несе опухла нещасна мати аж з далекого Поділля кілька кілограмів зерна на плечах у Карпати, а жорстокий нелюд уже перед самою хатою їй цей хлібець, цю єдину надію, видре з рук та ще й нагаїв насуне. А в хаті п'ятеро-шестеро діточок уже кінчаються.

— Ох, Боже, Боже! Скільки то людських сліз пролилося на залізничних станціях! Бідні, обідрані люди везуть собі, Бог зна звідкіля, трошки зерна, а тут проклята ненажерлива німота обскочить станцію, і давай хліб у них відбирати. Жінки, старі дідусі, маленькі діти просять, плачуть, — та де там! Тільки гумові нагаї свистять по спинах. Матері і батьки відбирали собі життя з розпачі. Бо й з чим було вертатися до голодних дітей? Матірні й батьківські серця самі тріскають із болю, коли маленькі діти плачуть — «папи» — а її немає. Такі то, такі лукаві ці шваби. Ми гадали, що вони люди, а той проклятий Гітлер собак із людей поробив!

Слухав Василь, а в його душі якийсь таємничий голос кричав:

— Кари катам, кари!

За короткий час Василь на власні очі побачив це пекло на рідній землі. Підлий ворог змінив народ у чорноробого вола. Куди не глянь — лише сльози, стогін і нарікання.

— Кому потрібні ваші сльози? — засміється гірко Василь. — Заліза гарячого треба ворогові. Воно більше зворушить його, ніж ваші сльози!

Ні, не буду спокійно приглядатися цьому пеклові. Остогидло дивитися, як німота ловить по вулицях людей, мов собак, та в замкнених вагонах везе на тяжкі роботи, чорт зна куди. Краще жити одну годину вільним орлом, ніж сто років запряженим у ярмо волон.

* * *

Була весняна неділя перед вечором. Сонце, мов той горючий парашут, спускалося поволі на землю. Гаї та діброви клякнули до молитви. Вони дякували Всевишньому за хороший, теплий день. Було чути їх шепіт та глибокі зіздання. Помолившись, заспівали могутньо похвальний гімн і затихли.

Того дня Василь ніде не виходив із дому. Він ходив по своємулюбому садку і слухав передвечірнього співу солов'їв.

— Боже, Боже! Який гарний та веселий світ! Яку чарівну створив Ти Україну! Та що ж? Жити в ній не дають прокляті вороги!

Василь, щоб розважити себе, потихеньку заспівав. Пісню за піснею переспівував він і не запримітив навіть, як тихий вечір накрив землю пахучим серпанком.

Кудлатий Бурко зачув Василя у саді й підкрався незаметно до нього. Він став на задні лапки, а передніми сперся об Василеві груди і почав муркотіти. Любив він Василя. Бо Василь ніколи не перейшов попри нього, щоб не попестити його.

Довкола було тихо. Гамір дня куняв у хатах. Тільки молитва цвіркунів та зіздання солов'їв не стихали. Вони почали вколисувати Василя до сну. Він навіть не чув, коли Бурко відійшов від нього. Та недалеко віддалився вірний сторож. Кілька кроків оподаль ліг на вогку від роси траву й пильно стеріг щирого приятеля.

Була північ. Навколо тиша. Тільки чути повногруді віддихи Василя. Та раптом притихли й

віддихи. Василеві приснився дивний-предивний сон.

Перед ним стояв молодий гарний лицар. В одній руці держав він за поводи коня, а в другій — золотий меч, вибитий дорогоцінними жемчугами. На голові в нього, здавалося, що не шолом блищав, а саме золоте сонце розсілося на розкішних чорних кучерях. Якась свята ясність біла з його лиця, налитого черствою хороброю кров'ю.

— Василю, ти спиш? — відіззався він лагідним голосом.

Василь аж затрясся, почувши голос лицаря. Гарячий піт виступив на цілому тілі. Довго не міг він видобути зі себе слова.

— Я й сам не знаю, як тобі, лицарю, відповісти, — відіззався по кількох хвилинах Василь.

— Коли б я спав, то не бачив би тебе перед собою й не чув би твоїх слів. Ні! я не знаю, що зі мною діється.

— Встань і ходи зі мною, — сказав лицар.

Василь встав і пішов за лицарем.

Та не легка була дорога, якою йшли вони обидва. Колюче терня та дикі скали утруднювали їхній хід. З усіх боків сичали люті гади. Пробували вони кидатися на Василя, та лицар відганяв їх своїм мечем.

Так ішли вони, аж перед ними зашуміла широчезна ріка.

— Що це? — аж зойкнув Василь. — Не вода в ріці, а кров. Людська кров! А над рікою гори людських трупів.

Раптом лицар став на березі ріки і сказав:

— Сідай зі мною на коня, бо інакше не перейдеш ріки.

Василь умить був на коні.

Криваві хвилі шуміли, гриміли, бушували. Здавалось, що от-от, повалять вони коня й вони обидва враз із конем потонуть у жорстоких водах червоної ріки. Але ні. Бистрий кінь швидко видирався з-поміж хвиль і щасливо вискочив із їздцями на берег. Їхали далі, не відпочиваючи. Багато страхітливих див бачив по дорозі Василь. Та проте про ніщо не розпитував він лицаря. Ще перед від'їздом із саду лицар сказав йому:

— В дорозі не відзивайся до мене. На місці про все тобі розкажу. Я сам добре знаю, що цікавитиме тебе.

По довгому часі перед їздцями зарисувалися контури височенної гори. Побачивши гору, кінь мчав, мов блискавка. Вже не пара, а якийсь дивний вогонь видирався коневі крізь ніздрі й освічував усе довкола. Здавалось, що кінь не землею летить, а поміж хмари. Раптом він став і так голосно заіржав, що аж земля затряслася, а в хмарах відізналися могутні громи.

Ще не вспів Василь опам'ятатися, як кінь уже десь зник, а біля нього стояв лише самий лицар. Вони були на вершку гори.

Враз сплеснув лицар в долоні, і над ними засяло золоте сонце. Так любо та чарівно сяяло воно, як ще ніколи дотепер. Василь поглянув своїми бистрими очима в далечінь, а там!.. Аж

серце захлинається від краси та величі. Наче чарівна панорама щасливого едему відкрилася перед ним. Безкраї лани хвилюють морем зелених ще пшениць. А поміж ними срібними лентами в'ються ріки. Між ними найбільша одна шумить, реве порогами. А над нею на високій горі, наче в казці, золотий могутній город. Золоті брами отвираються і з города виїзять на вороних конях хоробрі лицарі. Полки за полками їдуть та їдуть. Аж земля трясеться. Лопотять на вітрі їх прапори. А зброя дзвенить, сєє, переливається дорогими перлами на сонці.

А ген далеко-далеко потонули в розкішних садах веселі села. На полях виспівують щасливі хлібороби.

— Дорогий лицарю, скажи, що це за країна така чарівна та щаслива? — не витерпів Василь.

— Це наша Україна колиш була така, — якимсь тужливо-святочним голосом відповів лицар. — А тепер — поглянь.

І вмить золоте сонце зайшло за чорні хмари, а Василь побачив перед собою страшну картину.

Куди не глянь — руїни та пожарища. Тільки вітер розносить куряви попелу та димів по полях. Ріки течуть кров'ю. На розпутьях валяються опухлі трупи. Худі собаки та дикі круки розтягають їх кості. А ген шляхами ведуть закутих невільників. Чути їх плач і стогін. Так тривожно дзвонять кайдани.

А там, на високій горі, на залізному хресті розп'ята хороша молода ще жінка. Кров стікає

з ран. Дикі орли розривають живе тіло. А вона розпачливим голосом кричить:

— Рятунку! Рятунку!...

Раптом її крик заглушив громовий голос лицаря:

— Це твоя мати — Україна! Іди і рятуй її!

Від цього голосу Василь прокинувся зі сну. Він затрясся, мов у пропасниці, хоч ціле його тіло спливало потом.

— Дивний сон! Я розумію його, — думав Василь.

— Ні! Ні! — Це не сон! Це голос мого сумління. Він ще не перестав кричати у моїй душі: — Іди і рятуй розп'яту Україну!

— Чую, чую тебе, Божий наказе. Я йду! Йду мстити твій біль, твою святу кров, Україно!..

Раптом Максим перестав. Він так цікаво оповідав, що хлопці й дівчата, вп'яливши в нього очі, немов попали в екстазу. Аж тепер, коли він перервав своє оповідання, вони опам'яталися.

— Кінець, дідусю? — прогомніло кілька голосів разом.

— О, ні! — похитав головою Максим, устаючи зі свого стільчика. — Бачу, що ви заслухалися в моє оповідання й готові позасипляти, — добряче усміхнувся дідусь. — Відпочиньте трохи.

— Ні, ні! Ми не втомилися, — загомніли всі враз. — Такого цікавого оповідання ми слухали б і три ночі підряд. Оповідайте, дідусю, далі оповідайте.

— Ет, добре вам казати — оповідайте, — відзивався найстарший парубок Микола. — Тяжче оповідати, ніж слухати. Відпочніть, дідусю, трохи. Ми підждемо. Ніч довга.

— Так, так, відпочніть, дідусю, — підхопили інші.

— Я не втомився, діточки, тільки трошки води нап'юся, бо в горлі вислохло, — сказав Максим, ідучи до коновки з водою.

Та заки дідусь посягнув рукою за кухоль, Микола витяг пляшку з малиновим соком і подав Максимові:

— Натє, дідусю, сік краще, ніж вода.

— О, спасибі тобі, Миколо. Добрий напиток, — поплескав Максим парубка по плечі, напившись таки з пляшки солодкого соку. — Здається, що свіжої сили влив я в себе. По цьому підкріпляючому напитку можу вже до ранку розказувати про нашого славного героя, — сказав Максим, сідаючи знову на стільчик. — Ну, слухайте далі, мої любі діти, — почав дідусь.

Таки того самого дня Василь попрощався з ріднею й пішов організувати рідне українське військо. Він знав, що тільки той народ має волю, що має добру військову силу.

— Так, дорогі діти, — додав від себе Максим. — Плач і нарікання не дадуть волі. Воля кується на полі бою! — сказав піднесеним голосом і продовжував далі своє оповідання.

Василь уже від кількох літ був членом таємної Організації Українських Націоналістів. На

доручення цієї організації він почав збирати відважних хлопців до свого відділу. В короткому часі мав він біля себе сімнадцять хоробрих козаків. Зброю здобули на ворогах, бо своєї не було.

— Так, так, треба було власною кров'ю платити за зброю. Не диво, що й чудес вона доказувала, бо була осягнена святою кров'ю борців-героїв.

Василь став народнім месником. О-о, мстив він, мстив кривди народу! Але треба вам, любі діти, знати, що від цього часу він уже не називався Василь, а прибрав собі нову назву — Різун або Грегит, — додав Максим.

З горсткою сміливих повстанців палив Грегит ненависні «лігеншафти». За це благословив його народ, бо «лігеншафти» були новою панщиною.

Лютували гітлерівські собаки. Вживали різних способів, щоб позбутися сміливого повстанця — Грегота. Але не так легко було вбити того, хто повстав на месть за кривди рідного народу.

Одного разу вночі переходив Грегит зі своїм відділом через один ліс на Покутті. Повстанці, змучені довгою дорогою, сіли відпочивати. Незабаром десь і ватри взялися біля них. О-о, любили повстанці веселі ватри. Аби лиш лісок, то вже без ватри не обійдеться. Зі святого вогню любови вони зродилися, тож і вогонь був для них радощами. Він заступав повстанцям рідні хати. Ніч була люба та тиха. Жартівливий вітерець заніс між повстанців запах кошеного

сіна. Місяць — вірний вартовий ночі, став серед неба й тихенько питав: — Хто це? Хто це там у лісі? — А розсіяні зорі шепотіли старому бурлаці до вуха: — Це наше рідне українське військо!..

Грегит дуже любив веселе товариство і жарти своїх друзів-повстанців. Але часом хотів він самоти. От і тепер віддалився він від ватри. Ішов, чогось задуманий, лісовою доріжкою. Аж ось біля могили поляглого колись давно українського січового стрільця сидить сивий-сивий, мов голуб, дід. Його голова й борода до світла місяця блищали, мов у сріблі.

— Ви що тут так пізно вночі робите, дідусю, — спитав лагідно Грегит.

— Жду тебе, — відповів якимсь уже знайомим йому голосом дідусь.

— Ждете мене? — здивувався Грегит. — Хто ж ви такі? Я десь колись чув ваш голос.

— Так, — хитнув головою дідусь, і раптом перед повстанцем стояв уже не сивий дід, а молодий, хороший лицар, той самий, що колись з'являвся йому в саді.

— Пізнаєш мене? — усміхнувся лицар.

— Пізнаю, але не знаю, хто ти такий, — трохи несміливо відповів Грегит.

— Я Дух Борців, що впали за волю України, і сторож Ї слави. На місце поляглих героїв прийшли ви, українські повстанці. Я надхнув вас своїм духом завзяття й хоробрости. Я зливаю на вас, мов дорогий бальзам, їх любов до України. Вона буде вашою моральною силою в

боях, у тяжких буднях і в хвилину геройської смерти. Тебе і твоїх лицарів я осяю своєю славою. Будь мечем і світлом для України в дні її горя. Вороги ніколи не будуть тобі страшні, тільки бережися своїх нікчемних зрадників. Знай, що зрада наших — це найкраща зброя ворога. Для нас своя зрада — це смерть. Тож пекельним вогнем випікайте зраду з душі усіх українських поколінь!

Тепер іди зі своїм військом у Чорний ліс. Він буде коліскою твоєї сили і слави.

Відтак лицар витягнув із піхви дорогоцінний меч і подав його Греготві.

— Поцілуй його і бережи ще більше, як себе самого. Цей меч — це найдорогоцінніший скарб твоїх батьків. Це зброя Духа України. Не було б її, пропала б Україна. Я передаю її тобі, а ти мушиш передати її іншим. Пам'ятай, що кожний ворог найбільше боїться цієї зброї. Ні танки, ні гармати, ні атомні бомби не в силі перемогти зброї Духа народу. Цією духовою зброєю кожного народу є любов до Батьківщини, хоробрість, національна честь і людська гідність. Доки цю зброю має народ, доти він безсмертний і непереможний. Без неї народ загине.

Та меч у руках Грегота перемінився в костур.

Грегівт злякався і допитливим поглядом поглянув на лицаря.

— Не бійся! — усміхнувся лицар. — Я навмисне зачарував його, щоб тобі легше було зберігати.

Грегівт заспокоївся й тричі поцілував зачарований меч Духа.

— Пам'ятай мій заповіт і вцепи його в серце своїм воїнам! — сказав пророчим голосом лицар і зник.

Ще довго стояв Грегівт на святому місці та пригортав до себе дорогоцінний зачарований меч, що тепер у його руках був тільки звичайним костуром. На цьому ж місці застали його стрільці, що, занепокоєні відсутністю свого командира, шукали його.

Старі задумані сосни в Чорному лісі наче відмолодли, коли побачили своє рідне військо. Це прийшов Грегівт до Чорного лісу зі своєю завзятою сімнадцяткою. Здавалося, що кожна деревина співала тоді гімн рідній зброї. А пташки цілими днями й ночами уряджували концерти юним лицарям.

Ох, зрадів, зрадів Чорний ліс, як ще ніколи досі! З усіх кінців України стали сходитися туди повстанці. Всі дороги й стежки в Чорному лісі задудніли під залізними стопами гордого вояцтва. Як колись Холодний яр, так тепер Чорний ліс заройвся хоробрими повстанцями, загримів різною зброєю. Залунала бойова повстанська пісня. Як гриби по дощі, росли повстанські ряди завзятого Грегота. Його крицеве серце аж захлинулося з радості, коли бачив перед собою могутні лави рідних борців.

— З такими завзятцями і в саме пекло йти не страшно! — радів Грегівт. — Ожила козацька душа в їх тілі!

Цілими днями горять-палають ватри в Чорному лісі. Юнацький сміх дзвенить, як мелодійний метал. Але й праця кипить. Там чути команду

чотових та ройових при вправах, там десь гучають гарячі рушниці й кулемети. А як заре-гочуться карпатськими горами гранатомети, то земля задрижить, а смереки та сосни не знають, де свої кучеряві голови приклонити. О-о, кипіла праця.

Не спить, не спочиває Грегїт. Від відділу до відділу кидається зі своїм костуром та все перевіряє, та всіх загриває своїм вогнем. Кожному повстанцеві зокрема дає батьківські поради. З першої хвилини все військо полубило свого доброго командира, мов рідного батька.

— Та й не на забаву ми сюди прийшли, — каже Грегїт. — Гестапівський садист розпинає Україну. В сльозах і крові тонуть наші міста й села. Ніхто не оборонить їх, як ми самі не оборонимо. До гітлерівських бандитів ще й кремлівський упир кинув сюди своїх голодних розбишак. Навіть у нашому Чорному лісі повно большевицьких партизанів. І вони пхають ножи у спини нашим дорогим батькам і матерям. І ця голота грабує наші села та вішає наших безборонних братів і сестер.

Браття! Чи стерпимо ці всі ворожі наруги, звірства на нашій рідній святій землі?

— Смерть катам! Смерть гітлерівським і сталінським горлорізам! — понеслося по всій широкій Україні, аж славна Хортиця заплакала сльозами радості. Їй ізгадалися її чубаті, завзяті запорожці...

І залунала, заревіла гнівом месна зброя. Не було днів і ночей без боїв. О-о, карала, карала

месна рука катів! Найскорше розправився Грегїт із большевицькими партизанами.

— Доки я живу, не стерплю тут у Чорному лісі жодної ворожої ноги! — заприсяг перед могилами святих борців за волю України хоробрий командир. І додержав присяги. За короткий час не стало ані одного большевицького партизана в Чорному лісі. О-о, покарав їх люто Народній Месник за їхні злочини!

Затремтів і проклятий Гітлер у своєму Берліні. Бо й німоті далися наші повстанці добре в знаки. І не перелічити всіх боїв Грегота з гітлерівськими напасниками.

— Хлопці! — бувало, каже Грегїт. — Я хочу бачити войну!

Повстанці знали, що значать ці слова командира. Хай сто ворогів на одного! Смерть або перемога! І горстка очайдушних сміливців кришила на порох тверді ворожі лави. Де був Грегїт, там не було невдачі. Гора Лопата в Карпатах ще й до сьогодні не отямилася зі здивування. Щодня, як лиш золоте сонце покажеться над верхами, вона тихенько питає:

— Скажи мені, сонечко, бо ти далеко ходиш і все бачиш, — як то сталося, що ціла дивізія німців пішла в розтіч, лишаючи на полі бою сотні трупів, переможена двома сотнями Греготових лицарів?

А щире сонце сяде на скелі біля неї й тихенько шепче їй до вуха:

— Між цими завзятими лицарями був їх хоробрий командир Грегїт, а в нього є непереможний Меч Духа.

Залунала широко слава про Грегота, героя, про його хоробрі полки та про чорноліські бої.

Всюди, куди лиш переходили народні месники зі своїм непоборним командиром, народ із вдячності кидав їм квіти під ноги.

— І ми чули про нього, — перервало кілька голосів Максимову розмову.

— Та хто про нього не чув, дорогі діти! — сказав піднесеним голосом Максим, а старі очі засяяли якимсь дивним вогнем. — Гомін хороброї зброї чорноліських повстанців по цілому світі розніс його славу.

Раптом Максим стихив свій голос, а поморщенним обличчям пробіг якийсь невимовний біль. Але він ще не переставав оповідати.

— Та ще не застиг слід гітлерівського варварства, як на Україну наїхали сталінські орди. Знову полилася українська невинна кров, знову понісся світами зойк та стогін тортурованого українського народу. Грізні заграви пожеж українських сіл освічували шлях німим колонам мучеників у холодні тайги Сибіру.

Тоді ще гнівнішими громами зарокотала повстанська зброя.

— Мести! Мести! Мести за кров, за сльози, за руїни! — благав народ.

І вірні народні месники свіжого гніву долляли до мести. О-о, мстили вони, мстили кривди народу. Розпеклася до білого від гніву й залізна душа Грегота. Не втихала хоробра зброя його

воїнів. Тремтіли московсько-большевицькі злочинці на саму лише згадку — Різун-Грегіт. Затремтів і самий Сталін у своєму ведмежому логовищі. Справляли пири вовки та круки на ворожих трупах. Запінився від люті кремлівський бурмило. Цілі зграї хижих вовків, всі сили найзлочиннішого НКВД кинув він проти українських повстанців. Та вже найбільше напосівся московсько-большевицький хижак на небезпечного для нього Грегота.

І почалася боротьба, якої світ ще не бачив. Золотий вінок слави та героїзму виплели Україні новітні батуринці. Ворог бачив, що нічого не вдіє Греготові зброєю. Тож зрадою задумав знищити його. І знайшовся підлий юда, що продав катам непереможного лицаря. Єхидний зрадник навів великі сили ворогів на його табір саме тоді, як у таборі був командир з маленькою горсткою повстанців. Почався нерівний бій. Гори ворожих трупів поклала горстка повстанців. Та найбільше накосив їх хоробрий командир. Він бачив, що виходу не буде, тож хотів дорого продати своє хоробре життя. Він тоді не думав про себе, а думав, щоб дорогоцінний Меч Духа зберегти Україні любій та Її майбутнім борцям.

Залунав останній стріл із власної пістолі і гордого Героя Грегота не стало між живими.

Мов дикі шуліки, кинулися кати на святе тіло полум'янного Лицаря. Цілий тиждень держали його на видовищі та пильно берегли, щоб не віджив. Вони й самі вірили, що такі Герої, як Грегіт, не вмирають.

І не помилилися кремлівські душогуби. Залізний Лицар — Різун-Грегіт живе! У Чорному лісі лишився його великий Дух. Він зберігає Україну Меч Духа, заховавши його у рідну землю. Незабаром прийде новий народний Месник. Безсмертний Герой — Грегіт добуде з пахучих надр рідної Землі Меч Духа й передасть Йому. Загудуть бурі грізних революцій, «потече сторіками кров у синє море», зашумлять — Холодний яр, Чорний ліс і заграють гімн Волі Софійські дзвони. Засяде Вільна Україна на золотокованому троні, а Новий Месник покладе перед Нею Меч Духа. Тоді з Чорного лісу прилетить вічний Дух Грегота та віддасть любій Україні останній салют:

— Україно, я вірно хоронив Твій Меч!

А покищо, месний Дух Грегота ходить по Чорному лісі й готує нових борців на останній бій. Ще й тепер тремтять кати, коли переходять Чорним лісом. За кожною смерекою, за кожним кущем, на кожному роздоріжжі їм привиджається грізний Народний Месник — Різун-Грегіт.

А чорноліські сосни шумлять, шумлять і співають Йому вічну пісню слави...

Вже співали перші півні, як старий Максим скінчив свою легенду про Героя.

Хлопці й дівчата подякували дідусеві за оповідання й розійшлися по домах. Але довго-довго ніхто з них не міг заснути, бо в юних серцях гнівним завзяттям дзвенів Меч Духа.

Січень, 1948 р.

ІВАСЬ ІЗ КРИЧКИ

(Оповідання на тлі правдивої події)

Гарні та любі наші рідні високі Карпати. Чарівні вони взимі, а ще чарівніші весною. Вийди раненько на верх та подивися, як сходить сонце. Глядиш і очам своїм не віриш. Сонце, чи щире золото розіллалося по високих скалистих верхах та зелених полонинах! А це як задзвонять срібними дзвіночками молоденькі вівці та заграє веселий вівчар на сопілку, або старий гуцул, то душа радується. Тобі здається, що ти не на землі, а в якійсь любій казковій країні.

О, як любив Івась розкішні гори, що наче віночком сповили його рідне село, Кричку. Бувало, шумним звором видреться на самий шпиль гори та слухає, як старі смереки розказують казку про славного Довбуша.

Ніхто так не розумів цієї мови смerek, як малий Івась. Хоч йому тільки на чотирнадцятий переступило, але своїм юним серцем умів відчувати горе людей та радість гірської природи.

Не раз молоденьке чоло морщилося від глибокої задуми. — Чого це так? Світ такий любий та веселий, а люди чогось сумні? —

Та швидко знаходив Івась на це відповідь. Він бачив, як люті вороги — большевики знущуються над людьми. Не було б цих скажених душогубів, не було б і горя між людьми.

Івасева душа кипіла страшною ненавистю до диких сталінських собак.

Та і йому в'їлися добре в печінки кровожадні звірі. Вже три роки добігає, як Івась не спить у рідній хаті. Його дорогий батько — повстанець, а любя мати з дітьми скитається по чужих селах. Не раз доводилось йому змерзнути та зголодніти.

О-го-го! Скільки то разів Івась ночував у лісі під голим небом. Не раз хижі вовки вили довкола нього, а він відганяв їх головнями з ватри.

— Щоб мені звідкіля зброю дістати, — одна мрія не давала йому спокою. — Батько, мабуть, боїться дати мені рушницю, щоб я не пострілював або не вбив когось невинного. О, ні, цього не було б! Я вже добре вмю обходитися з усякою зброєю. —

Отак сидить, бувало, Івась на своєму улюбленому шпилі й усе такі думки нуртують у його дитячій голові.

* * *

Одного разу в неділю зустрів Івась у лісі свого батька. Він привітався з батьком і сльози закрутилися йому в очах. Помітив це батько.

— Що тобі, Івасю?

Івась таки на добре розплакався.

Довго допитувався батько, заки Івась видобув зі себе слово: — Батьку, дайте мені рушницю, — почав обтирати сльози Івась.

— Нащо тобі рушниця? Ти ще малий і не піднесеш її, — усміхнувся батько.

— Вам лише здається, що я малий. У мене вже вистачить сили вдержати рушницю в руках.

— Ну, хай і так. Але що ти робитимеш з нею?

— Хоч одного большевика вб'ю, — глянув гордо батькові в вічі Івась. — Вам усе ще здається, тату, що я нічого не розумію. А я знаю те, що якби всі люди вхопили за зброю й били ворога, де попало, то напевно кати не мордували б людей по наших селах.

Батько нічого не відповів на це, тільки пригорнув міцно сина й поцілував його палко в голову.

Довго не відзивався батько й син. Аж по кількох хвилинах промовив батько:

— Добре, Івасю. Постараюсь тобі автомата або пістоля, тільки вивчи кожне словечко з тієї книжечки. В цій хвилині витягнув він із своєї цератової торби невеличку книжечку й подав її синові.

— Коротка історія України, — прочитав голосно Івась назву книжки.

— Так, любий Івасю, — зідхнув батько, — лягай і вставай із цією книжечкою, аж будеш знати її напам'ять. Вчися, щоб ти знав, за кого маеш боротися.

Івась випрямився по-вояцьки перед батьком-повстанцем і сказав:

— Прирікаю вам, тату, що не помину ані одної коми. Кожну букву викарбую в своїй пам'яті, бо хочу вірно служити Україні.

Батько ще раз поцілував сина і відійшов. Від цієї хвилини Івась не розлучався з книжечкою. Цілими днями вивчав він історію Ук-

раїни. Перед його молодечими очима виринали горді княжі дружинники та смілі козацькі лицарі. Йому вчувалися їхні завзяті бої з ворогами України. Він чув, як із кожного рядка історії гомоніли могутні слова славних предків:

— Діти, любіть Україну! Не жалійте для неї труду, ані власного життя! Боріться за її волю, честь і славу! Зненавидьте її ворогів так, як ненавиділи ми. Не киньте з рук зброї, доки вільна Україна не засяде гордо на золотокованому троні!

Із кожним днем юне Івасеве серце палало сильнішою і гарячішою любов'ю до України. З години на годину зростала в його серці ненависть до ворогів України.

По кількох тижнях, Івась знав уже напам'ять коротку історію України.

— Ах, щоб мені швидше з батьком зустрітись! — Мріяв Івась. Та батько не показувався до рідного села. Вже очі свої видивив він за батьком, а батька не було й не було.

* * *

Була неділя. Ще лише на світ заповідалося, як Івась зірвався з просоння.

— Що за крики? — Івась заглянув крізь маленьку заплакану шибку надвір. По вулиці швендалися енкаведисти з грубими, дротяними палицями. В селі зчинився плач дітей та зойки батьків і матерей. Большевицькі горлорізи дико вдиралися до хат і били, кого попало.

— Облава, — мигнула в Івасевій голові думка. — Щоб хоч моєї матері не зловили. Побіжку повідомлю, хай утікають зі села.

Він швидко вибіг з хати й почав прокрадатись поміж хати.

— Стой! — Заверещав дико большевик, заступаючи Івасеві дорогу.

— Ти куди? —

Івась не відзивався.

— Йдеш «бандеровцям» давати знати про облаву?! — Закричав ще дужче большевик.

— Ні, я біжу до своєї тітки по молоко, — відповів спокійно Івась.

— Брешеш! —

— Відчепіться від мене, — насупив брови Івась і відважно зміряв очима від стіп до голови кремлівського напасника.

В цій хвилині ще кількох голодранців приступило до Івася.

— А-а, попався, пташку! — якийсь знайомий голос, наче громом, поразив Івася.

Івась кинув оком на всіх, і пізнав між ними місцевого «стрибка» — підлого зрадника.

— Пізнаєш мене? — Засміявся мерзотний виродок.

Івась відвернувся в другий бік.

— Не хочеш зі мною говорити? — мов люта гадина, засичав «стрибок», штовхаючи прикладом Івася.

— Чого хочеш від мене? — закричав Івась.

— Це чий «пацан»? — спитав старшина.

— Та це того бандита Ріня син, — відповів «стрибок» і штовхнув Івася п'ястком у груди.

— А-а-а, це того бандеровца син, що за ним ми вже стільки шукаємо, — підсміхнувся задоволено енкаведівський старшина.

— Слухай, »пацан«, — підійшов до Івася, — скажи, де твої батько й мати?

— Я не знаю, — відповів спокійно Івась.

— Не знаєш?

— Ні.

Ще Івась не встиг відповісти, як большевицький катюга так сильно вдарив його кілька разів залізною палицею по спині, що сердешний хлопчина закричав з болю й повалився на землю.

— А тепер скажеш? — заскрипів у зуби розлючений енкаведист.

— Ні, — промовив Івась.

— Ти ще скажеш! — Копнув Івася сталінський бандит.

— Умить забрати його до району!

Кілька озвірілих енкаведистів поволікли налівпритомного Івася в напрямі Солотвини, а решта большевицької зграї цілий день катувала людей у селі.

* * *

Кільканадцять днів пролежав непритомний Івась у районній в'язниці. Цілими днями й ночами тортували його большевицькі кати на допитах.

— Де твій батько?

— Не знаю.

Б'ють.

— Де мати?

— Не знаю.

Знову б'ють.

— Де батькова криївка? —

— Не знаю.

І знову б'ють, аж сердега умліває.

І так вдень і вночі. Нещасному хлопчині вже нічого не хотілося, тільки благав у Бога смерти.

За цілий час не вимовив жодного слова, крім »не знаю«. — І це найбільше лютило кровожадних катів.

Побачили сталінські злочинці, що нічого не довідаються від Івася, й звільнили його.

Скатований Івась не міг навіть за мури в'язниці вийти. Тільки одне бажання — пімститися — додавало йому сил доволіктися до рідної Крички.

* * *

Кожний, хто лише побачив скатованого Івася, заплакав з жалю та тяжкий проклін післав найбільшому злочинцеві — Сталіну. Покотились гарячі сльози з очей і твердому повстанцеві — Івасевому батькові. Жаль стало йому рідної дорогої дитини.

Та син швидко заспокоїв батька.

— Не плачте, тату, а дайте мені таки зараз якунебудь зброю. Будьте певні, що, коли була б у мене тоді бодай граната, то не взяли б мене кати живого. Та що вже сталося, не відстанеться. Але сьогодні, тату, таки мусите дати мені зброю. Я додержав слова і вивчив історію України. Катам не зрадив я жадної таємниці, тож зброя мені належиться.

Батько міцно пригорнув до повстанських грудей сина, а відтак відчепив від пояса дві гранати і подав Івасеві.

— На, сину, це тільки тимчасовий завдаток, а пізніше постараюсь тобі пістоля. Тільки пам'ятай, не страть їх надаремно! Знай, що зброя і лицарська кров — це найдорогоцінніші скарби кожного поневоленого народу. Де є ці скарби, там є воля і слава.

— Дякую вам, тату, за зброю і за науку. Будьте спокійні. Я не посоромлю України і вас!

Ці слова вимовив Івась із таким завзяттям і самопевністю, що приявні гляділи на нього не як на малолітнього хлопчину, а як на дорослого хороброго вояка.

Від цієї пори Івась дуже рідко розставався з батьком. Терпів разом з батьком і холод, і голод, і всі злидні жорстокого підпільного життя. Все зносив по-геройськи. Ніхто ніколи не вчув від нього жадного нарікання. Все був відважний. Дуже часто повстанці-революціонери висилали його на розвідку в доколичні села. Ніколи не злегковажив собі жадного наказу. Він усе пам'ятав батькові слова: Кожним добрим ділом ти служиш Україні. Тож старайсь навіть найменше діло виконати найкраще.

* * *

Гарна та погідна була весна в Карпатах 1947 року. Але заразом вона була дуже прикра для людей. Люди ходили спухлі з голоду. Ненажерливий ворог пограбував по селах хліб, а нещасний український народ вимирив сотками з

голоду. Та, не зважали на це, прокляті сталінські собаки й ще жорстокіше бушували по селах.

Одного разу пішов Івась до села по хліб. Лиш зайшов він до крайньої хати, аж тут з лісу наскочили на нього большевики. Івась вибіг з хати і почав утікати. Та знову пізнав його той самий звироднілий зрадник »стрибок«.

— Стій! — крикнув він. Але Івась не звертав уваги на крик і біг далі. Та вмить черги з большевицьких автоматів пустилися за ним у погоню.

— Ох! — зойкнув Івась! Ворожа куля прощила молоденьке тіло. — Вже не втечу, — прошепотіли уста. — Може, добіжу ще хоч до хати і там скриюся.

Пустився бігти, видобуваючи зі себе останки сил. У бігу відбезпечив гранату.

— Дорога приятелько, не віддай мене живого у руки ворога, — зісохлими від гарячки устами поцілував він холодне залізо.

Насилу забіг Івась до хати. В хаті була ціла родина.

— Люди, втікайте, бо погинете, — промовив дрижачим голосом Івась.

Мати з дітьми непомітно вибігла надвір, залишаючи в хаті самого Івася.

Кров лялася з рани, гарячка палила молоденьке тіло. Серце, наче молотком, вдарило в знеможені груди.

— Чи прийдуть сюди кати? — вперта думка не давала йому спокою.

Большевики не помітили, куди втік Івась. Але якась підла зрадниця спрямувала ненавистих розбишак до тієї хати, де в крові лежав напівпритомний хлопчина.

Гу! Гу! Гу! — Почув Івась большевицькі кроки.

— Виходь, бандите! — Заревіли дикі голоси.

— Прощай, люба Україно! Прощайте, дорогі батьки! — крикнув Івась останками сил.

— Гр-р-р-бах!!! — потряс хатою зрив гранати, й малого завязаного героя не стало між живими. Тільки гордий дух незламного Івася полинув на любі Карпати і могутньо кликав: — Друзі, пімстїть мою смерть!

* * *

Усіма, навіть сталінськими душогурами потряс геройський вчинок малого Івася. Увесь народ заплакав за вірною дитиною України. Навіть горді Карпати заридали грімкими громами. А золоте сонце закрилося з жалю чорним серпанком і кляло тих, що хижо п'ють гарячу кров із дітей України.

Уже багато днів уплило від тої хвилини, як суворий гук гранати запечатав навіки уста малому героєві з Крички. Та його друзям ще й досьогодні щохвилі ввижається Івась із грізною гранатою в руках. Ще й досьогодні лунає в їхніх душах його голос:

»Любіть Україну так, як я Її любив!«

В липні 1947 року.

БОГДАНКО

Сонце, мов золотий човник, а синє небо, наче глибоке безкрає море. Так любо-любо було на землі. Земля завітчалася квітами, замаїлася травами. Веселі бджоли брєніли срібнострунними цимбалами над пахучими квітами. Кучеряві гаї та діброви гули веселими оркестрами. Ах, весна, весна! Немає ніде на світі такої, як українська весна.

Богданко йшов швидко, підбігаючи крутими стежками. Його босі ноги купалися в свіжих ранніх росах. Веселі Богданкові очі усміхалися до яскравого сонця. А воно благословило його та цілувало золоті кучері.

Богданко добігав до лісу. От-от, і потоне в співучій зелені.

— Ох!.. Затріпотіло, наче пташка крильцями, дитяче серце.

— Большевики! — прошепотіли завязаті дитячі уста. Богданко стиснув міцно в руці штафету.

Тікати не було куди. Большевики швидко вискочили з-за кущів і бігли до нього.

— Що робити зі штафетою? Сховати в траві не можна, бо катюги помітять.

Вони вже близько.

— Ні! Вона не сміє впасти в руки ворога! — Мигнула в голові думка. — І не впаде! — по-

становив завзятий Богданко. Большевики вже от-от вхоплять його за руки. Один блискавичний рух, і штафета опинилася в устах. Богданко швидко пожував її і проковтнув.

— Що маєш в устах?! — крикнув большевик.

— Нічого — відповів спокійно Богданко.

— Відкрий уста! —

Богданко відкрив уста.

— Скажи, що ти мав в устах? — верещав большевицький катюга.

— Хліб! —

— Брешеш! Ти проковтнув штафету! —

— Неправда! — заперечив рішуче Богданко.

Кати вмить розібрали Богданка й докладно обшукали кожний рубчик. Не знайшли нічого.

— Як називаєшся? — спитав суворо ляйтенант.

— Богданко.

— Скільки тобі років?

— Дванадцять.

— Звідки ти?

— Зі Соколівки.

— Як називаються твої батьки?

— Батьки повмирали. Я сирота.

— Брешеш! — крикнув ляйтенант.

— Ні! — насупив чорні брови Богданко.

— Скажи, Богданку, — почав лагідно ляйтенант, — хто дав тобі цю штафету?

— Яку штафету?

— А цю, що ти з'їв.

— Я жадної штафети не їв! Відчепіться від мене!

— От, собача бандеровське! Бач, яке зухвале!

— процідив крізь зуби рудий катюга.

— Ану, всипте йому кілька гарячих! — розлютився ляйтенант. — Він зараз іншої заспіває.

Дикі большевицькі катюги кинули Богданка на землю й почали бити грубими буками. Богданко закусив зуби й тільки стогнав. Спочатку синяки, а опісля кров облила ніжне дитяче тіло.

— Перестати! — крикнув ляйтенант. — А тепер скажеш? — звернувся він з дикою усмішкою до Богданка.

— Ні! Нічого вам не скажу, кати! — відповів Богданко, затискаючи від болю зуби.

— Твердий бандерівець! Навіть не плаче! — підсміхнулися червоні собаки.

— Він зараз заплаче і виспіває все! — похитав бундючно головою катівський ляйтенант. — Ану, припечіть його трохи!

Большевики кинулись розкладати вогонь.

Та враз спало Богданкові на думку:

— У мене є граната. Недалеко звідсіля. Підждіть, кати! Хоч згину й сам, але пімщуся за свій біль!

Богданко насилу підвівся й промовив:

— Товариші, не печіть мене. Я зараз покажу вам криївку з бандерівцями.

— Добре, добре! Хороший з тебе молодець! — поплескав його по плечі ляйтенант. — Таких ми любимо. Ми віддамо тебе в школу і будуть з тебе люди. Ну, швидко збирайся й ходи!

Богданко поволі збирався, кривлячись з болю.

— Готов? — спитав, усміхаючись, ляйтенант.

— Готов! — відповів гордо Богданко.

— Ходімо, — махнув рукою сталінський горлоріз. — Тільки вважай, малий! Не посмій утікати, бо заб'ю, як собаку!

— Не бійтеся! — відповів, йдучи попереду, Богданко.

Він ішов поволі, бо свіжа кров прилипала до льняних штаняг. У маленькій голові роїлося від думок. Перед очима стояли його любі батьки.

— Може, вони не побачать мене більше. Але я не зрадив їх!

— Ось, у цьому куці, — тихенько промовив самий до себе Богданко. — Коли б хоч не звела мене! —

— Ось тут, товариші, є вхід до криївки. — Відповів шепотом Богданко, та ще й помахуючи пальцем.

Кати почали обережно обступати куц. Богданко, не надумуючись довго, скочив у куц, знайшов гранату та вмиць, відбезпечивши її, кинув між червоних заволок, крикнувши:

— Гиньте, кати! Ось вам криївка! —

Кати розскачилися, та вже було запізно. Мов грім, рознісся гук гранати по широких полях. П'ять сталінських собак конало в судорогах лютої смерті. Та не повелось спастися й Богданкові. Кидаючи між ворогів гранату, сам приліг до землі. Маленький відламок вразив його тільки в руку. Але два кати, що втіли врятуватися, пустили дві черги з автоматів, і маленького героя не стало між живими.

Здавалося, що все довкруги заплакало за Богданком. Земля зідхала важко і теплими устами посилала циру молитву до Всевишнього:

— Боже, прийми жертву маленького героя за Україну!

Гаї та діброви співали панахиду по молоденькій, але завзятій душі. Так сумно-боляче плакала річка, ллючи, мов хрусталь, чисті сльози. А весняне сонце вклякнуло над Богданком, пестило його кучеряве волосся, цілувало палко легенько відхилені уста й лило золоті сльози на тепле це тіло маленького сина України.

Враз утерло сльози, весна гомоніла:

— Україно, Ти вічна, свята і непоборна, бо за тебе вмирають і діти!

У. ЛЕВИЧ

ПОВСТАНСЬКІ НАРИСИ

У СВЯТОЙВАНІВСЬКУ НІЧ

Зоряне небесне шатро старанно отулило землю і все, що на ній. У прозорій напівтемряві дрімала природа, вколихувана легітним вітерцем; куняли села, стихав гамір міст. Заповідалася чудова Святойванівська ніч тисяч дев'ятсот сорок дев'ятого року. Оця відома традиційна ніч в Україні...

... І ти, мимоволі, вертаєшся думками в часи розквіту твоєї дорогої Батьківщини, в часи її слави і добробуту. Любуєшся світлою минувшиною рідного народу, його чудовими звичаями, які в'яжуться з цією ніччю...

Шелесне щось... і, здається тобі, що ось-ось з темних хащів лісу випурхне стривожений юнак, міцно стискаючи в жмені палороті цвітастят. Радісна усмішка грає на стомленому лиці у нього. Несмілі промінчики темних очей шукають милої: звідки лякатиме його жартома?.. Невідомим тривожиться розчулене серце...

... Та давно це... Не ті часи, а пора неволі важкої, коли ворог, стоптавши народну традицію, примусив людину думати: як пережити день святий?.. Одначе, народ, спрагнений волі, не скорився. Він традицію святу оживлює чином.

В оцю саме прозору ніч з лісової теміні обережно віддалялася невисока військова постать.

Це друг Тихоліс. Він зупинився, розглядався навколо, сторожко вслухуючись, — наче вичути хотів віддих ночі, збагнути: що принесе вона? Але панувала непорушна тиша, лише в далеких збіжжях час від часу відзивалася перепелиця. Усмішка задоволення, що застигла в кількахвилинному зосередженні, повернула обличчю повстанця властивий відблиск життєрадості. Легким відрухом підніс на голові »бандерівку«, а згорнувши під неї темну буйно-кучеряву чуприну, подався вперед. За ним вийшли з лісу друг Мечник, чи не найстарший в околиці повстанець, і молоденький Олесь, що замикав їхню трійку.

Ішли стрілецьким рядом чуйно і обережно, може навіть більше, ніж звичайно. А це тому, що в останньому часі емгебисти часто робили різного роду засідки. Вони чатували на повстанців по полях, селах та лісах. Їх можна було сподіватися на кожному клаптику української землі, в кожному її затінку.

Перед ними розкинувся відкритий терен. Ніжно клалася під ногами трава, легкими хвилями розхилилися сонні збіжжя.

Ось зупиняється перший. Його вразливий слух вловив глухе дудніння, а впарі з цим і хрюкання.

— То коні, — кинув друзям, і подався в той бік. Весело скубали вони траву. Зфоркували.

— Тут повинен бути і хтось з села, — шепотом Тихоліс. І не помилився.

Середніх літ господар куняв, спершись об вербу, що над рівчаком від вітру чи старости похилилася.

— Видно, гарний сон вдався, а коні в збіжжях, — жартома сказав Тихоліс, торкаючи господаря за плече.

Схопився той з незрозумілим окликом, але, впізнавши повстанців, що втихомирювали його, засоромився.

— Пробачте, друзі, — перепрошував, стискаючи при вітанні їхні правиці. — Я думав, що то большевики і тому вдавав дрімаючого, бо зараз підозрівали б кляті, що слідкую за ними. А такого б'ють вони, катують, хоч Богу душу винен чоловік... Або ще гірше: беруть зі собою, і вже рідної хати не бачити йому.

— Може б ми присіли, — запропонував Мечник — ніч ясна, далеко нас видно...

— А-аа, вдалося вам на цей раз, вдалося — схвалив Тихоліс, та, присідаючи, звернувся до всіх: — старому ноги зболіли, а він отщо придумав. Ну, але не зле, бо й наші молоді відпочинуть.

А коли кожний вдоволявся відпочинком, господар продовжував:

— Та хоч і тут не з медом, але той, прадідами ще топтаний поріг та рідна стріха, що не одні негоди перебула, аж позеленіла від старости, живлячись надією, що і в наше віконце ще засвітить сонце. І ось ви розганяєте хмари претемні, що заслонили нам його. Ви боретеся з нашими тяжкими ворогами, що наложили на нас ярмо і, як п'явки, висмоктують останню

каплю крові, не дають нам вільно дихнути; з тими, що хочуть знищити нас, щоб самим панувати. Їх вигнати хочете з нашої землі. Ну, і добре... хай вам Бог допомагає.

— Не прогнати хочемо їх, брате, о, ні! — заперечив по хвилині Мечник. — Бо це так, як те будяччя, коли пересадити з однієї грядки на другу.

— А-аа, й справді, — признав господар — воно і там розростеться та знову розвіється його кляте насіння... Вже розумію — будяччя — це большевики...

— Так, — продовжував Мечник, — ті самі. Їх і далі буде манити наша прекрасна Україна. Її родючий чорнозем, підземні багатства, яких голодним московським большевикам тяжко було б забути. І вони ніколи не давали б нам спокою.

— Мусимо, господарю, розтрошити раз назавжди московську імперію, оту катівню народів, — стиснулись до болю губи Тихоліса, прилягли кріпше до автомата його руки. — Щоб і слід затерти по ній. А на тому місці створити нове щасливе життя рідному народові та всім тепер поневоленим народам. Щоб зажити вільним життям у своїх власних державах, — ось до чого змагаємо ми, за що боремося.

— До цієї боротьби ми закликаємо та приготуємо весь наш народ, як і всі інші народи, гноблені Москвою, щоб у відповідний момент виступити збройно проти спільного ворога за своє визволення. У цей великий момент буде рі-

шатися наша доля: рабами бути нам, чи вільним народом, робочою силою — чи щасливим господарем у своїй хаті... Але доволі нам ярма. Тому кожний українець повинен бути готовий до цього рішачого моменту. Бо в єдності сила! А де сила — там перемога!.. — закінчив, встаючи. — Наразі, пробачте, господарю, бо нам час у дальшу дорогу. Іншим разом скажемо собі більше...

— Я ж розумію... і в голосі господаря відбилосся це...

Вставали всі. Простали ноги.

— Друзі! — сказав зворушено господар, коли стискалися руки на прощання, — так думаю: не забуду ніколи сьогоднішньої ночі, ночі під Івана Купала. Мені чомусь здається, що колишні звичай наших прадідів оновляете ви ділами. Ви, дорогі, є сьогодні шукачами щастя. Та не папороті-цвіту, і не для себе, — а шукачами щастя-волі. Щастя-волі для свого вбогого народу, щастя для всіх. Тож ідіть, любі, і знаходіть його. Нехай Господь благословить ваше велике благородне діло і береже вас на кожному кроці... З такими людьми і за таке діло, щоб прийняли, йшов би вже...

Останніх слів не чули. Він шептав уже їх їм у слід.

Одначе відчули його душу: вона така щира, як і в кожного українця, з яким стрінуться і розкажуть слова Правди.

Оця саме щира теплота рідного поневоленого народу загриває повстанця до боротьби, вона за-

певняє йому перемогу в ній. Саме вона й осолоджує його тверде підпільне життя. Вона й викликає усмішку, коли у безвихідному становищі прикладає до чола холодну цівку пістолі. . .

Але ось перед ними на овиді розкинулося село Крем'янка, Магерівського району, Львівської області. Це й викликало в повстанців інші думки. . .

Коли були вже біля хат із східного боку села, задержалися. Довго наслухували, розглядалися. . . Відтак нечутно, неначе тіні, переходили попри них стежкою, що опоясувала цей бік села, а там спадала в деберку, порослу гайком. Чувся легкий шелест розкішних дерев, що широкими тінями похилились над ними. Саме загравою займався схід. Звідти світанок починав гасити зорі.

Село ще спало, коли переходили поміж хати, тихо-тихесенько на нісках чобіт, щоб не розбудити собак. Бо в школі, що поблизу вистає понад дахи хат, часто квартирує гарнізон військ емгебе.

Біля мурованої, критої бляхою стайні зупинилися і наслухували. Легкий тріскіт тут і там. . . — певно, з дерев сухі гілки спадають. Гавкнула спросоння собака — одначе досвіток виправдав і це.

Тихоліс, вказавши рукою в бік, де на присьбі біля стайні спали діти, подався до вікна.

Невиразний скрябіт, відтак ледве чутний стукіт вхлинав ранній холод, розпилявся на сріблених краплинах роси.

Коли розкилилось вікно, в ньому показалося пломенюче щире обличчя господині.

— Я відразу пізнала цей скрябіт, — заговорила весело. — І дійсно: ті самі кучері і голос ваш. Прошу до хати. . .

— Дякуємо, але пізно вже. Що ж тут нового біля вас, як живеться?

Ясне обличчя господині захмарилось, зникла мила усмішка.

— Хіба ж то можна назвати життям, оте ни́діння з дня-на-день? Одначе, попри це, в нас по-давньому. І село вже не так часто перевертають, зате пильнують його ночами, як ока в голові. Завжди хтось з села найде на них. Добре, що вам вдалося щасливо пройти. Тож уже нікуди не ходіть, бо за біду не тяжко. А так, що вже буде — то буде і вам, і нам, хоч совість не гризтиме, що пустила вас на вогонь. Мій спить на стриху, зайдіть. . .

— Ясніє вже. . .

— Справді, — підтвердила господиня, вихилившись з вікна.

— Драбина в стайні. Відпочивайте щасливо. Вдень заїдемо, наговоримося. . . — прошептала ще й зачинила вікно.

— Йдем до середини, — стиха Тихоліс до друзів, що ждали перед стайнею. Злегка відхилив двері Олесь і зараз же попнявся догори, передавши Тихолісові свою десятизарядку, масло, хліб та інші харчі. Він стояв ще з цим усім і наслухував. . .

* * *

В цей же час заступник начальника Магерівського МГБ, капітан Калініченко, та оперативник на те село Дроздов укладали надійні пляни: — Значить, вони там і залишаться на день, — робили висновки із звідомлень своїх бійців.

— Нарешті маємо їх, — затирали руки з задоволення, — буде і водочка, і хороші обіди.

Вкінці задоволення перебирає всякі міри, висуваються щораз нові і ясніші проекти пиру, який матимуть за ліквідацію повстанців.

— Може, послули вже? — не стає терпцю Калініченкові.

— А, й справді, — чекав лише на це Дроздов, — перший сон найміцніший.

— Ануте, ребята, сюди! — Тепер оточили їх всі інші людологи і, стинаючи зубами від раннього холоду чи передчуття, слухали наказу.

— Є нас дванадцять, — почав він, — а їх лише трьох. До цього вони зараз послули. Ви, всі дев'ять, заляжте навколо сарая з кулеметами по боках і ждiть. Ми втрьох (маючи на увазі, крім Калініченка, ще одного старшину) будемо їх кінчати самі! — говорив з притиском, подаючи помітно голову догори. Блищали очі на думку: більший гріш, ширша слава, нова медала, а, може, й підвищення ступеня? — от вам оказія...

— Ось, де вони мудрі! — скаржились один одному простяки на своїх вожак, облягаючи стайню. — На готове, то вони перші. Але, якщо б тут застава чи якийсь інший ризиковний крок — тоді ви вже, молоді сталінці, наставляйте свої голови. — Водили лукавим зором за старшина-

ми, що гордо й відважно один наперед одного крокували на подвір'я.

— Світло... — торкнув Мечник Тихоліса. Він рівнож залишився ще в стайні і, наслухуючи, вдивлявся в протилежний бік.

— Большевики, — ствердив Тихоліс, глянувши і собі туди. Він зніжковів на думку про таку близьку присутність ворога. Бо, хоч автомат у нього на рамені, але руки зайняті. В них Олесева »зарядка« та харчі. Звільняючись від цього всього, наробить брязкоту, — а тут обстановка вимагає якнайбільшого спокою, в іншому випадку зрадять себе.

Нестерпно довгими стають хвилини, а навіть секунди, бо вояк без зброї, як орел без крил.

Однак сильно напружені зір і слух не втомились, не вимоталися нерви. Бо лиш через кілька хвилин почулися кроки, що помітно виразнішали.

Через щілину, яку зробив Тихоліс, відхиливши ногою двері, побачив важку, пригорблену під тягаром кулемета постать енкаведиста, що пересунулася через подвір'я.

Здрігнувся вояцький живчик. Але здержливість вимагала витривалости: це ж ранок, хто знає, скільки їх, а вони, може, лише переходять. Не варто ризкувати.

Аж чорна тінь знаної з частого опису постаті зненавидженого ними енгебіста-оперативника, що зупинилася саме перед дверями, за якими стояв, розігнала припущення. Вона й викресала часті скарги рідних, що довго вбивалися в сер-

ці у болючу нагнітку. Влучилися вони: повні благання про поміч...

— Ще й на нього прийде черга, дорогі... — як міг, потішав їх тоді...

І ось тепер горять очі повстанця — народно-го месника. Спалахують ненавистю, а наболіла совість взиває пімсти.

З брязкотом спадає з рук все і руки блискавично зривають з рамена автомата й, викинувши проти ворога, натискають спуст.

... Здається, відчув свій присуд обвинувачений, бо в цю ж мить, мов поражений струмом подався взад, викидаючи і собі зброю.

Т-т-ттррр... — заграли майже рівночасно два спрямовані проти себе автомати.

Чулось, як повалився, застогнавши, емґебіст, і автомат, все ще тягнутий за спуст, стріляв навмання.

— Я ранений, — ділиться з друзями Тихоліс і пробує стиснути автомата рукою, якою перед хвилиною тріпнуло, а тепер пече і заливається чимось теплим. Задоволення, що стисне, покищо, зорієнтувало досвідченого вояка, що тут гра на хвилини.

Відштовхнули ноги двері, і він, з напрямленим автоматом, вихиляється надвір. Охопив бистрий зір подвір'я, ловив слух найменший шепіт. Лиш крок дав через поріг, а переступивши через трупа большевика, що простягся перед ним, посіяв по емґебівському старшині, що не вспів і отямитись.

Тепер розпечене дуло автомата скерувалося вправною рукою в самі груди третього з трійки емґебівських вожак, що перед хвилиною снували такі рожеві мрії про перемогу над повстанцями.

Та капосний автомат змовчав, а смертельно-переляканий заступник Магерівського мґб мав нагоду врятуватися втечею. Лиш навздогін шарпало розгінне повітря його волосся, бо шапка з зіркою покотилася в протилежний бік.

Через цілий час прошили повітря лише кілька ворожих серій, а тепер було тихо, тільки з кількох боків чулось дудніння, що скоро глухло, глухло.

Тихоліс подався знову до стайні, де почав приводити в лад нечинного автомата. Одначе дарма... — ранена рука ставала безвладною. Холодною росою скропився на чолі піт, заскміло біля серця, коли торгав за спуст автомата, незважаючи на біль та небезпеку.

— Вискакуємо! — кинув він, маючи на увазі друзів, що своєю зброєю завдадуть черговий удар ворогові.

Одначе на них ніхто не стріляв, і вони поволі, розглядаючись, перейшли подвір'я, на якому лежали побиті большевики, з живих не було нікого. За вуглом стайні зупинилися та дивувалися з цілковитої тиші.

— Підступ якийсь, чи новий трюк? — не вірили самі собі і ще більше виструнили зорові та слухові змісли. Одначе і далі було тихо, але день, що сміливо розхилив повіки ночі і ясно глядів на світ, пригадав, що нема чого ждати.

В ПОБУТІ І В БОЮ

Трьох їх, білі-білесенькі у сніжній білині по-топають, то виринають, наче лебеді на водяному плесі.

... Манливо це і аж надто мрійно звучить... Зате дійсність гірка, що аж очі насичує кров'ю:

Після цілонічного рейду навмання снігами, найменш по коліна, без більшого відпочинку, тепер у снігу майже по пахи поринають. Тільки деколи вдасться виборикатись наверх, щоб, ступивши кілька кроків, знов пірнути в ньому. Це пакісний вітрище такий замет під село Середпільці наніс.

Він і тепер, гострий та морозний, вирує в шаленому танку їм навперейми, збиваючи пиллогу сніжну. Мете нею по них, тьмить в обличчя. Шарпає за одяг.

Але, здається, що це не томить так, як пронизливий тріскіт, з яким проламлюється сніжна шкаралупа під їхніми чоботами... І відгомін тріскоту, що Бог зна, де чути, відбивається неприємно. Він затихає хіба там, де місяць золотим щитом завис, і зірки моргати перестали, наче в страху за долю цієї ночі.

Проте, якимось щасливо добралися до села. Воно ще спало, хоч було вже над досвітком. І тишину, що дрімала в ньому, лише півні тут і там протяжним: «кукуруку-у-у-уу» — будили.

Поволі, з великою увагою поміж хатами, покуленими від стужі, переходили. Хати з грубою верствою снігу на стріхах — у дідусів сивоволосих прокидалися і своїми віконцями, наче очима прищуленими, манили теплом з-за товстих загат.

— Ми вже на місці, — звернувся весело, хоч тихо, до друзів Сергій, як тереновий.

Подряпав по шибиці, мальованій морозом у лапаті сиві квіти.

Нескоро заметушилися у хаті.

Але, після умовного знаку, скригнули хатні двері, відтак злегка перекручувався ключ в сінешніх. Розхилилися вони поволі й звідти бухнула густими клубами пара, що змагалася зі стужею.

В білих халатах, від стіп аж до голови — наче озброєні духи, входили в хату три повстанці.

— Добрий ранок! — вітав хатніх друг Босий ще з порога. — Вітаємо вас усім добром і гараздом... — продовжував весело. — А вам, пане господарю, в день ваших ім'янин — багато щастя, здоров'я, здійснення задумів і всього, чого бажаєте собі... та багато-багато літ прожити і самих синів!... — кінчив уже жартами, стискаючи руку господаря.

— О-оо, дуже перепрошую, я й забув, що тут ви не самі. — Він, приговорюючи, привітався з господинею і старенькою бабунею, яку, між іншим, дуже любив, неменш, як вона його.

Бажали господареві та вітались з хатніми і Сергій та Горіх.

Хоч у вікна зазирає вже досвіток синявий, господиня таки намоглася прислонити їх і за-світити.

— Якось відрадніше, як у хаті ясно, — говорила вона, завіщуючи рядна на готові цвяхи, що по боках вікон.

Тим часом повстанці зди́мали зброю, скидали з голів промерзлі капішони...

Хатні непомітно, але пильно, з жалісним співчуттям гляділи на них.

— Вікна намерзли... аж грубо, — господиня до чоловіка, — десь мороз з вухами... А ще й вітер який, аж шиби дрижать. Тоді, звичайно, добре спиться, як надвір не можна й носа показати... — Певно, довго стукали?... — питала друзів, заходячись біля кухні.

Ні, не дуже, ет, що нам, молодим! — не хотів смутити ще більше господині Сергій. Прошу не вставати ще, хай унормується повітря, бо холоду багато принесли зі собою ми...

І в дійсності, тепер виходив він з них ледь сивиною, яка розводила хатне тепло.

— Нічого, в нас дітей немає, а ми?... — подивилася ніби гнівно, і, обернувшись до печі, в якій розпалювала вогонь, докоряла: вже не стидайте так...

Вони всі говорили між собою вільно, як близькі, рідні собі. Любили гумор, жарти і майже завжди, навіть з дуже поважних, сумних чи прикрих тем, переходили на веселе... Це вже таке насіння козацьке: що хоч і на пальці посади — до скону вдачі своєї не змінить.

— Сідайте, дітоньки! — Певно, здалека Бог провадить? — бідкалась бабуся, що сиділа на постелі під печею. Вона вже довго приглядалася крізь сльози обмерзлим на качани своїм дорогим, хоч нерідним дітям.

— Які ви бідні, дітоньки, а які веселі та милі... Що не знати: чи плакати над вами, чи тішитися...

— Ой, здалека бабуню, — підхопив Сергій, присуваючи ближче стілець, — дуже здалека.

Він любив з нею говорити, і тепер хотів втишити її розчулене серце, що скапувало сльозами тихий жаль.

— Ох, кари на них, кари! — не видержала врешті. — Пекельний вогонь пошли Господи, на тих мучителів людських.

Грізним поглядом наче відмолодлих очей вона глянула на образ Спасителя, що висів під бальком на стіні. У словах дрижав тон не-то благання, не-то наказу...

— Але чому ж вони не відпочивають? — вказала на повстанців, що все ще проходиливались по кімнаті. В них ще ноги не відійшли.

— Вони, мамо, певно ще замало дороги перейшли і мусять її в хаті докінчити... — вставився жартом за них господар, розкладаючись на ослоні »краяти« бакун.

— Прошу залишити це на пізніше, — радив йому Босий, простягаючи цигарки.

— Е, то тримайте для себе, вам же тяжче... — відмовлявся господар, бо знав, що часто питали в нього за бакуном.

— Маємо такі, то курім! Забракне, — заку-
римо бакунцю...

Взяв одну, за решту подякував.

— Присядемо, щоб усе добро сідало... — при-
говорював Босий, видихаючи устами ковтки
диму.

Господар оповідав цікаві новини з села, при-
чому часом »замасні«, так що жінка мусіла
здержувати:

— Бійся Бога, чоловіче. Подивися на свої лі-
та! Де ж тобі личить про таке говорити?! — а
тут, правду кажучи, сама рада послухати, бо
це ніщо аж таке дуже...

Про большевиків, якщо не було нічого нового,
як звичайно, і не згадували, щоб не псувати
гумору. Про квартирування в господарів не пита-
ли, бо йшли сюди, як додому. А що був уже
ранок, і це саме собою... На поважні теми го-
ворили після відпочинку, якщо почувались по-
мучені.

Любила, як прийшли. Тоді забувалось усе.
Ставало якось святочно-весело.

— Прошу до стола, — гостинно вона, — гості
любі. Тільки пробачте, я так наскоро, що було
під руками...

— Певно, хліб вийшов, що? І то може щойно
вчора? Не правда ж?, як звичайно перед нашим
приходом. Якось у вас завжди так складається...

— Но, но, досить, — перервала господиня, що
соромилася признатись, що майже не пече хліба.

— Та не дивуйтеся. Було колись, і тепер зда-
ється: чи я вже така нездара, чи що? Мусять

паляниці заступити. Прошу пити, поки гаряче.
Загрійте душі... А може масла до молока вки-
нути? — догоджувала. — Це здорово на груди,
а ви так сухо кашляєте, що аж по серці дре, —
звернулася до Босого. І він не дав себе два рази
просити.

— Можна б...

— А Горішок — що: від мачухи? — упімнув-
ся Горіх, наставляючи своє горнятко.

— Ні, ні, від мами!... Від мами і Горішкові
масла, — вимовляла спроквола ніжно. — Горіш-
кові вже й сама замішаю, щоб не образився за
мою нечемність... — А вам, Сергію?

— Дякую, я чомусь не дуже за такими люк-
сусами. — В дійсності, причиною було те, що
в тарілці вже не було більше, ніж »наперсток«
масла.

— А тобі, старий? Щоб не образився...

Втім, задудніло перед хатою. Нагла тиша оні-
мила гамірну веселість.

Аж тепер отямилась, що мусить бути вже
день, а вони, при заслонених вікнах та у весе-
лому товаристві, забулись...

Згашено світло, і відслоненими вікнами плиг-
нув у хату білий день.

Вікна ще були намерзлі так, що крім чудер-
нацьких матових мальовил, не можна було ба-
чити нічого.

Господиня хотіла вийти надвір, подивитись.
Але її задержали.

— Вперше ми вийдемо з хати, бо то, знаєте,
на біду не важко... Ще хто непроханий налізе...

— Хай і так, — згідна з тим господином. — Слухай, — до чоловіка вона, — нате постіль і накриття, піди, постели. — згортала в оберемок з ліжка всю постіль.

— О-оо, тільки не все, — здержав її Босий. — Що ж подумає хтось чужий, де поділося це все?

— Но, но, можете бути спокійні. На це вже моя голова. Про це я, ще як тільки прийшли ви, подумала. Не мучте себе ще й такими дрібницями.

Але вони не хотіли брати нічого, аж поки господиня не сказала алібі.

— Добре так, але все ж таки оце хай останеться, бо це вже аж надто »буржуазна видумка«. Не звичний до цього вояк...

— Але ж замерзнете там без перини, — і пхала її їм насилу.

— Лиши це! — Не хочуть — діло їх. Вони вояки: Сказав — зробив. Так і повинно бути.

Мовчала, поки не вийшли.

— Ти чув, — торкнула чоловіка, коли залишився сам, — намов їх якось... таж замерзнуть, бо сіна там, що й жабі не схватись...

— Не муч мене! — сказав уже ніжно, бо й мені їх жаль, але що ж порадиш...

Тільки-що господар зліз зі стриху, як перед хатою знову задудоніло, і солодкий сон, що скоро оволодів перевтомленими повстанцями, перервали густі московські виклики:

— Ну, Нікалай, давай водку! Ми ж тебе по-здоровкать пришли, — чулось нахабне домагання большевиків.

— Де ж я вам її візьму, коли в мене не то горілки, але й куска хліба немає.

Одначе вперті большевики, не зважаючи на це, й не думали вступитися без горілки. Вже й починали грозити, що самі знайдуть. Що він певно для »бандьорів« тримає її.

— Ну, жінко! Піди й позич. Як свято, то й святкуймо. Це раз у рік. Проживемо, то й віддамо. — А, звертаючись до большевиків:

— Не дивуйтесь, на таких речах простий господар не дуже то й визнається... — був змушений погодитися, щоб якнайскоріше позбутися з хати біди.

Біля десятої розбудив господар повстанців і просив на снідання.

— Зійдіть, друзі, до хати. В селі наразі спокійно. Большевиків, крім тих, що були, більше немає.

— Знаєте, господарю, ми дуже дякуємо. Але сон для нас тепер миліший за все. Ми ще поспимо трохи, — аж просилися, майже вже в повному сні. Міцний сон, що заволодів ними, й не думав скоритися.

— Що ж, друзі, шкода мені вас, але трудно. Ми мусимо йти з дому і хочемо лишити вас задоволених, щоб не журитися вами...

— Добре, господарю, — хоч тверезим, але якимсь ще не своїм голосом успокоїв його Босий, — за хвилини кілька зійдемо.

Вставали всі. Злізали по черзі драбиною.

— Вже більше на стрих не пустимо вас, — заявив господар при сніданні.

— Я зараз несу на замовлення нашивати чоботи до Немилова, а вона, — маючи на увазі жінку, — децю спекти в сусіди мусить. Маму забрала, зранку ще, сестрина мала. Щось зане-дужала вона, — відповів господар на цікавість Босого. Це ж також його добра квартира.

Всі говорили шепотом, намагалися бути якнай-тихіше. Бо це день, при замкнених дверях вони — і з хати не сміє видобутись ні слово, ні найменший шмер.

Не були незгідні з такою пропозицією господаря друзі... Вже мали задосить дошкульного холоду, а тут така нагода... аж кортить побути в теплій, привітній хаті. І лише з-за фіранки дивитися на денний світ. Бо ввечорі знову в дорогу...

Нараз запручав хтось знадвору дверми, а в супровід почувся дівчачий голос:

— Тітко, відчиніть!

— То дівчина, з родини, — впізнала по голосі господиня. — Може йти. Ви заходите там.

Ввійшло дівча. Закутане грубо, як снігова баба виглядало.

— Слава Йсусу Христу!... — ледве вимовило.

— Навіки слава! — відповіла господиня, — розкутуючи малу.

Тепер гостя простягала до всіх по порядку свою тоненьку руку. Спаленіла на личку при вітанні з повстанцями. Вони запізналися.

— Що ж у вас нового? — зачепив Сергій, і вже розмова котилася, як нитка з клубка.

— Лишайтесь щасливо, а нам пора йти.

— Я ще залишуся з ними... — лебеділо дівча, — звівши благальний зір на тітку.

— Про мене, лишайся, лиш тут не дуже пустуй.

Вкоротці заскреготів голосно ключ у дверях, і вони лишилися замкнені в хаті, де розгостилися тепер, наче в себе вдома.

Весело минав час, переплітаний густо живим гумором молодих людей. І сон відлетів кудись, а може, досипляв за них на стриху.

Про большевиків і не думалось. Не знали вони про те, що саме десь у той час заквартирував у сільраді відділ військ МГБ. На час виборів, які зближалися. Прибули туди й інші «діди» з райцентру.

Ненадійно нагальне гримання в двері знадвору, а впарі з тим московська мова, ввіяли в хату мертвецьку тишу.

— Нікалай, Нікалай, аткрой! — повторилось знадвору. — Не шуткуй і не оманой нас. Нам чутно било, как ти до жонкі гаваріл.

— Почули нас, клятї, — майнуло в думці всіх — і вже тепер насухо не обійдеться.

Але ще попробують рятувати ситуацію. Висилають до сіней дівчину, щоб сказала їм, що в хаті господарі замкнули її саму і самі десь пішли.

Не зжахнулось ані трошки 15-літнє дівча. А спішно та певно відчинило хатні двері.

— Чого ви хочете? — питало з сіней. — Дядька немає вдома. А я нікого не пускаю. Прийдете, як вернеться він. — І не задрижав дзвінкий голос дівчини, а виразно і замашисто роздирав тищу.

Вона тріснула за собою хатні двері і вже була з повстанцями.

Всі вони, у вижидаючому чеканні, перемилися в слух...

Однак більшовики не вступалися, а ще нагальніше горлали:

— Адкрой, адкрой! — це Кожем'яка, скажі Ніколайові, що віншувать прішол. Нікалай, Нікалай! — верещав на весь голос. — Адкрой с... син! Жалко тебе четвертушки?

Повстанці в бойовому поготівлі ждали кінця. Та не прийшлося його довго ждати. Бо більшовикам стало це підозрілим. Висилають уповноваженого до сільради по гарнізон, а начальник НКГБ Кожем'яка і начальник паспортного стола залагають за грубими вербами, що були від хати на десять метрів, і собі ждуть, вимірюючи в напрямі хати готові до стрілу автомати.

Тут рішали хвилини. І повстанці, хоч не знали як слід, яка сила ворога, — не вагались.

— Вискакуємо! — зарядив Босий. — Перш усього, вигнати тих з-за вербів!

Тільки-що відчинено двері — по них жарнула довга автоматна серія з-за верби.

В ту ж мить у те місце пражили оловом два автомати з повстанських рук.

Певно, почули більшовики повстанський порох, бо, мов шалені, зірвалися і зникли між хатами.

Та палка вдача Босого не дала тратити часу й нагоди.

— За мною! — кінчав уже в бігу, блискаючи грізно очима.

Всі шосили бігли по слідах утікаючих.

— Трр-тррр-ррр — і лиш вовна сипалась з пошарпаного кожуха Кожем'яки, яким раптом кинуло на сніг.

— Зажди, чортів сину! — процідив крізь зуби Босий, коли цей почав рачкувати, — вже тобі не втекти від мене, і:

— Трр-трр — двома короткими серіями присік до місця. Сам підбіг до трупа, щоб забрати трофеї, як раптом з-за закруту вулиці вибігли зграєю більшовики, з готовими до стрілу автоматами. Босий скерував і свого в той бік.

— Цок, — клацнув сухо замок.

— Так, маєш досить, Босий! — сказав нервово! В кружку не було набойв, а другого не в спів заложити.

Та холоднокровний очайдух рішився в секундї.

— Зачем стоїш, втупіл глаза? — питав різко найближчого. — Влево, ребята! — ніби не зважаючи на нього, командував усіма. — Смаріте, бандьора поудерал. — І, звернувши свого автомата туди, почав бігти сам у бік, куди втікав начальник паспортного стола без шапки, розкидаючи полами чорного плаща. При цьому показав на вбитого Кожем'яку:

— Адін уже убит, сматріте! — і згряя большевиків, заохочена тим, пустилась бігом один-наперед-одного за втікаючим, посилаючи за ним густі автоматні черги.

І на думку не приходило їм, що »бандьора«, якого виконували наказ, сміється їм у слід...

Втікаючий начальник паспортного стола, тепер у смертельному жаху, переклав ноги на ще довші серії і летів до сільради, аж заперало дух.

Вскочивши до середини, перекрутив за собою ключа в дверях і, заглядаючи краєм вікна на двір, трясся, мов у пропасниці.

Щойно тут зорієнтувалися гарнізонці в ситуації. Ніяковіли і лютилися, що так дозволили обманути себе і втратити догідну нагоду вбити »бандьору«. Не один з них у дусі, мимоволі, подивляв проворність повстанця та старався пригадати його вигляд.

* * *

... Повстанці, забравши від убитого начальника НКГБ здобуті трофеї: автомат, пістолю та торбу з документами, вийшли на дорогу, що виляса срібною стрічкою. Сонце саме викотилось на вершок полудня і сліпучий відблиск його розсипався по незрахованих сніжних кришталях. Вдихали вільно повними грудьми соняшне повітря. Звиклих до ночі, молодих людей захоплював денний чар зимової пори.

УЛАС

3 ПОВСТАНСЬКИХ БУДНІВ

З ПОВСТАНСЬКИХ БУДНІВ

Склалося так, що коло 20 березня 1945 року стали стягатися до відділу пров. Дубенка різні «пропаганди» зі своїми охоронами. Дубенко прямував десь аж у болехівські Карпати здавати свої обов'язки і свою групу. Був він обласним пропагандистом, власне кажучи, воюючим пропагандистом. Створив бо собі групу бойовиків числом 40-50; до того назбирав собі по терені кандидатів у пропагандисти, їх, думав, вишколювати, рейдуючи. А для розвідки і, так би мовити, для квартирункової і харчово-заготівельної служби, набрав дівчат. Бувало їх кілька-надцятєро. Обсаджував ними всі навколишні села, що були в сусідстві з його півдобовою резиденцією. На випадок надходу большевиків, дівчина подавала Дубенкові вістки поспішними засобами, себто кінним післанцем чи підводою, і Дубенко відтягався в ліс. Вечором, звичайно, відбував у Народнім Домі пропагандивний виступ і зникав, спиняючися за яких 30 км. Мав деколи і збройні сутички з большевиками. В Городенщині в лісі звів був позиційний бій.

Дубенка, як казали, всюди було повно. Хоч терени чи пак ліси були насичені нашими бойовими сотнями і хоч ворожі штаби орієнтувалися в наших силах, то все таки Дубенко своїми нічними 30-кілометровими скоками робив вражен-

ня ще більшої кількості наших повстанських сил. Мав Дубенко організаційний хист. Кидався він по цілій області, але відкидав набік організацію публіцистичної праці. Тому то, на доручення Проводу, мандрував у Карпати скласти свої обов'язки на руки пров. Тура.

Обидва зустрілися в Чорнім лісі і направили свій азимут у Карпати. В Чорнім лісі розійшлася вістка: большевики оточують Чорний ліс.

Обидва наші обласні розложили карту, шепчуться і вимахують олівцями по ній. Врешті, пров. Тур заговорив рішуче (а було в нього енергії і в голосі, і в слові, і в умі, і в ділі): «Що б там не було, пробиваємося зараз, таки цієї ночі на Петранку. Чейже ще щільно не оточили Чорного лісу. Може, прорвемося. Гаяти часу ніколи».

І рушили, ще до вечора дісталися на край лісу від Петранки.

Розвідка донесла: «Спокій, немає нікого». Прокочили через край Петранки і попрямували ми через замерзлу річку до Каменя. Група розтянулася колометровим вужем і на стику чорної землі з темним небом тільки мигали постаті, поспішали, а задні таки підбігали. Всі голодні-голодні. Цілий день нічого не їли. Спішать, щоб у Камені прохарчуватися і ще за ночі увірватися аж в куці біля Берлогів.

«Спинитися і прилягти!»

У віддалі внизу мигнуло одне світло. Це в селі. Шепотом понеслося по стрілецькому ряду: «Пішла розвідка в село».

Спинилися на полі, потахованім купками гною. Ох, як добре змученому відпочивати по довгому, натужному марші біля купки замерзлого гною... Гей, подушка втоптана яка! Аж враз рознеслося ройовими: «Не лягати на замерзлу землю! Сідати на торбу, або на зброю!».

— Ех, які ж бо ті ройові злюці!

— Що з того, що санітар наказав. Не його діло.

А ройовий таки вперто зганяв. Думають і санітар і ройовий ще домашніми розсудками.

Коли ж сьогодні, по п'яти роках, згадаєш партизанську витривалість і загартованість, то будь-якого лікаря, а до того ще й лікаря з Заходу, трясця взяла б на згадку про деякі випадки. Повстанець по цілоденному марші снігами простелює собі хвої на снігу і спить у своїй шинелі ліпше, ніж під перинами. Пробуджується, а він присипаний снігом. І здоровий, як горіх.

Повстанці, заскочені в криївці, роззуваються, вириваються наверх, сиплять черги, кладуть во рога до землі, а самі зриваються і, завдяки своїм босим ногам, відв'язуються від ворога, пробігши 5-6 км. по сипкім снігу. І здорові.

Повстанець Лиман у морозну, лютневу ніч на гірським хребті в 1600 метрів висоти, при гураганному вітрі, десь 50 м на секунду, губиться від своєї групи. Сам тільки в блозі й наметці, без сірників і без ватри. Цілу ніч тупцює під смерекою. Видержав. Відморозив тільки палець у носі.

Повстанець ні літом, ні зимою не шукає броду і не рахується з водою, чи вона по кістки, чи по шию.

Повстанець, ранений в обидві ноги, робить ще 12 км маршу, добивається до людських осель, перев'язує рани, кладеться в лісі на снігу на лікування і щойно тоді позбувається всіх сил і через два місяці неспроможний рухатися.

Лікар певно скаже — це до найвищого ступеня загартований організм. Може. Але чи не до найвищого ступеня загартована тут сила волі. Силу волі у повстанця креше його ідея. Ідея Української Самостійної Соборної Держави. Для тієї ідеї український повстанець не визнає жадних перепон і жадних неможливостей.

Це так, звичайно, по п'яти роках боротьби. А тоді ще санітар боявся, щоб стрілець не застудився, сівши на замерзлу землю...

Рушили. Ніхто не простудився. В селі підпільний провід заметушився. Десь, ніби під ударом чародійної палички, з'явилися столи, застелені скатертями і заставлені стравами. Спасибі станичному, що подбав, спасибі людям, що від серця гостили. Як на празнику припрошували. Відчувалося — єдина сім'я, єдині бажання, також під один революційний такт удари сердець.

Бувають у повстанському житті чорні години, але й погідних не забракне. До таких погідних належав наступний день у куцах біля Берлогів. Досвітком туди зайшли. Десь хлопці метнулися й роздобули соломи, розстелили і поклалися спати. Вже то так революційна тактика завела, що

для повстанського руху ніч правила за день, а день — за ніч. По деннім і нічним марші, ноги і очі свого домагаються — відпочати. Ясне безрезневе сонце обняло цілий відділ своїм промінням, а жайворонки, на диво, заспівали колискову:

»Ой, ходять сон коло вікон,
А дрімота коло плота...«

Лиш стійки в куцах не спали, стискали в руках рушницю й автомати, а застава з кулеметом вилігувалася. Як піднеслося сонце і на полудне стало, побудило своїх дітей, виплеканих на його палких проміннях. Стрілець Буйда додав із свого гумору: »Гей, вставайте, та ж бачите — королева на полудне, а сонце ще в стайні!«... І зашелестіли тихо в куцах, як пташки в передвечірню годину.

Сьогодні долучилися пропагандисти Ігор і Руслан. Обидва хлопці, як високі дубчаки. Русланові, здавалося, Бог міру загубив. На тонкій височенній тичці — похилена голова. Зразу можна було зауважити його глибоко всаджені очі і, при усмішці, білі зуби. Молодий ще був, та розумом дуже сильний. Мав письменницький хист. Ядерні слова, порівняння, метафори креслилися в нього, як у Стефаніка. В Організації ріс він все вгору та вгору.

Цієї ночі — найближча мета Кадобенський ліс. Малий місяць, що спочатку світив, зник. Слабий приморозок покрити землю тільки зверху. Попадалися під ноги і болота, і мочарі, і вузька довга кладка на Лімниці. Врешті кілька хат у Голиці, і правцюємо через грузьку по ко-

ліна ріллю до залізничного насипу неподалеку моста. Втім з-під моста електрична ліхтарка освітила наш ряд. Всі без команди залягли в грузьку ріллю, сподіваючися от-от кулеметної черги. На насипі біля моста замайоріли на тлі неба постаті. Це наші передні стрільці обскакували міст з одного і з другого боку. Та розтягнений відділ не знав, що там діється, а став поволі відступати дещо вбік. Рівночасно по зв'язку дістали ми наказ якнайшвидше дістатися на залізничний насип. Перед насипом був глибокий рів, наповнений водою. Кожний скупався по пояс у весняній воді. Тільки що пересягли ми насип, зараз таки надїхав особовий потяг, цілий освічений. Кожний з нас намагався якнайдалі втекти з-під смуги світла, бовтаючись з калюжі в калюжу, яких тут було одна побіч одної, аж до битої дороги. Довго, з намоченим одягом і з водою в черевиках, довелося ждати на дорозі, поки всі позбиралися. Були це найдовші хвилини, а кожний подув студеного нічного вітру пронизував тіло мов гострим лезом. Ми дриготіли і »дзвонили зубами«. Санітар тут уже не побоювався, що простудимося.

Що за благодать простягнути замучені ноги на підлозі в зруйнованій, але під дахом лісничівці! Головне, що сухо. Тут долучилася ще одна пропаганда, — д. Гомін зі своїми бойовиками. Бойовики його — козир-хлопці, вибралися в дорогу тільки в блюзках, врадувані блиском весняного сонця. Ой, намерзлися вони згодом ночами,

намерзлися!.. А самий Гомін — в кашкетині, у безформній наметці.

Був він тоді редактором обласного часопису »До Чину«. Вже до того часу поріс був поетичним пір'ям.

Вечорі в отій лісничівці так якось сама з себе склалася літературна сієста. В кімнатці блимає каганець, на долівці на хвої лежать повстанці. Піч розпалена. Провідник Тур ходить по кімнаті. Виглядав він собою рослий, здоровий, чорнявий легінь. Чорні свердличі очі, повні бистроти, рішучости й енергії. Решта братії сидить або лежить на долівці. Завелася балачка на літературні типи: Джека Лондона, на його собаку, на Кіплінга, а потім на Лєсю Українку. А знав д. Тур всі твори Л. Українки до подробиць, у румунській тюрмі, за чотири роки свого ув'язнення за український гімн, так основно простудіював їх. І обговорили »Оргію« і »Адвоката Мартіяна«, і »Йоганну, жінку Хусову«. Розказував: одна студентка в Києві кинулася у вир нашого руху. Большевицькі енкаведисти, що працювали в гестапо, вислідили її і пірвали до тюрми. З тюрми пише вона йому (Турові): »Хочу бути такою, як Прісцілла«. І згинула на гестапівських тортурах, як героїня, як мучениця, не зрадивши нікого.

Наступного дня, десь сполудня розтягнулася група стрілецьким рядом і попряцювала на другий бік лісу до с. Белейова. Більшість лісу під водою. Лісовою дорогою добре маршувалося, але довелося збочити і бродити студеною водою.

В лісі на роздоріжжі, недалеко вузькоторової залізнички, вислали в один бік стежу. Нараз з того боку десь поблизу бахнув один рушничний постріл і коротка автоматична черга. Прибігли обидва стрільці зі стежі: «Хтось збоку в нас стрілив». Чотовий Орленко, підозрівав таки їх самих у тих пострілах, бо були обидва такі, що крізь гумор і завадяцтво гляділи на світ. Та військова обережність каже чотовому зійти з дороги в ліс, розвинути розстрільну і зі зброєю, на поготові з кілометр, а то й більше, пройти з напруженою обережністю.

Ось доріжка лісова, що нею йшов зі своєю боївкою сл. п. Бурлака і наткнувся на засідку. На улоговині по однім боці покладано ряди букових метрів. Бурлака в шкіряній куртці і таких штанях ішов попереду. Як тільки зрівнявся з покладаними дровами, рознісся крик: «Агонь по командіру!». Посипалися черги. Відповіла і боївка Бурлаки чергою, та запізно; тільки самі скрилися за деревами. Впав бойовий лицар української революції Бурлака.

Спинилися в лісі недалеко від села. В додатку ще й тишу зарядили. Кожний мовчав і сам для себе снував свої думки, а дехто деколи покурював. Тютюновий дим різав душу д. Дубенкові, але наказ мовчати був наказом. Таке напруження гартує в терпеливості. Врешті, смерком зійшли в село. Зустрілися з провідником Робертом та Левком, і на півтретей ранку назначили в лісі зустріч для дальшого спільного відмаршу. Не так склалося. Не зустрілися. Згодом наші розшуки принесли вістку, що село від битого

шляху обставлене большевиками і в селі вже бушують большевицькі »рийки«. Ясно, коли тільки з одного боку обложено село, значить, підуть в ліс. Треба лявірувати по лісі, а може, ще вдасться зустрітися з провідниками, бо й д. Тур заночував був з провідником Робертом, і тим самим відлучився від нас.

Ранок холодний, морозний, зимна вода шпильками щипає по ногах. . . От, добре, дещо в глибині лісу, далі від села, знайшли ми дві копиці сіна. Тепло!

— Заки зайдуть сюди большевики, загірємося ще в сні!

Розстелили стрільці сіно, понакривалися сінном, — тепло, рай та й годі. Лиш стійки деренчали зубами від холоду. Щоб до полудня дочекатися, а потім назад під Кадобну, там, може, знайдуться провідники. Проспалися, відійшли в грубий ліс, розложили ватру. Перекуску треба зготовити. Наші розшуки в селі, пам'ятаючи про сніданок для цілої групи, захопили були на швидку руч трохи картоплі. Спекли цю картоплю, вийшло по одній для кожного.

— Їжте, друзі, — каже Дубенко, — набирайте сили, за тією картоплею маємо зробити дванадцять кілометрів, під Кадобну.

І зробили. Зайшли вже вночі в село. Ніяк знайти станичного. Самі роздобули олію, цибулі і хліба. Не встигли два-три рази вкусити, аж десь у селі посипалися довгі автоматні черги. Зав'язалася нагальна хаотична стрілянина. Мусить бути бій. І дійсно, на другий день довіда-

лися, що частина сотні Гонти прорвалася, а частина мусіла назад відступити в ліс.

— Егеж, браття, значить, і тут облава, значить, що з обидвох боків обкладають ліс, — говорять д. Микола, поручник без теки.

Дубенко дає наказ вирушати в ліс. Знайшовся вмить і тереновий. Завів він нас в гуцтаки, розквартирувавши здовж якогось кількадесят сантиметрового підвищення. Ні кроком набік не мож було виступити, а то вода — по коліна. Хто хотів, мовчки стояв, а хто мовчки сидів на вогкій землі, і так аж до ранку.

Рано розвідка донесла, що в селі большевики. Дубенко мав стратегічний нюх. Розважає: «Тут небезпечно чекати облави. Це частина лісу, що висувається попри кінець села допереду. Звідсіль, певно, большевицька голота починатиме прочісувати ліс. Краще перенестися туди, в бік Кропивника, де ліс тянеться одним масивом».

Вдень повільно й обережно проскочили ми в терен лісу поза другим кінцем довженної Кадобни. Хтось сказав, що саме десь у тій околиці, звичайно, перебуває станичний. Може, зустрінемо і станичний харчів роздобуде. А голод уже починає пригадуватися, на дуби стає. Дарма. На станичного, вправді, натрапили, але на харч пропала надія. Ба, хоч би станичний щось і вспів роздобути, то забагато голодних ротів тут назбиралося. Знайшлися тут і рої Гонти, і Серпень зі своєю надрайоною бойковою СБ, і д. Клемпуш-Лопата, з Закарпаття з кількома бойовиками, що вели його в Карпати, і до 50 з групи Дубенка, і д. Гомін зі своїми бойовиками.

Станичний вернувся з-під села вночі. Розвідав, що під селом розставилися большевицькі застави. Ніяк дістатися в село. Большевики обложили село з цього боку аж ген до Болехова.

Бойка д. Серпня збирається прориватися через большевицький вал попри Степанівку. Зібралосся більше охочих. Місяць викотився на повню. Довгий ряд стрілецтва пустився в дорогу. Знову мочари, болота, то густі хащі, то якась крута річка... Врешті, десь по двох годинах ходу вийшли ми на ріллю, на чисте поле. Бредемо стрілецьким рядом, грузнемо по коліна. Це перший тиждень, у якому щойно зник сніг.

Нагло у віддалі яких 50 м з-за купи на горбку свиснуло кілька рушничних пострілів. Ми знайшлися на уловині. Місяць ясно сипле світлом. Зараз же з протилежного боку задзижчали скорострільні черги нам понад голови. Ми опинилися між двома вогнями. Ціла наша група розскочилася в розстрільну і стрибками почала завертати. Ніяк було зав'язувати бій, бо довкола були большевицькі відділи і застави. Скоростріл строчив, а ми стрибкували. На щастя, збоку на яких 100 метрів, виднів малий горбок. У лісі полічилися — всі є, і ніхто не ранений. Вже на місці, звідкіля вийшли, покляли в кущах маленькі вогники, щоб хоч трохи розігрітися і просушитися. Світанок зустріли голодні й холодні. Немає ради, треба податися трохи далі від краю лісу, зашитися в гуцтаки і ждати. Натрапить большевицький гребінь на нас — будемо стріляти і прориватися. Знайшлися покру-

чені ярки, а між ними горбочки, покриті невеличкими смеречками з густою хвоею аж до самого низу — ніби природні твердині. Обидва ми з д. Гомоном вибрали собі одне місце і вмістилися між смеріччям на примерзлій землі. Тут, недалеко біля нас — знову два, а там один, а там знову... І залягла в гущавині тиша. Як деколи хропне собі котрийсь там, то тільки верхки смеречок злегенька захитаються. Не дуже обережно просувається сусід збудити хропуна. І знову в гущавині тиша. А на верховіттях смерек — весняна оркестра... І кіс, і сойки, і безліч пташиної дрібноти як завели свою вранішню музику, як завели... А там, у даліні, де ми були вчора, вибухають постріли і дикунські викрики... Почались джінгісханські лови. Але Джінгісхан улаштував лови на звірюку лісову. В глибині лісів ставив собі престіл, засідав на ньому і ждав. Незліченна його зграя засягала лісові простори і гнала всяку звірку на Джінгісхана. Цей зі свого престола з лука націлявся у звіря, вбивав, і лови кінчалися. Це було в XIII сторіччі. Сьогодні большевицька зграя вела лови на ідею, на те, що є найшляхетніше у світі та в існуванні людини і народів, — на волю.

Ждемо в напруженні.

Постріли і крики мішаються з тишею. Звикли ми. То ведемо шепітливо балачку, то ніби відпочиваємо від неї. Переповів д. Гомін свою зустріч з Аркадієм Любченком, з Кобцем, згадав про Ніну Калюжну, розказував і про одного нашого письменника, як той дістав сталінську бляху на

груди, як його поздоровляла з тим одна людина, як він, зі сльозами в очах, відповів: »Н. Н., що я вам лихого заподіяв, що ви мене так тяжко ображаєте?«...

От уже полудне, а крики виразнішають, виразнішають. Ось пригадалась Франкова притча про життя. Там постріли, крики, там погоня за смертю повстанця, а тут повстанець висунувся з-під смеречки і гріється до сонця. Закостенів бідака. Та обережність таки конечна, не задля себе, а задля ідеї. Засунули його назад у смеріччя.

Ось уже сполудня, вже передвечір'я. Тоді вперше чомусь завважив я, що пташки по деякій тиші перед вечором ніжно, з півтиха ніби воркочуть, мов п'янісімо, вривано. Здавалося мені, що не хочять вони сюди накликати диких голосів большевицької галайстри. А голоси вже ось-ось, тут, недалечко, збоку від нас, у глибині лісу... Надходить до нас Гомонів бойовик з рушницею на плечі, у випрямленій постаті:

— Вже перейшли, — говорить вільно повним голосом. — Я сидів на смереці. Бачив їх розстрільну. Яких 100 кроків від мене проходили.

Наше місце зробилося як зачароване. Між гущею смерічок показалася гуща повстанських голів. Кожний випростувався, простягав свої заков'язлі від безруху члени і рушав з місця до гурту. Вийшли ми на край лісу. Стемніло. Розложили вогні. Погрілися. А голодні-голодні. Три дні майже нічого не їли. Знову групуємося, щоб вирватися з облоги. Логічним заключенням доходимо до висновку, що звідсіль большевики

вже забралися. Розходимось. Я зговорився з друзями, що мали справи до пров. Тура, і ми пустилися в інший бік. Вислизнули кущами й долинами аж в Голинську діброву. Місячної ночі підійшли до хати, що стояла ще далеко від села. Розвідали ми про стан. Господарі вгостили нас молоком. Я жадібно випив двоє горнят по триденній голодівці. Український нектар — за М. Коцюбинським з його «Інтермеццо», екстракт української землі — увілляв у мене знову фізичних сил на дальшу путь і боротьбу.

Закінчення. Читачу, ти, певно, хотів тут дочитатися потрясаючої героїки і не дочитався. Героїка наша — в кожному нашім русі, в кожному нашім слові, в кожному нашім чині. І повстанські будні — це теж велика наша героїка.

А для моралі, щоб потрясла тобою, закінчу тобі іншою героїкою.

Д. Дубенко в 1946 році в лісі, біля Кубаївки, попав у засідку. Всі чотири його бойовики впали. Самого Дубенка зловили тяжко раненим. Привели в село, скликали мітинг і заставили Дубенка промовляти до народу в дусі большевицького «раю». Та Дубенко не зламався. В приявності озброєних большевицьких собак, сипнув жаркими іскрами слів до народу. Закликав до нещадної боротьби з большевицькою навалюю. Закликав до витривалости і долив кріпкими словами народіві віри в перемогу ідеї Української Соборної Держави. Скаженілі собаки стягнули його з підвищення, вивели в ліс і замордували. Дубенко загинув, та не зламався...

ВИПАТИЧ

У ЧОРНОМУ ЛІСІ

КОМАНДИР ГРЕГІТ — РІЗУН

(Спомин)

На його наказ, щохвилі
Всі готові йти у бій...

(З «Маршу Різунівців»)

Не раз і не двічі я зустрічався і говорив з сл. пам. полк. Греготом-Різунієм, не раз і не двічі квартирував з ним. Але тільки дві зустрічі глибоко врилися мені в пам'ять. І все, коли тільки згадаю про нього, бачу його таким, як бачив під час тих двох зустрічей.

Перший раз зустрівся з ним в листопаді 1943 року, якраз на кілька днів перед першим його поважним боєм з німецькими загарбниками. В той час був я повітовим госп. референтом і квартирував під Чорним лісом, повертаючись до здоров'я після перебутого тифу.

Ще в лічниці довідався я, що в Чорному лісі є наше військо. Ця вістка мене так зелектризувала, що я, на превелике здивування лікаря, дістав того дня поважну гарячку.

Як прийшов я децю до сил, вибрався зі своїм сестрінком відвідати українських повстанців. А сестрінок уже до того часу бував кілька разів у повстанському таборі...

Це був перший постій командира, і він у той час якраз підготовлявся до зимівлі. Я вперше

тоді у своєму житті побачив українське військо. Відділ Різун мав у той час 46 чоловік.

До табору ми прийшли вже смерком. Горіла ватра і було дуже гамірно. Біля ватри сиділо кілька військовиків, але котрий командир, я не міг догадатися. Мій супутник підступив до одного з них і «відрекомендував» мене. Від вогню підвівся чоловік вищий ніж середнього росту, в короткому кошушку, і повільним кроком підступив до мене та простягнув руку:

— Вітайте і підступайте ближче грітися, — промовив він до мене. Це, власне, і був к-р Різун. Я привітався з присутніми, і сів коло ватри. Зразу командир почав мене питати про події в терені, а я, оповідаючи, цікаво розглядав його до блиску полум'я. У нього було подовгасте обличчя, орлиний ніс, говорив поволі, але досить голосно, і деякі слова закрашував гуцульським говором. Видно було зразу, що гуцул. Стрільці затагли якусь пісню, але так голосно, що один із підстаршин звернув їм увагу: «Тихше, тихше, друзі, а то, певно, почують мадяри аж на »Діброву« (майдан військових вправ біля Станиславова).

— Хай слухають, — відповів йому Різун, а звертаючись до мене, додав: »Я вже не одного післав до »Будапешту«...»

До пізньої ночі ми розмовляли з командиром на різні теми: про терен, про людей, яких ми знали, про його бої з мадярами, про німецький фронт та про перспективи нашої боротьби. А коли, після молитви, стрільці пішли спати і біля

ватри лишилося нас тільки чотирьох, командир Різун перервав розмову і задумався. Вдивлявся в огонь (це його звичка) і довго-довго думав... Ніхто з нас не важився перервати йому цю мовчанку.

Про що думав тоді цей старшина, я не довідався ніколи. Чи роздумував над способом зимівлі свого відділу, чи плянував якийсь свіжий удар по окупантові, а, може, ширяв думками в далечінь. Чи прочував він тоді, що його слава так близько кружляє біля нього, що доля зготовить йому вже за кілька місяців вінок легендарности...

Другого дня ранком розбудив мене гамір встаючих стрільців, але я ще навіть не думав вставати, бо надворі був сильний мороз, а під периною було таки тепленько. Та надійшов якийсь стрілець (це був службовий) і, не заглядаючи під перину, здорово сіпнув мене за ногу і крикнув: »Рання зоря!« Я підняв голову і вп'явив у нього здивований погляд. Рівночасно підвівся командир Різун (я спав біля нього) і, не то жартом, не то суворо: »А ти чого причепився до хворого чоловіка?« При тих словах командир скочив з лежанки, крикнув »Руханка!« і вискочив надвір.

По руханці кожний стрілець скидав сорочку і, проломивши тоненький лід, мився у потічку. Тоді то і я вийшов з колиби та почав помалу стягати светер, щоб також митися до пояса. Побачивши це, Різун звернув мені увагу, що після недуги треба уважати на себе. Навіть не

скидаючи светра, пішов я промивати свої заспані очі.

Після снідання ми пішли з командиром оглядати підготовку зимового табору. Тут кипіла робота. Цивільні люди (самі довірені) копали землянки і будували кімнати. Командир пояснював мені плян своєї зимівлі.

Вертаючись у табір, ми ще оглянули вправи стрільців і далі говорили про партизанське життя. Коли зайшла мова про Холодний яр і легендарність повстанських отаманів, командир Різун промовив: «Та воно, друже С., так буває, що народ деколи навіть незаслужено ватажка зробить легендарним. От я тут є з невеличким відділом, а народ кричить: «Різун! Різун!«. Як почнуть отак трубитися, то накінці зроблять мене легендарним, хоч я на це й не заслужу собі».

Та це була тільки його скромність. Він уже тоді мав славні бої з мадярами.

* * *

Минув рік. З малого партизанського відділу виросли грізні черноліські курені, а з того, на перший погляд, звичайного чоловіка в козушку, виріс легендарний повстанський командир. Він уже zorganizував кількадесят роїв, dokonав кількадесят сутичок, і ані одної неустіпної. Очі всіх: і ворогів, і українського населення були звернені туди, на Чорний ліс, звідки безстрашний командир на чолі своїх хоробрих відділів ніс загибель ворогові, а моральне піднесення українським масам.

Восени 1944 року я був на зустрічі у сл. пам. провідника Роберта (в той час не було окремого провідника і я мав зв'язок безпосередньо з областю), і тут знову зустрівся з командиром Різунюм. Він якраз повернувся тоді зі свого славного рейду на Західні Українські Землі і стояв табором над с. Майданик, Лисецького району. Недалеко цього табору квартирував і пров. Роберт.

Вертаючись від провідника, я зустрівся з к-ром Різунюм. Щиро привіталися.

— Ну, як ви тут перебули фронт, як тепер робота в терені? — запитав він мене.

Ми відійшли набік і я почав розповідати, що робота проходить досить добре, самооборонні кущі організуються повною парою, населення мобілізацію вчас зриває. Фронт я перебув щасливо, навіть не відступав у гори.

— Як же вам, друже командире, випав рейд, та як ви перебували фронт?

Командир став під смереку і почав розповідати:

— Я дістав наказ маршувати на захід так далеко, доки сягають українські землі. Але завдання не виконав вповні, бо фронт перешкодив.

Далі оповідав про бої з ковпаківцями і поляками, про те, як оборонив перед німецьким нападом старшинську школу «Олені» та як творив і озброював свіжі відділи під час свого рейду. Потім змалював барвами військовика свій перехід фронту і підкреслив, що це була найповажніша ситуація з усіх, що їх переходив дотепер.

Не пригадую собі в подробицях тієї розповіді, і не фахівець я військовий, щоб окреслити докладно бойову обстановку, — це вже зроблять ті, що переживали цю подію. Я тільки пригадую собі з оповідання командира, що ситуація була незвичайно грізна, що відділ опинився між ворожими лініями, що, не даючи про себе жадного знаку, не ївши і не пивши, вони тихо просиділи один день, другий і третій. Пригадую, що командир не посилав нікого іншого, тільки особисто підсувався під ворожу лінію на розвідку, та що деякі люди (не з відділу Різуну), бачачи безвихідне положення, пускали собі кулю в лоб. І глибоко в пам'яті врізались мені слова командира: »А я своїм хлопцям все: тихо, тихо. Я вас тридцять п'ять разів водив у бій, я вас поведу і тридцять шостий. І повів я їх у той бій, і переміг, бо вони вірили в мою перемогу«.

Останні слова командира Різуну пролунали гордо, і він глянув на мене з-під смереки. Може одинокий раз у житті цей скромний старшина з гордістю підкреслив свій подвиг. Та це не була чванлива гордість, а гордість полководця за поставу свого вояцтва. Передо мною стояв непересічний повстанський командир. Стоячи під смерекою, він ріс і ріс у моїх очах, ріс на велетня...

— До кого б можна його порівняти, — подумав я, і гарячково почав шукати в нашому минулому. Хвилинка... Дві... Є! Так, він такий же, як і той, він — полковник Іван Богун! І той стратег, і цей такий самий. Там повне довір'я підпорядкованих, і тут те саме. Бо ж влас-

ний вояцький хист і безмежне довір'я козацтва до свого отамана робили непереможним отого козацького полководця, — вояцький хист і безмежне довір'я стрілецтва робить непереможним оцього повстанського командира...

Зайнятий своїми думками, я тільки чув останні слова командира: »... який один чорт, такий і другий (це він про німців і большевиків), їх треба бити і тільки бити!«.

Заходяче сонце обливало своїм промінням смереку, під якою стояв командир Різун, і бронзило його обличчя, коли ми кріпко стискали собі руки на прощання.

Кілька кроків від мене стояли стрільці, готові до відходу в терен...



